

АГНИЯ КУЗНЕЦОВА

ЎН ЕТТИ ЁШЛИЛАР

Қисса

Абдужамид ШОМИРЗАЕВ таржимаси

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«ЁШ ГВАРДИЯ» нашриёти

Тошкент — 1980

МУАЛЛИФДАН

Кутилмаганда узоқ Сибирь қишлоғидан телеграмма олдим: «Тезроқ етиб келинг, ҳамма биламиш яқин бўлган воқеа юз берди».

Телеграмма остига чеklangen имзо қалатироқ эди: «Тўғарагининг «Маёқ» лекабли собиқ аъзоси, эндилликда Погорюйдаги «Сибирь тонгия» колхозининг раиси».

Уруш арафасидаги йиллар эсимга тушди. Иркутск пионерлар саройини, ўзим раҳбарлик қилган адабиёт кўчага эсладим. Думалоқ юз, бурун ва ёноқларига сепкил тошган, Маёқ лекабли ўн беш ёшлардаги болани, унинг амлли кўй кўварини, тиниб-тинчимас характерини эсладим.

«Мана, Маёқ қандай ишга кўтарилаётганлиги! Колхоз раиси-я!» — деб ўйладимда, у мени беҳудага чорламаётганини сезиб, ҳеч ичкиланмай йўл тараддудини кўрдим.

Мана, Погорюйга ҳам етиб келдим. Ҳақиқатан ҳам бу чекка қишлоқда ҳаммага ҳикоя қилиб берса аригудек воқеалар юз берганди. Мен уларни иложи борича бўрттирмай тасвирладим. Бу воқеаларнинг ўзи бурттиришга ҳожат сезмасди...

К $\frac{70302-134}{356(04)-80}$ 73-80

4702100100

© Издательство «Детская литература», 1975
© «Ёш гвардия» нашриёти, 1980, таржима

САЙЕРАЛАРАРО УЧУВЧИ КЕМА

— Ҳой, болалар, тўхтанглар, тўхтанглар! Сайёралараро учувчи кема! Чангалзорга ағдарилиб тушди. Эшитдингларми?.. Нақ зилзила бўлиб кетди!

Тез югурганидан маржон-маржон терга ботган, юзлари бўртиб, қизариб кетган, кўзлари телбанамо боқаётган Миша Домбаев ҳарсиллаганча ўзини ўт устига ташлади. Ифлос қўллари билан ранги оқариб кетган кўйлагининг тусию катта-кичиклиги хилма-хил бўлган тугмаларини еча түриб, энтикканча, яна тилга кирди:

— Марсданми ё Ойданми келгани ҳали номаълум. Тушган жойида калла суягию устихонлар ётибди. Одам гиж-гиж. Раис ҳам, райком секретари ҳам...

Болалар қопу саватларини пайкалга ташлаб, уни ўраб олишди. Терилаётган бодринглар унутилди. Ҳамма Мишага ҳам қизиқсиниб, ҳам ишончсизлик билан тикилди. Ахир у болаларни неча-неча марта алдаб, чув тушириб кетганди-да! Лекин ҳозир унга жуда-жуда ишонгилари, сайёралараро учувчи кемани ўз кўзлари билан кўргани Чангалзорга елиб-учиб боргилари келаётганди.

— Қаерда? Қачон? Қандай юз берди? — чувурлашди болалар ҳар томондан. — Агар алдаётган бўлсанг, нақ каллангни узиб оламиз!

— Вой, нафасимни сал ростлаб олай, ўзим бошлаб бораман уёққа сизларни! — Инқиллаб деди Миша. — Фожиа!

— Нимага фожиа? — сўради кимдир.

— Ахир парча-пурча бўлиб кетган-да! Уюм харобалари тутаб ётибди...

Ўрнидан зўр-базўр турган Миша қийиқ қув кўзли бугдойранг юзини енгига артди, бармоқларини тароқ қилиб сочларини таради. Қизиқиб қолган ўртоқлари энди таклифсиз ҳам ўзига эргашишларига ишонган ҳолда, лом-

мин демай ва ҳеч қаёққа қарамай олдинга юрди. Чиндан ҳам болалар унга эргашишди: гапнинг рости, ўқитувчилари Александр Александрович ишлаётган ва қизларининг ранг-баранг рўмоллари кўринаётган томонга аланглай-аланглай, иккиланганча кетишди.

— Яхши бўлмади-да, болалар! Ишни чала қолдирдик, Чангалзорга эса бир соатдаям етолмаймиз! Яна ҳеч кимга айтмай кетяпмиз... — дерди Саша Коновалов тизилишиб бораётган болалардан олдинга ўтаркан.

Саша Мишага етиб олиб, сўқмоқ бўйлаб унинг кетидан изма-из қадам-бақадам кета бошлади.

— Алдамаяпсанми? Қачон қулаб тушди? — сўрарди у, ҳадеганда Мишанинг елкасига қўл тегизиб.

Миша эса, хира пашшани ҳайдагандек, қўлини силкиб дерди:

— Етиб олайлик, — ҳаммасини айтиб бераман.

Мана, болалар, атрофларидаги ҳеч нимани сезмай, ўз қизиқишларини тезроқ қондириш учун югургундай бир қиёфада, янада шиддат билан кета бошладилар.

Улар кетаётган йўл эса шундай гўзал, шундай ажойиб эдики, болалиги бу ерларда ўтмаган ва ҳар бир қиялигу ҳар бир сой бурилишларини билмаган киши унинг жозибасига соатлаб мафтун бўлиши мумкин эди.

Шу куз мактаб ўқувчилари ишлаётган колхоз бодринг даласини, сибирликлар: «Одам боласи оёқ босмаган», деб атовчи кимсасиз тайга қуршаб олганди. Эҳтимол, чиндан ҳам бу ерга инсон оёқ босмагандир. Негаки, бу жойларда овчи сўқмоғидан чиқиб, ўрмон ичкарасига кириш— амримаҳол: оёқ қўйишинг билан юмшоқ, кўп йиллик балчиқ қатламига ботиб кетасан, юз-қўлларингнинг тирналмаган жойи қолмайди; баҳайбат қарағайлар орасида зич, аралаш-қуралаш бўлиб ўсган тиканакли дўлاناзору ёввойи олмалар, шумурту четан буталари орасидан ўтолмайсан; тайгага солинган йўлларни қоплаб олган ингичка, пишиқ ўргимчак тўрлари ҳаммаёғингга ёпишади. Тўшки жазирамада сокин ва салқин, тунда эса ўзининг ваҳимали уккилари, айёр тулкилари, йиртқич бўриларнио айиқлари туфайли қароқчилар масканига айланувчи тайга ўтиб бўлмас девордек туради.

Тайга узра кўриниб турган тоғлар занжирсимон тизилиб, бамисоли осмону фалакка туташиб кетган. Уларнинг айримлари нинабаргли қалин ўрмон билан қопланган, айримлари фақат қоятошлардангина иборат, тап-та-

дир. Ушбу тоғ силсиласини халқ «Савелка зинапоеси» деб атайди. Бу ерларда оғиздан-оғизга кўчиб юривчи афсонада айтилишича, овчи Савелка жингалак-жингалак булут-баррани тилла ҳалли камон ўқига маржон қилиб тизгани ана шу зинапоя тоғлардан кўтарилиб, осмонга чиққан экан.

Бу ерларнинг чиройига дарё янада чирой қўшади. Унинг номи ғайри оддий:

— Кудам—Қаёққа. Чамаси, мудҳиш ўтмиш замонда унга шундай ном беришларига сабаб, тўппа-тўғри кўҳна турмага олиб борувчи Сибирь катта йўли дарёдан ўн қадмча наридан ўтганлиги эди. Сургун қилинганлар кишанларини шарақ-шуруқ қилиб, қишин-ёзин шу йўлдан ўтар эканлар, ғам-ғуссага ботиб, шарқираб оқаётган кумуш дарёчадан хаёлан сўраганлар: «Қаёққа? Бу шафқатсиз Сибирь бўйлаб қаёққа кетяпмиз? Сен қаёққа кетясан, эй, ҳвр дарё?»

Эндиликда кўҳна Сибирь катта йўлини ўт-ўлан босиб кетган. Янги йўл четроқдан солинган. Дарё эса ўша ўша — Кудам деб аталади.

Бундан юз ва ундан ҳам кўп йиллар муқаддам бўлганидек, тезоқар, шаффоф ва худди муздек совуқ сувли Кудам ҳануз ўз ўзанида оқяпти. Қаранг, унинг ранги қанчалик ўзига хос! Бунинг боиси, тошдан-тошга урилиб оқишида. Бу оппоқ сип-силлиқ харсангларни эса кимдир тубига атайлаб териб қўйганга ўхшайди. Қирғоқлар яқинида сувнинг тиниқ қорамтир ҳошияси бор, — бу баланд, тик қирғоқлардан тушаётган билинар-билинемас соя. Агар қуёш шарқда бўлса, ҳошия ўнг томонда, қуёш ғарбда бўлса — чап томонда кўринади.

Келинг, энди болалар кетидан борайлик. Сўқмоқ кичикроқ қайинзорни айланиб ўтди-да, илон изи бўлиб тугади. Болалар қаршисида яланглик пайдо бўлди.

— Ҳув ана! — қичқирди Миша, ям-яшил ўт устида ёйилиб ётган каттагина ниманидир кўрсатиб.

Ҳаммалари олдинга югуриб кетишди, бироқ мўлжалга яқинлашганлари сари қадамларини сустлаштиришди, ниҳоят ғазабдан ёнаётган кўзлари билан Миша Домбаевни қидириб, бутунлай тўхтаб қолишди.

Бироқ ундан ном-нишон ҳам қолмаганди. Ялангликда, болалардан бир неча қадам нарида ёғочу тахталар уюми турарди; афтидан, булар дала шийпони қуриш учун олиб келинганди.

Саша терлаб кетган юзни енгига артганча, ҳолсизлик билан ўзини ўт устига ташлади.

— Хўш, лақма-тентаклар, энди нима дейсизлар? Сайёралараро учувчи кемамиш! — У катак кўйлагининг қайтарма енгини суриб, соатига қаради. — Бекордан-бекорга икки соат елиб-югурдик, бу пайтда эса тўққизинчи синфдагилар ўз участкаларидаги ишни тугатиб бўлишаёзгандир. Жудаям усталик билан ўйлаб топилган, а? Тўққизинчи синф бригадасида ишлашга ўтказганимиз учун Домбаев биздан бошлаб ўч олди-да!.. Лақма-тентаклар!

Саша бошидан ола-була, қуёшда оқариб кетган гилламануша дўпписини олиб, ерга бир урди-да, ўт устига, тўғрироғи, гуллар устига—чунки бу ер оқ ва очбинафшаранг мойчечаклар чаманзори эди-да, — юз тубан ётиб олди.

Хушқомат, ғазабдан кўзларида ўт чақнаётган, қорача юзи қип-қизариб кетган Саша шу топда ўзи туғилиб-ўсган — такрорланмас ва ажойиб ўн олти йиллик умри ўтган худди мана шу ўрмон, дарё, тоғлардек гўзал эди.

Уртоқлари Сашанинг ёнида ҳафсалалари пир бўлиб, айбдорларча турар эканлар, ўзинчи синфдагиларнинг энг кичиги Пипин Пакана худди Сашадек кепкасини ерга уриб, ўтга думалади, бироқ бу унчалик таъсирли чиқмади. Шундан сўнг Пипин Пакана ҳар доимгидек мужмал қилиб сўкинди:

— Чўчқа тумшуқ! Биринчи марта эмас! Овсарлар!

У бир неча мойчечакни юлқиб олиб, кепкасининг соябони тепасига қадади, кейин бамайлихотирлик билан уни бошига кийди.

Юз берган воқеа хусусида ҳатто гаплашгилари ҳам келмасди: жудаям бемаъни иш бўлганди-да.

Болалар уюлиб ётган ёғочларни диққат билан кўздан кечиришди, норғул ва сусткаш Никита Воронов эса занг босган, бироқ ишга яроқли бир неча миҳни териб олиб, чўнтагига солди.

— Нима қиласан уларни? — бепарволик билан, шунчаки сўради холададек тик ва қотма Серёжка Иванов.

— Рўзғорда керак бўлади, — деди унга жавобан Никита жиддий, кейин бир оз жим турди-да, қўшиб қўйди: — Отам билан ҳаммом қурапмиз.

Бодринг полизига қайтишдан маъни йўқ эди — қуёш аллақачон ботаётганди, — болалар. Куда дарёси томон югуриб кетишди.

— Мишқа бизни биринчи марта бунақанги лақиллататгани йўқ! — жаҳл билан гудранди Саша.

У тўхтамай, йўл-йўлакай кўйлагини, кейин гоҳ у оёғида, гоҳ бу оёғида сакраб, физкультура чолворини ечди. Кийимларини биллагига ташлаб олган Саша қорайган бадаини ҳали ҳам яхшигина қиздираётган сентябрь қуёшига тутиб, энди биргина трусикда борарди.

Пипин Пакана ҳам йўл-йўлакай ечинар экан, бепарволик билан такрорлади:

— Чўчка тумшук!

— Уни сўккандан нима фойда? У бувасига тортган. Буваси ҳаммага маълум — улегерши — устаси фаранг уйдирмачи, — давом этди Саша. — Қоғозга ёзишга эринади, ҳаммаси фақат оғзида. Биз бўлсак, лаққа тушиб ўтирибмиз...

— Овсарлар! — қатъий қилиб деди Пипин Пакана чолворини ечиб, суви муздек саёз дарёга биринчи бўлиб ташланар экан. — Вой!

У совуқдан байбайлаб, калта қўлларини галма-галдан пасту баланд қилиб, бақувват бўйинли бошини гоҳ ўннга, гоҳ чапга буриб, белигача сувга ботиб борди-да, бирдан олдинга ташланиб, сузиб кетди. Қўлоч отишидан унинг сузишга усталиги кўриниб турарди.

Унинг кетидан сувга шошилмай Саша тушди. Узўқ-юлуқ томоқ қириб, олдинига сувга бир шўнғиб олди, кейин ўртоғини қувиб етиш учун унинг орқасидан ташланди. Бошқалар ҳам сувга тушишди.

Миша Домбаев лақиллатиб кетган болалар дарёнинг муздек кузги сувида чўмилишаётган бир пайтда синф раҳбари Александр Александрович Бахметьев бодринг полизидан уйига қайтаётганди.

Унинг кетидан олти қиз ҳорғин қадам ташлаб келарди. Иссиқ уларни лоҳас қилиб қўйганди. Шабада яқингинада эса бошлаган, чивинлар эса энди чақмай, уларнинг боши узра тўда-тўда бўлиб, кулранг булутдек айланарди. Қизлар юзларидан чвинга қарши тutilган тўрни олиб, кунбўйи бошу бўйину ёноқларини қисиб, беркитиб турган рўмолларни ечиб ташлашганди. Димиқиб кетган чехраларига шабада ҳозир мойдек ёқаётганди...

Қизлар тўдаланишиб олиб, болаларнинг тўсатдан гоийиб бўлиб қолишганини қизғин муҳокама қилиб бори-

шарди. Ҳамиша ва ҳамма 'ерда биринчи бўлган ўнинчи синфнинг бугун барча бригадалардан орқада қолиб кетгани аниқ эди. Қизлар синфдошларининг даладан қочиб кетишлари сабабини топишга уриниб, турли мақомда чуғурлашишарди. Фақат қандайдир ғайриоддий воқеагина болаларнинг ҳаммасини даладан бирданига кетишга мажбур қилганига ишончлари комил эди. Турли-туман фаразу таҳминлар ўртага ташланар, бироқ қизлар уни муҳокама қилиб кўриб, шу заҳотиёқ рад этардилар. Дала варақасининг навбатдаги сониди эса ўнинчи синф қандай шарманда этилишини башорат қилиш қийин эмасди.

Гап-сўзларга фақат биргина Стеша Листкова аралашмаётганди. У ҳаммавақт ҳам бошқаларга қараганда камгап, вазмин эди, бугун эса бутунлай оғиз очмай қўйганди. Стеша тўққиз ёшидан Саша Коновалов билан дўстлашган бўлиб, ҳозир унинг айбини—даладан кетиб қолганини—ўз айбидек ҳисоблаётганди.

Энг орқада келаётган Стеша дугоналарига нисбатан бўйдор ва гавдали бўлиб, аллақачонлар бўйи етган қиздек кўринарди. Уқувчи қизлар Стеша билан Сашанинг дўстлигидан ажабланишмасди. Бутун мактаб қизлари ичида Стеша Листковагина ўз ҳусн-латофати билан хушрўй Сашага муносиб эди. Қуюқ жигарранг-малла соч ўрими белидан пастга тушар, фақат малларанг сочли кишилар каби унинг ҳам юз-қўллари оппоққина эди. Узоқдаги нарсаларни яхши илғай олмагани учун Стеша ҳаммиша шўхчан боқиб, кулиб турадиган қўй кўзларини қисиб юрар, бироқ буни у жўрттага қилаётгандай, ўйноқишўх шуълани — қорачигини ўзининг қуюқ киприклари билан яшираётгандай туюларди. Қишлоқдаги гап-сўзларга қараганда, эскича урф-одатларга амал қилувчи ота-оналар МТС директори Фёдор Тимофеевич Листковникига неча-неча марталаб совчи юборишган. . .

Синф раҳбари билан қизлар юк автомобиллари, енгил машиналар, мотоцикллар ғизза-ғизза ўтаётган, мол ва қўй подалари осмону фалакни тутғудай чанг-тўзон кўтариб келаётган катта йўлга чиқишди.

Александр Александрович тўхтаб, қизларнинг яқинлашишини кутиб турди, улар етиб келишгач эса, қўлини силкиди: «Эртагача хайр». Шундан сўнг у ариқчалари бор ҳамда ўт босган сокин кўчага бурилди.

У яшил рангдаги кичикроқ уйга яқинлашиб, ғижилдоқ кўча эшигидан ҳовлига кирди. Пахмоқ кўппак эркаланиб,

унга ёпишди. Ерга тўкилган пиёзларни саралаётган кампир—уй соҳибаси унга меҳрибонлик билан жилмайди.

Александр Александрович солдатчасига саришталанган каравот, китобларга тўла китоб жавонлари бор, деворида самовий юлдузлар акс эттирилган харита осифлиқ, усти ноталарга тўлиб кетган кўҳна пианино турган ўзининг бўйдоқларга хос кичкина, саранжом-саришта, озода хонасига кирди.

Очиқ деразанинг зангори эмаль билан бўялиб, устига хонаки гуллар териб қўйилган тоқчасининг бир четида хат ётарди.

Александр Александрович хат кимдан келганини билиш учун, адресига кўз югуртирди: Новосибирск шаҳри, Маркс кўчаси, 18-уй, Потёмкина. Бу маълумотлардан у ҳеч нарсани аниқлай олмади, бироқ ёзувга разм соларкан, бирдан қалтираб кетди, ранги оқарди.

— Катя! Наҳотки Катядан бўлса?!—у эвозини чиқариб шундай деди-да, титраётган қўллари билан конвертни йиртди.

Ҳа, бу хатни чиндан ҳам Катя Крутова ёзганди.

«Учительская газета»да ўқитувчи Александр Александрович Бахметьев тўғрисида ёзилган мақолани ўқидим.

Саша, наҳотки бу сенсан! Айтмоқчи, сен тўғрингда бир кун эмас-бир кун, ақалли умрим охирида бўлса ҳам, албатта бирор хабар эшитишимни доимо ҳис қилиб юрардим.

Сенга кўп нарсаларни айтиб бергим, сендан кўп нарсаларни сўрагим бор, аммо жавоб хатингни олгунча сабр қиламан.

Катя Крутова

Қуйироқда эса адрес ва унинг исм-фамилияси тўлиқ ёзилганди:

Екатерина Ермолаевна Потёмкина.

«Потёмкина...» Гарчи Александр Александрович Катяни кўрмаган ва у ҳақда ҳеч нарса эшитмаган бу йигирма йил мобайнида Крутова турмушга чиқиши ва фамилиясини ўзгартириши табиий бўлса ҳамки, ардоқли исм ёнидаги янги, бегона фамилия унга жудаям эриш туюлди.

Александр Александрович қайта стулга ўтирди, бошидан оқ фуражкасини олди, бели эшиб тўқилган тасма билан боғланган оппоқ қийиқ ёқа кўйлагининг тугмасини ечди. Қисқагина хатга яна ва яна кўз югуртирди.

— Қандай тасодиф, қандай бахтли тасодиф!—шивирлади у. — Катя... Кунгабоқар... (Мақтабда Катяни шундай аташарди.)

Александр Александрович сочига кумуш толалар оралаган бошини қўллари устига қўйиб, хаёлга толди...

КАТЯ

Александр Александровичнинг ота-онаси йўқ эди. Қаерда туғилганини ҳам билмасди. Унинг ота-онаси, чамаси, граждандар уруши пайтида ҳалок бўлишганди. Гўдаклик чоғида қандайдир олижаноб, меҳрибон одамлар ўз бағриларига олишган, бироқ улар ҳам хотирасида қолишмаган эди. «Ташландиқлар» лақабини олган ва ўзи каби уй-жойсиз болалар билан кир-чир, битлиқи ва доимо оч ҳолда санқий бошлагандагина эсини таниганди у. Ушанда тунлари чордоқларда ухлашар, кундузи бозорларда «изғиб», ўғирлик қилишарди. Уларни тутиб, милицияга олиб келишар ва, нимагадир номини эшитгандаёқ қўрқувга тушиб, титраб-қақшашадиган ва тезроқ қочиб кетиш пайида бўлишадиган болалар уйларига жойлаштиришарди. Тўғри, кейинчалик у мана шундай болалар уйининг бирида қолиб кетди.

...Камень-Обь шаҳарчаси. Балкон ва айвони бўлган икки қаватли оқ уй. Уй ёнидаги боғ қалин крижовник¹ ва қорағат буталари билан ўралган. Боғ ортида—полиз, полиз ортида—Суева сойчаси, унинг ортида эса—англаш қийин бўлган ва ажойиб катта дунё...

Болалар уйда эса ота-онасиз ҳамда «ташландиқ» болалар, энагалар, ошпаз аёл, отбоқар, ўқитувчи-тарбиячи аёл ва «онажонимиз»—энг асосий бошлиқ Олимпиада

¹ Крижовник — қорағатлар оиласига мансуб тиканли бута ўсимлик ва унинг меваси.

Николаевна. Александрнинг онгли ҳаёти мана шу ерда бошланди.

Олимпиада Николаевнанинг мактабда ўқийдиган ўгли бор эди. У оқпар сочли кичкинагина Сашани яхши кўрарди. Сашанинг ҳарфларни эртaroқ таниб, алифбени ўқиб чиқишига, алифбедан «Кўр музикачи»га, «Том тоғанинг кулбаси»га, «Робинзон Крузо»га, «Том Соьер»га, Пушкин ва Лермонтов асарларига ўтишига ёрдам берган ўша.

Мана шу болалар уйда тўққиз ёшли болага исм қўйишди. У Александр Бахметьев бўлиб қолди. Унга бу номни ким берди, нима учун шундай ном берди — номаълумлигича қолаверди.

Унинг болалик йиллари мана шундай ўтди. Мактабга кеч—ёши ўтинқираб борди. Иштиёқ билан ўқиди, яхши ўқиди. Аниқ фанлар бўйича унга тенг келадигани йўқ эди; ўқитувчилар унинг келажагини, ҳавас қилса ҳавас қилгудай, дея башорат қилдилар.

У синфдош ўртоқларидан икки ёш катта эди. Бироқ ўзини уларга нисбатан фақат ёш жиҳатдангина катта деб ҳис қилмасди. Барча синфдошларининг ота-онаси ҳам, бахтли болалиги ҳам бор эди. Улар ҳозирда келажаклари ташвишини емасдилар ҳам. Саша эса болалик нималигини билмаганди. Бундан ташқари, еттинчи синфни тугатар-тугатмас уни болалар уйи ҳисобидан чиқариб, ишга жойлаштиришларини ҳам биларди. У мустақил яшай бошлайди. Саша катта ҳаётга қадам қўядиган ўша дақиқаларни негадир худди эртақлардагидек тасаввур қиларди. У оқ отга миниб, қўлида найза тутиб, йўл уч томонга қараб кетадиган айрилишда тўхтайтиди. У ерда эса шундай ёзувли тош бўлади: «Унга юрсанг—отингдан айриласан, чапга юрсанг—жонингдан жудо бўласан, тўғрига юрсанг—ҳам отингдан, ҳам жонингдан айриласан».

Саша Бахметьев ёшига ярашмаган ҳолда жиддий, уятчан, бирмунча одамови бўлиб ўсди. У математикадан ташқари музикага ҳам қизиқарди. Рояль, мандолина, гитара, балалайка чалишни ўрганди. Шуни айтиш керакки, у роялни музика ўқитувчиларидан таълим олган қизу болалардан ёмон чалмасди.

Худди шу кезларда у Катя Крутовани учратди. Катя ундан ёш, бироқ саккизинчи синфда ўқирди. Ташқи кўринишидан у бошқа қизлардан фарқ қилмасди. Мактабда ундан ҳам сулувроқ қизлар ўқишарди. Катянинг жуссаси

кичик, сочи тимқора, қора кўзлари сал ғилайроқ бўлиб, кичкинагина бурунчаси устида қизғиш сепкили бор эди. У ўзининг калта, сал-пал жингалак сочларига, ўша пайтларда расм бўлганидек, катта қора бант тақиб юрарди. Катя роялни қойилмақом қилиб чаларди, мана шунинг учун ҳам Саша Бахметьев унга эътибор берганди. Рояль ёнидаги айланадиган стулчада ўтирган Катяни, унинг кўп овозли катта бир чолғу асбобини ўзига бўйсундирган ҳукмрон қўлчаларини Александр Александрович ҳозир кўз олдига аниқ келтирди. Александр Александрович Катя Бизенинг «Қармен» операсидан увертюрани чала туриб, бир йўла жарангдор, майин аккордларни олганини эслади.

Катя ўн олти ёшли Сашанинг қалбини музика ёки бошқа бирор нарса билан забт этганидан қатъи назар, бир нарса аниқ эди: шу ёшга кириб, Саша ундан бошқа бирон-бир қизга ҳали эътибор бермаганди.

Уша кезларда Саша Бахметьев музикавий асарлар ёза бошлади ва улардан бирини, ўзининг фикрича, энг яхшиisini Катяга бағишлади. У «Биринчи муҳаббат» деб аталарди.

Саша Бахметьев нотани уяла-уяла Катяга берди. Бу воқеа мактабда, кийимлар ечиладиган жойда содир бўлганди. . . Кейин у дераза ёнида турганча, Катянинг кетидан анчагача қараб қолди. Эгнига қора пўстин, бошига узун қулоқлари шамолда учиб, орқасига қайрилиб қолаётган — қора мўйнали шапкача кийган Катя дугоналари билан чошиб кетаётганди. . .

Александр Александрович кўзини юмди ва Катяни бундан йигирма йил муқаддам эмас, худди кечагина кўргандек, яна аниқ кўз ўнгига келтирди. Дили хира тортди-ю, айна пайтда кўнгли таскин топгандай ҳам бўлди.

«Ҳозир қанақа экан у? . . Ёши ҳам қирқларга бориб қолди. Ким у? Бир пайтлардаги кичкинагина Катя қандай одам бўлиб етишганикин?»

Улар сўнги марта студентлик пайтларида учрашишганди. Катя медицина институтида, у эса физика-математика факультетида ўқирди. Катя каникулини ўтказгани ота-онасиникига келганда, Саша ўпкаси шамоллаб, яллиғланиш касалидан эндигина тузалиб, оёққа турганди.

Қиз унга дала гулларидан гулдаста келтирди. Бу гуллар сўлиб, қуриб қолгандан кейин ҳам унинг столи усти-

да узоқ вақтгача турди: уларни ташлаб юборишга Сашанинг кўзи қиймасди.

Йигит ҳам, қиз ҳам ўз севгисини бир-бирига ҳеч қачон изҳор қилишмаганди. Лекин ҳар иккови ҳам, дўстларию дугоналари ўз суюқлиларини қанчалик севишга қодир бўлмасинлар, уларга нисбатан бир-бирларини минг чандон афзалроқ севишларини ҳам билардилар. Лекин шунга қарамай, ҳаётда дам-бадам юз бериб тургани каби, номаълум сабабга кўра, уларнинг юлдузлари бир-бирига тўғри келмади.

Йиллар ўтди... Александр Александрович университети, кейин аспирантурани тугатиб, қутилмаганда педагогик ишга берилиб кетди. У ҳали ҳам илгаригидек жонидили билан яхши кўрадиган мактабу музика ҳаётининг мазмунига айланди. Катядан яхшироқ қизни эса учратмади ва бир умр унга содиқлигича қолди.

1941 йилни эслади. Жангу жадал авжи қизиган жойларда бўлди у. Дастлаб армия билан чекинди. Кейин у билан ҳужумга ўтиб, сал кам бутун Европа бўйлаб йўл босди. Рейхстаг тепасига қизил байроқ қадаш учун жангчиларимиз жон-жаҳдлари билан интилаётган тарихий дақиқаларда у ҳам ўша ерда эди. Айниқса ўша кунларда Александр Александрович Катяни жуда-жуда қидириб топгиси келганди. Катяга, унинг ота-онасига, дугонаю дўстларига хатлар ёзди. Бироқ ҳеч ким унга жавоб қайтармади. Катяни топиш истаги эса йиллар ўтиши билан сўниш ўрнига тобора ортиб бораверди.

Ёз кунларнинг бирида эса у ҳатто ўзининг, Катянинг ёшлиги кечган шаҳарга ҳам борди. Катя яшаган уйни қийнала-қийнала топди. Кўча энди бутунлай бошқача ном билан аталар, кўринишидан бир неча маротаба тузатилган уй таниб бўлмас даражага келганди. Бироқ қадимий думалоқ ҳалқали кўча эшиги кўзига оловдай кўринди, ҳатто унинг ғижирлаб очилиши ҳам таниш эди. Бу ғижирлаш Александр Александровичнинг қалбини ларзага келтириб, ўтмишни шундай қўмсатиб юбордики, у ҳовлига қадам қўйишдан аввал энгикиб нафас олганча, кўча эшиги ёнида бир неча лаҳза туриб қолди. Ҳовли илгари қандай бўлса, деярли ўшандай эди. Ҳовли тўрида икки қаватли, ўнг томонда эса кичкинагина, бир қаватли уй. Қачонлардир Катя мана шу ерда яшаган, уйнинг мана шу зинапоясидан юқорига кўтарилган, ма-

на бу эшикларга қўлини теккизган. Александр Александрович ҳеч қачон бу уйга кирмаган: киришга журъат эта олмаганди. Катяни эшик ёнигача кузатиб қўярди, холос. Кейин кўпинча кечки пайтлар деразадан тушиб турган чироқ ўчгунига қадар уй атрофида айланиб юрарди.

Ҳозир қаердайкин Катя? Соғ-саломатмикин? Аҳён-аҳёнда бўлса ҳам уни бир лаҳзагина эслармикин?..

Зинапоя тепасида мункайиб қолган ушоққина кампир кўринди.

— Гражданин, сизга ким керагиди?

— Менгами?.. Бу ҳовлида кўпдан яшовчилар борми, айтиб бера олмайсизми?

— Менинг ўзим ҳам бу ерда яшаётганимга ўттиз йилча бўлди...

Улар гапга тушиб кетишди.

Кампир Крутовлар оиласини элас-элас хотирларди. Гарчи Катяни Наташа деб атаса-да, унинг роялда жуда яхши чалишини эслаб, айнан у ҳақда гапирди.

Александр Александрович унутилмас ва бебаҳо хотиралари билан боғлиқ бўлган бу уйдан жудаям ҳаяжонланиб чиқиб кетди. Эҳтимол у ана шундагина ўзининг буюк севгиси бевафо вақт қаршисида ожизлигини умрида илк бор ҳис этганди. У ўз-ўзидан қайта-қайта: «Катяни қандай қилиб йўқотиб қўйдим-а?» — деб сўрар, бироқ бунга жавоб топа олмасди. Қирқ ёшга кирса ҳам бир нарсани — ўртоқларию таниш-билишлари қайта-қайта сева олганлари ҳолда, у Катяни нега унутолмаслигини тушуна олмасди.

«Ёки мен чиндан ҳам бошқаларга ўхшамаган, бир пайтлар Катя айтганидек, ғалатимиканман?» — деб ўйларди сочи оқара бошлаган бошини ҳамон қўллари устига қўйиб, стол ёнида ўтирган Александр Александрович.

Унинг ҳаётида юз берган жуда кўп воқеаларни Катя билмайди. Бундан бир неча йил муқаддам унинг бошига тушган фожиавий воқеани ҳам билмайди.

Контузиядан сўнг Александр Александровичнинг эшитиш қобилияти заифлашгандан-заифлашиб бораверди. Музикани яхши эшитмайдиган — оҳангларни ажратолмайдиган бўлиб қолгач, дарс бериш ўзига ҳам, мактабдагиларга ҳам оғирлик қилаётганини сизди. Қишлоққа бориб, МТС га ишга кирди. Бироқ мактабни,

Ўқувчиларни қўмсай бериб, оромини йўқотди. Бир йилни амал-тақал қилиб ўтказдию, яна мактабга қайтди: Погорюй мактабининг юқори синфларида математикадан дарс бера бошлади. Қулоғининг оғирлиги борган сари унга кўпроқ халақит берар ва у ҳамиша асабий бир ҳолда юрарди.

ВАҚИЛЛАР

Александр Александрович эшикнинг қаттиқ-қаттиқ тақиллаганини эшитмади. Шундан сўнг эшик қия очилиб, зўрма-зўраки йўтал эшитилди.

Александр Александрович бошини буриб, қулоқ солди. Эшик қайтадан ёпилди, кейин кимдир уни жон-жаҳди билан уч марта тепди.

— Мумкинми?—сўради Саша Коновалов эшик тутқичидан ушлаб, сочлари ҳўл бошини хона ичига суққанча.

— Келавер, келавер! — деди Александр Александрович, кейин ўқувчисига пешвоз чиқиш учун ўрнидан турди. Катянинг мактубини кўкрак чўнтагига авайлаб солиб қўйди.

Эшик ортида бир неча киши турарди, бироқ хонага фақат Сашанинг ўзигина кирди.

— Хўш, адаш, қандай арз-ҳол айтгани келдинг? — кулимсираб, айни пайтда қорачиғи катта-катта кўзларини қисиб сўради Александр Александрович ва шу заҳотиёқ кафтини қулоғига тутди.

Саша ўқитувчининг қулоғига энгашиб, болалар бодринг полизидан нега яширинча кетиб қолишганини қаттиқ-қаттиқ овозда дона-дона қилиб тушунтирди.

— Сайёралараро учувчи кема дейсанми? — қайта сўради Александр Александрович. — Мана буни фантазия деса бўлади! — у завқланиб кулди.

Эшик қия очилиб, сал дадилланган болалар ичкарига қарашди. Саша қўли билан ишора қилди — эшик юзига ёпилди.

— Утир, адаш! — деди Александр Александрович, ҳануз кулганича, Саша томонга стулни сурар экан.

Саша ўқитувчиси ўтиргунча кутиб турди, кейин унинг ёнидан жой олди.

— Домбаев устидан шикоят қилишнинг ҳожати йўқ. Ўзларинг айбдорсизлар. У жуда бошлаб ўйлаб топибди, яна худди артистдек ўринлатибди. Завқли бола экан у!

— Бари бир ёмон иш қилди,— ўқитувчининг қулоғига бақиргудай бўлиб деди Саша, — у буни бекорга ўйлаб топмаган — биздай ўч олди. Хулқи ёмонлиги учун биз уни тўққизинчи синф бригадасига ўтказгандик, ма-на энди у ўзининг бригадасини биринчи ўринга олиб чиқди.

— Бундан чиқдики, умум мақсади йўлида жон куйдирибди-да! — Александр Александрович яна кулимсиради.

Эшик гижирлаб, яна қия очилган ҳам эдики, Саша қўлини орқасига қилиб, болаларга муштини кўрсатди.

— Александр Александрович, бизни кечиринг! — бўлиб ўтган ишга астойдил афсусланиб деди Саша.

— Хўш, нимани кечираман? Сизнинг ёшингизда сайёралараро учувчи кемани ҳар қандай йўл билан ҳам кўришга интилиш турган гап... Агар сизнинг ўрингизда ўзим бўлган тақдиримда ҳам, эҳтимол дарсдан қочиб кетардим. Фақат бригадамиз охириги ўринга тушиб қолгани чатоқ бўлди. Энди биринчи ўринни эгаллаш амри-маҳол.

— Амримаҳол! — такрорлади Саша маъюсланиб, кейин, бир оз жим тургач, сўради: — Кетсам майлими?

— Бора қол адаш. Ҳали овқатланмагандирсан ҳам?

— Овқатланганим йўқ.

— Ишқилиб, чўмилишга улгурдингми? — Александр Александрович йигитчанинг ҳўл сочларига қўл теккизар экан, очиқ юз билан жилмайди.

— Улгурдим.

— Ана буниси жойида...

Саша хайрлашиб, ташқарига чиқди.

Дераза ёнига келган Александр Александрович уйдан узоқлашиб бораётган ўз синфидаги болаларни кўрди.

У ўқувчилари кетидан оҳиста кулиб қўяр экан, қора кўзли бу ёқимтой йигитчанинг келишидан руҳи енгил тортганини хаёлидан ўтказди.

БУВИ ВА НЕВАРА

Миша уйга қоронғи тушгандан кейин келди. Бурятларнинг миллий таоми — саламатни қишлоқда ҳаммадан ҳам яхши тайёрлагани учун Саламатпаз номини олган бувиси уни пиллапояда кутиб олди. У зинада ўтирарди.

— Хўш, нима гап?— сўради у бурятчалаб, йўғон, дээрли эркакча овозда.

— Охири жудаям чатоқ бўлди, — Миша русчалаб, бироқ бурятча талаффузда жавоб қайтарди.

Миша рус тилида мутлақо яхши гапира олар, бироқ уйда негадир сўзларни бузиб талаффуз қиларди.

— Ишонишдими?— бувиси шундай деб сўрар экан, овози ёшларникидек жаранглаб эшитилди.

— Чиппа-чин ишонишди. Тилларини осилтириб, роса чопишди...— маъюсланиб деди Миша.

— Кейин-чи? — Бувининг овози ҳали ҳам ёшларга хос — жарангдор эди. — Жиғибийронлари чиқдими?

— Унақа-бунақа жиғибийронлари чиққани йўқ. Вақтида қочиб қолдим. Энди нима бўлади, билмайман. Ҳар қалай яхшилик билан тугамаса керак. Дала варақасини чиқаришди. Бригадамизга биринчи ўринни беришди. Болалар бўлса аллақачон ҳамма гапдан хабардор экан. «Биринчи ўрин нотўғри берилди, уни муттаҳамлик билан эгаллаб олишди»,—деб роса бақаришди. Ишлар мана шунақа чатоқ!..

Бироқ бувиси ҳаммасини Мишага туюлганичалик чатоқ деб ҳисобламади.

— Завқли бўлган. Кулгили бўлган. Демак, яхши. Кун беҳуда ўтмабди.

Гавдали, семиз Саламатпаз қоронғида ўрнидан туриб, эшик томонга юрди. Миша унга эргашди.

Хонага янгигина қирқилган қайин новдалари тўшаб қўйилганидан атрофни уйга хос одатий ҳид эмас, мутлақо бошқача — ўрмон иси тутиб кетганди. Яқиндагина оқланган деворларга бошдан-оёқ рамкалию рамкасиз, каттаю кичик фотосуратлар елпиғичсимон қилиб осиб қўйилганди. Кумуш уқали пахтали халат кийиб, сербар ка-

мар таққан, бошида чўққинусха мўйна қалпоқ, оёғида тиз-засигача мўйнали унта¹—миллий бурят кийимидаги Мишанинг бобокалони девордан қараб турарди. Худди ўша ерда ялпоқ юз, қийиқ кўз Лениннинг портрети ҳам бор эди. Маҳаллий рассом Ильични бурятга ўхшатиб тасвирлаганди. Деворларга осиб ташланган фотосуратдагиларнинг кўпчилиги от минган, қўлида қурол тутган солдатлар— Мишанинг Улуғ Ватан урушида ҳалок бўлган отасининг дўстлари эди. Стол ёнидаги қулай ёғоч креслода Мишанинг буваси — машҳур бурят улигерши-си Хоца Тороевич узун, ингичка трубкасини бурқситиб ўтирарди. Унинг оппоқ сийрак сочлари деярли елкасигача тушар, ориқ юзида эса кўрларга хос зўрма-зўраки кулги қотиб қолганди. Қора кўзойнак унинг кўзларини яшириб турарди.

Мишанинг буваси сал кам эллик йилдан бери кўр эди. У ўзининг ажойиб эртақларидан бирида кўздан ажралган ўша даҳшатли кунлари ҳақида ҳикоя қиларди. Бу воқеа революциядан илгари юз берганди. Хоца Домбаев у пайтларда бойникида — нойонникида подачи эди. Кунларнинг бирида у кўзи хира тортаётганини сезиб қолди, бироқ ўтиб кетади, деб парво қилмади. Бир сафар Хоца ўзи яшаётган ўлкага ёз пайтида келган бўлажак кўз доктори — медицина институтининг студенти билан учрашиб қолди. Студент подачига агар бутунлай кўр бўлиб қолишни истамаса, операция қилдириш учун иложи борича тезроқ шаҳарга жўнаши лозимлигини айтди. Операция учун эса пул керак, уни қаердан топа олади у? Хоца Домбаев нойонга ялиниб-ёлвориб, қарзга озроқ пул бериб туришини сўради. Нойон бўлса хизматкорини фақат масхаралаб кулди, кейин: «Гаровга нимангни бера оласан?» — деди.

Икки йил ўтгач, подачи кўр бўлиб қолди. Ўша пайтларда ёшгина қиз — мумдай қоп-қора сочлари узун, юзлари қип-қизил, бодомқовоғу кўзлари қора Саламатпаз буви подачининг қўлидан етаклаб, бурят улусидан рус қишлоғига олиб кетди. Кейин улар ўша ерда бутунлай яшаб қолишди. Хоца Тороевич эртақлар тўқий бошлади, буви бўлса уларни ёзиб олиб шаҳарга олиб борарди. Урушдан олдин, 1940 йилда Хоца Тороевични область советига депутат қилиб сайлашди. Депутатлик бурчини

¹ Мўйна-теридан тикилган маҳсисимон оёқ кийими.

жаришида буви бутун ғайратини ишга солиб, унга ас-
дидил ёрдам берди—Хоцанинг ишонган боғи, суянган
боғи бўлди. Уларнинг яккаю ягона ўғли урушда қалок
бўлди, келини қазо қилди, неваралари Мишанинг тар-
бияси эса бу икки қарияга қолди.

Миша бувиси билан бир жон, бир тан бўлиб яшар,
унинг шўхчан табиятини қадрлар, аини пайтда, бувиси-
нинг ёшларга хос ғурурию битмас-туганмас ғайрат-ши-
жоатидан ажабланарди. У Миша учратган катта ёшдаги
кишиларнинг биронтасига ҳам ўхшамасди. Саламатпаз
буви худди ёш қизлардек шўхлик қилишни яхши кўрар-
ди. Бундан бир неча йил муқаддам, Миша ҳали кички-
на пайтида, кўпинча шундай бўларди: у ўртоқлари би-
лан қўшнининг полизига ҳужум қилишга шайланганда,
буви неварасини раъйдан қайтариш ўрнига, ўзи улар-
га қўшиларди. У пиллапояга чиқиб, пойлоқчига ўхшаб
туриб олар, агар болаларга хавф туғилганини сезса,
худди пиллапоядан товуқларни ҳайдаётгандай, ўткир
овоз билан бақирарди: «Қиш-э, қуриб кетгурлар!»

Миша бувисига ўхшаб шўх, бувасидек хаёлга кел-
майдиган нарсаларни ўйлаб топадиган бўлиб ўсди. У
бувасидан чўчинқирар, шунинг учун ўз шўхликлари тўғ-
рисида унга ҳеч нарса айтмасди. Хоца Тороевич невараси-
нинг мактабдаги қилмишларидан фақат ота-оналар
мажлисидагина хабар топарди. Миша ёшлик пайтида
бобоси унга ахлоқ-одоб тўғрисида махсус тўқиган эртак-
лари билан таъсир ўтказишга уринган, бироқ бундан
натижа чиқмаган эди. Ҳозир буваси Миша билан худди
катталар билан гаплашгандек гаплашарди.

Буви қуймоқли иссиқ товани столга келтириб қўйди.
Нон қутидан рус печида ёпилган хушбўй нон олди. Қи-
зариб пишган кўмачни кўксига босиб, чаққонлик билан
катта-катта қилиб кесди. Мумли асал солинган тақсим-
чани келтириб қўйди. Ҳаммалари стол ёнига ўтиришди.

ЛИСТКОВЛАРНИКИДА

Худди шу вақтда Домбаевларнинг қўшниси — Лист-
ковлар ҳам дастурхон ёнига ўтиришди. Листковлар кат-

та-катта деразалари кўчага қараган янги уйда яшашарди. Бу уйда кўпгина яхши нарсалар бор эди: никелли суянчиғи бўлган каравотлар, юмшоқ креслолар, зарҳал рамкаларга солинган расмлар. Лекин уларнинг бари шу даражада бетартиб эдики, худди бу оила қаердандир ҳозиргина кўчиб келган ёки кўчиб кетаётгандай туюларди. Уруш бошланишидан илгарироқ хотини ўлиб, бева қолган Фёдор Тимофеевич Листков бундан икки йил муқаддам ўз уйига янги хотини — Людмила Николаевнани олиб келганди. Фёдор Тимофеевич у билан курортда танишиб, узоқ вақтгача киши билмас хат ёзишиб турган ва пировардида Людмила Николаевнани Сибирдаги йирик трестлардан бирида бухгалтер бўлиб ишловчи эрдан ажралишга кўндирганди.

Стеша ўгай онани юрагини ҳовучлаганча кутганди. Фақат биргина «ўгай она» деган сўзнинг ўзиёқ ўгай оналару ўгай қизлар тўғрисидаги қўрқинчли эртақларда ўқиган ҳар турли тасаввурларни уйғотарди унда.

Бироқ Людмила Николаевна хушфёъл ва самимий аёл бўлиб чиқди. Унинг боласи йўқ эди, шунинг учун ҳам Стешага астойдил меҳр қўйишни истади. Людмила Николаевна ўқишига халақит бериши мумкин, деб ўйлаб, Стешани хўжалик ишларига аралаштирмай қўйди, уй юмушлари билан ўзи шуғуллана бошлади. Бироқ Людмила Николаевнадан уй бекаси чиқмади. Натижада ҳар ҳафтада уйга бир марта хизматчи қақиртирадиган бўлди. Хизматчи эса ношудгина аёл экан: иккови икки йил мобайнида озода ва шиннам уйни ивирсиқ, кўрмисиз ҳолга келтиришди.

Фёдор Тимофеевич Листков ошхонада, Стеша мактабда овқатлана бошлади, Людмила Николаевнанинг ўзи эса яхна овқатлар билан амал-тақал қилиб кун кечирарди.

Шу куни мактабдан оқшомда келган Стеша ўгай онасини авзойи бузуқ ҳолда кўрди. Эғнига ола-була халат кийиб олган Людмила Николаевна йиртиқ креслода ўтирар, ҳар куни эрталаб соатлаб вақтини оладиган сочи кўнқайтириб, ғалати причёска қилинганди. Стол ювуқсиз идиш-товоқларга тўлиб кетган, пол ювилмаган, нарсалар ҳар томонда сочилиб ётарди.

— Мана, кўряпсанми, Стэва (у Стешани ҳаммавақт шу тарзда—хорижийча атарди), бошимиз ивирсиқдан чиқмай қолди. Марья бугун яна келмади! — шикоятмуз

деди Людмила Николаевна, кейин бўлиқ, оппоқ қўллари ҳайратланиб икки ёнига ёзди.— Бу чекка, овлоқ жойда кун кечирининг ўзи даҳшат!

Марьяни кутиб, умидсизликка тушиб, у эрталабдан бери креслода ўтирарди. Идиш-товоқларни ўзи ювиши, уйни йиғиштириб, тозалаши мумкинлиги эса хаёлига ҳам келмасди.

Стеша хонага жирканиб кўз ташлади-да, ўгай онасининг норозилигига қарамай, наридан-бери йиғиштириб, шошиб-пишиб овқат пиширди. Икки йил давомида у ўгай онасининг хилват қишлоқдаги оғир ҳаётдан зорланишларию уқувсизлиги ҳамда рўзғор ишларига бўйни ёр бермаслигига кўникиб кетганди. Стеша энди ўгай онасидан аччиқланмасди. У Людмила Николаевнадаги бу камчиликлар ўтмишдаги ёмон тарбиянинг оқибати эканлигини тушунарди.

Людмила Николаевна подшо армияси офицерининг бой хонадонидан дунёга келганди. Қизча ҳали бир ёшга тўлмасдан онасидан айрилди. Отаси эса кўп ўтмай ёш ва енгилтак бир қизга уйланди. Ўгай она гўдакни тарбиялашни қари энагага бутунлай топшириб қўйди.

1919 йилда Людмила Николаевнанинг отаси вафот этди. Ўгай она Америкага қочиб кетди. Содиқ энага қўлидаги уч яшар гўдак билан якка ўзи қолди. У шаҳар чеккасидаги кичикроқ уйга кўчиб ўтди, тирикчилик учун кир ювиб, дазмол уриб, тикувчилик қилиб, қизчани меҳр-муҳаббату ҳузур-ҳаловатда вояга етказа бошлади. Умри бўйи хўжайинларга хизмат қилиб яшаган кампир революция келтирган янгиликни тушунмади. У Людмила Николаевнани меҳнатга ўргатмай, унинг барча инжиқликларига қулоқ солиб, ойимқиз қилиб тарбиялади. У қизчанинг онасини илгари қандай парваришлаган бўлса, уни ҳам шундай парвариш қилди.

Ун етти ёшида мактабни битирган Людмила Николаевна нимагадир, отам ўз олтину қимматбаҳо буюмларини қўрғон боғига албатта кўмиши керак эди, деган қарорга келди. Энагани ҳам шу фикрга ишонтирди.

Людмила Николаевна ўсган уй ўша кезларда Қизил Армия штаби эди. Боғга кира олиш учун штабга энага фаррош, Людмила Николаевнанинг ўзи эса иш юритувчи бўлиб жойлашишди. Гўё гулларни парвариш қилиб, мевали кўчатлар ўтқазиш мақсадида бутун боғни

кавлаб чиқдилар, бироқ ҳеч қандай қимматбаҳо буюму олтин топа олмадилар.

Шундан сўнг кўп ўтмай энага қазо қилди. Людмила Николаевна, кўнгли бўлмаса ҳам, кексароқ бухгалтерга турмушга чиқиб, у билан Сибирга жўнаб кетди. Бу ерда у бекорчиликдан зерика-зерика сал кам йигирма йил яшади.

Людмила Николаевна ўзининг болалик йилларини эслаб, Стешага онаси ўрнига оналик қилишни астойдил истарди. Бироқ оналик қилолмади. У ҳали ҳам илгаригидек яшашдан мақсади, орзу-ҳаваси нималигини топа олмас, ниманидир қўмсар, ниманидир кутар, ҳамма ва ҳамма нарсадан норози бўлиб, жаҳли чиқиб юрарди. . .

Листковлар одатдагидек узоқ тайёргарлик кўришгач, ниҳоят овқатлангани ўтиришди. Йўл-йўл шим, ҳаворанг майка кийиб олган Фёдор Тимофеевич кечки овқатни кутиб, газетани аллақачон икки қайта ўқиб чиққанди. Бу йилдан у ўзини ёмон ҳис қила бошлаганди, ишдан ҳориб-чарчаб келарди. Стеша унинг кўз остлари салқиган ранглар юзига кўпинча хавотирланиб қараб қўярди.

Фёдор Тимофеевич газетани четга олиб қўйиб, қўймоқни емоқчи бўлганди, вилкани тополмади.

— Стешенька, вилка олиб бер, — деди у, хотинига норози қиёфада кўз ташлаб қўйиб.

Фёдор Тимофеевич ажойиб мезбон, тенги йўқ оилапарвар ва вақтини фақат уйда ўтказишни ёқтирадиган киши эди. У саранжом-саришталикни, озодаликни яхши кўрарди — хотинининг ивирсиқлигию хўжасизлигидан эса дили сиёҳ бўлиб, фиғони фалакка чиқарди.

Стеша ўрnidан турар экан, стол устига назар ташлаб, тақсимчаларда қошиқлар ҳам йўқлигини пайқади. Бориб, вилка билан қошиқлар олиб келди.

Худди шу пайт даҳлизнинг юзига ёпиқ эшиги тарақлаб очилди, кейин кимдир уни секингина тақиллатди.

— Киринг! — деди Людмила Николаевна, айни пайтда ҳаммалари сергак тортишди.

Эшик очилди. Елвизак ўтирганларнинг юзларини майингина сийпаб ўтиб, очиқ деразанинг тўр пардасини тепага учирди.

Саша кириб келди; у эшик ёнида тўхтади, шапкасини ечиб бир оз хижолат тортганча:

— Ош бўлсин! — деди.

Стешанинг кўзларида севинч учқунлари чақнади, би-

роқ Людмила Николаевнага қараб, унинг қиёфасидан норозилигини сезди-ю, саросималаниб, қизариб кетди.

— Кел, Саша, биз билан овқатлан, — Фёдор Тимофеевич хотинининг норозилигини пайқамай уни стол ёнига таклиф қилди. — Стешенька, стул келтир.

Людмила Николаевна эса мум тишлагандай миқ этмади. Стеша ўз хонасидан стул олиб чиқиб, Людмила Николаевнага яна бир қараб қўйди-да, эшитилар-эшитилмас овозда деди:

— Саша, кел, ўтир.

— Овқатланганман, — деди Людмила Николаевнага назар солган Саша асабийлаша бошлар экан. — Стеша, сен билан бир нарсани гаплашиб олишим керак. Овқатланиб ол, кутиб тураман. — Шундай деб, у эшик ёнидаги яшикка ўтирди.

— Прасковья Семёновна қалай?—сўради Фёдор Тимофеевич, юпқа қўймоқни вилкада олиб, пичоқ билан майдалар экан. — Орденлари кўпаймадими?

— Ҳалиям ўша-ўша, — Саша оппоқ тишларини кўрсатиб жилмайди. — Москвага, чорвадорлар кенгашига тайёргарлик кўряпти.

— Қаҳрамон аёл! — ўзига-ўзи гапиргандай деди Фёдор Тимофеевич. — Область бўйича биринчи сут соғувчи, яна ҳаммага намуна бўла оладиган уй бекаси! — У хўрсинди; Фёдор Тимофеевич Прасковья Семёновнани беихтиёр хотинига таққослаганини ҳамма очиқ-ойдин тушунди.

Людмила Николаевна елкаларини қисиб қўйди. Бу қилиги унинг «сут соғувчини» ҳам, «уй бекасини» ҳам назарга илмаслигини яққол айтиб турарди.

Стеша овқатини ея олмади. Сашанинг шу ердалигию ўгай онасининг унга нисбатан очиқдан-очиқ ичиқоралик билан муносабатда бўлиши Стешани бўғиб қўйганди.

— Овқат учун раҳмат, — деди у Людмила Николаевнага, кейин стол ёнидан туриб, Сашани ўз хонасига чорлади.

Стешанинг хонаси шу даражада кичкина эдики, унга фақат йиғма каравот ҳамда қўлбола столчаю стул сирғанди, холос. Саша стулга, Стеша каравотга ўтирди.

Устига газета солиниб, мис бургут қанотлари остидаги сиёҳдон, даста-даста китоблар қўйилган, оилавий катта фотосурат турган бу болалар ёзув столини Саша тўққиз ёшидан бери биларди. Таниш қийин бўлган —

ёш, сочлари қалин Фёдор Тимофеевич шўх кулганча, фотосуратдан қараб турарди. Унинг ёнида эса Стешанинг онаси — қоматдор, ҳали жудаям ёш, калта юбка, этаги юбка устига тушувчи блуза кийган аёл турарди. Уларнинг олдидаги баланд курсидада бир ёшли — оппоққина, дўмбоққина, олакўз Стеша ўтирарди.

Илгарилари Саша кўпинча Стешанинг бу расмидан кулиб, ҳазиллашарди, дарвоқе, ҳозир ҳам кулгиси қис тарди.

— Онанга жуда ўхшаркансан-ку, — деди Саша қаршида ўтирган қизни суратдаги онаси билан солиштирар экан.—Буни ҳозиргина сезиб қолдим.

— Ҳамма шундай дейди, — деди жавобан Стеша; унинг лабларида маъюс табассум жилва қилиб ўтди.

— Менам, айтишларига қараганда, отамга ўхшарканман,—ўйчанлик билан деди Саша Стешани юпатиш учун: Стешанинг бир ўзигина етим эмас-да, ахир.

Улар жим бўлиб қолишди.

Листковларникида бўлиш Сашага илгарилари жудаям ёқарди. Болалигида у деярли ҳар кун шу ерда бўлар, ҳозир эса камдан-кам келарди. У Листковларнинг ҳонадониди эндиликда ўзини қандай тутишини билмас, ўзида бундай ўзгариш нега юз берганлигини ҳам тушуниб етолмасди. Баъзида унга ўзи улғайиб ўзгаргандек, шунинг учун ҳам Стешага нисбатан ҳис-туйғулари бошқачароқ — мураккаброқ бўлиб қолгандек туюларди. Гоҳида у бундай ўзгаришни Людмила Николаевна уни хуш кўрмаслигига боғларди.

Стеша ҳам Людмила Николаевна бор пайтда Сашага нисбатан ўзини қандай тутишини билмасди. У уялар, қизариб кетар, айтмоқчи бўлган гапидан, қилмоқчи бўлган ишидан янглишиб қоларди.

Мана шунинг учун ҳам Людмила Николаевнанинг кўзидан узоқлашишлари биланоқ икковлари енгил нафас олишганди. Стеша, Саша уни болалигидан қандай билган бўлса, яна ўшандай очиқ кўнгил ва қувноқ Стешага айланди. Саша ҳам ўзини тутиб олди. Улар ўртасида яна ўша — етти йилдан бери ҳар гал бошлаб, тугата олишмайдиган ва турган гапки, уни давом эттиришни эртасига қолдиришадиган мактаб ишлари тўғрисидаги одатий қизғин суҳбат бошланиб кетди.

— Ахир гап бизнинг бригадамиз бугун ҳаммадан кам бодринг терганида эмас,—наст овозда деди Саша

маънодор боқувчи қора кўзларини Стешанинг чеҳрасидан узмаган ҳолда, аини пайтда, у далада ишланаётган шу кунларда синфдоши анчагина қорайганини кўнглидан ўтказди, — масаланинг бошқа томони чатоқ: ҳар томонлама мукамал ўқитувчи бўлиш учун гаранглиги халақит бераётганини айтиб яна Александр Александровичга таъна қилишади. Энг катта кўнгилсизлик мана шунда!

Саша жим бўлиб қолди. Шу лаҳзада унинг хаёли Стешага кетиб, фикри чалғиганди. Саша синфдошининг қўллари қиз бола қўлига ўхшамай дағаллашиб қолганини, қорайиб, тирноқлари наридан-бери олинганини, — йўқ, унинг тирноқлари энди ёй шаклида текис қилиб олинганини ва жудаям тозалигини пайқади.

— Яхши бўлмади, — деди Стеша хаёлчанлик билан, сарғиш узун сочининг учини бармоғига ўраганча. — Мишкага қандай қилиб ишониш мумкин? У ҳаммавақт бичиб-тўқигани тўқиган, бу факт! — Стеша жилмайди: унинг лабларию қўй кўзлари кулиб турарди. — Уйдирманиям, тўғриси, боплайди, маҳлиё бўлиб қулоқ соласан киши! Тўртинчи синфда ўқиётганимизда, амакиси поляк қиролининг жияни эканлиги тўғрисида миш-миш тарқатгани эсингдами? — Стеша завқланиб, баланд овозда кулди; Саша ҳам кулди. — Мен ўшанда унга шундай дегандим: «Авлод-аждодларингдан тортиб ғирт бурятсан-ку ахир», У бўлса менам: «Ўзи сен полякларни кўрганмисан?» — деб сўраганди. — «Йўқ», — дегандим. «Унақа бўлса, тилиннга кўп эрк бераверма, — деганди у. — Бурятлар билан полякларнинг бобокалонлари битта бўлган...» Биласанми, ўшанда мен унга ишокгандим. Шундан кейин у бешинчи синфга ўтгунимизча, бунақанги қариндошчилик ҳеч қандай шон-шавкатга эга эмаслигини тушунгунича, поляк қиролининг чевараси бўлиб юрганди.

— У бир вазиятни ҳисобга олмаган, — яна тилга кирди Саша. — Бу йилги ҳосил одатдагидек эмас, ҳаддан ташқари кўп. Хизматчилар, ўқувчилар, студентлар — ҳамма-ҳамма бизга ёрдам бергани келишяпти. Бизнинг мактаб бригадаларимиздан ҳам ҳозир жуда қаттиқ талаб қилишяпти... У бўлса нималарни ўйлаб топиб юрибди... Александр Александровичнинг юзини шувит қилди, ўзи ҳам хижолатда қолди. — Саша қўлини силкиди. — Қалта ўйлайди у.

Узун кафғирли кўҳна осма соат, худди жўрттага қўшни хона эшиги қаршисига осиб қўйилгандек, ўн бирни кўрсатарди. Уйга кетиш керак эди. Бироқ Саша вақтида кетишнинг уддасидан чиқолмади; Людмила Николаевна келиб, асабий бир овозда ухлаш вақти бўлганини айтмагунча, гаплашиб ўтираверди.

Саша кетганидан сўнг Листковлар уйида жиддий гап-сўз бўлиб ўтди.

— Бунақанги зиёрат қилишларга энди бутунлай чек қўйиш керак! — деди Людмила Николаевна.

— Нима, Саша сенга халақит беряптими? — деди Фёдор Тимофеевич оғзини борича очиб эснар экан, қизи билан Сашани ҳимоя қилишга уриниб. — Узи ҳам йигитмисан йигит. Онаси—донгдор аёл. Отаси фронтда ҳалок бўлган.

— Йўқ, мен бунақанги иш билан мураса қилолмайман!—қаттиқ-қаттиқ гапира бошлади Людмила Николаевна. — Куёв тўғрисида ўйлашига Стэвага ҳали эрта. Ошиқ-маъшуқ бўлиб юргандан кўра ўқиш керак. Олий ўқув юртига тайёргарлик кўриш керак.

— Людмила Николаевна, мен сизга айтдим-ку, бундан кейин ўқимайман деб, — деди Стеша йиғламсираб. — Ишлайман.

— Сут соғувчи бўлибми? Еки бригадир бўлибми? Фирт аҳмоқлик бу! Ҳатто бу тўғрида эшитишни ҳам хоҳламайман!—Людмила Николаевна қўллари билан қулоқларини беркитиб олди. — Тамом! Гап тугади! Бу ёқимтой йигитча бундан сўнг уйимизга қадам босмасни. Мен Стэвага фақат яхшилик тилайман.

Фёдор Тимофеевичнинг хотини билан жанжаллашгиси ҳамда бу мавзуда қизи олдида гаплашгиси келмади. Эснаганча ўрнидан туриб, ухлагани кириб кетди.

Стеша ҳам ўз хонасига кириб ечинди-да, ўрнига юз тубан чўзилди, ёстиқни қучоқлаб, унга юзини босди-ю, йиглаб юборди.

Очиқ ҳаволи куз туни ер юзига ўз чодирини ёзганди. Юлдузлар, айниқса, катта ва ёрқин юлдузлар кўкиш, сарғиш, зангори, қизғиш чўгдек совуқ йилтирар, Лира буржидан чапроқда узун қуйруқли комета кўзга яққол ташланиб турарди. Ушбу бепоён юлдузлар маконида у қайга йўл олган экан?

Маҳобатли ва осойишта осмон уфқдан-уфққача чақнаб турганга ўхшарди. Осмон бағоят улкан қирқоўғинлару қирққулоқлар остида дастлабки инсоний ҳаёт пайдо бўлаётган кунларда, худди Ермак ўз қўшнини билан озод Сибирь ерларидан ўтган пайтларда, оёқ-қўлларига кишан солинган одамлар Сибирь катта йўлидан Александров марказига бораётган кезларда ҳамда бундан қирқ йил муқаддам, яъни Қолчак жазо отрядлари бу ерларда ваҳшийлик қилган кунларда қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай эди...

Милтиллаётган юлдузларга тўла осмон Бахметьевнинг астрономия тўғарагига қатнашаётган барча ўнинчи синф ўқувчиларида ана шундай фикр уйғотганди. Александр Александровичнинг ўзи эса кoinот ҳақидаги фани жон-дилидан севар, ўзининг ёш дўстларини ҳам уни севишга ўргатарди. Аммо ушбу тунда унинг ёлғиз бир ўзи бошини орқага ташлаб, зўр бериб осмоннинг сирли қат-қатларига тикилганча, уйқуга чўмган қишлоқ ўрта-сидаги йўл устида турарди.

КОМСОМОЛ МАЖЛИСИДА

Очиқ комсомол мажлисини Саша Коновалов олиб борарди. Мактаб зали ўқувчилар билан тўла эди. Президиум столи турган саҳна қаршисида Александр Александрович, оқ ёқали қора кўйлак кийган, қора сочларини орқасига турмаклаб, шпилькалар қадаган, жиддий — мактаб директори Нина Александровна ва илмий бўлим мудири Алевтина Илларионовна—лўппи ширмон юзли, гўштдор бурунли, махсус қирқтирилган дейилса, анча узун кўринувчи силлиқ малла сочли, ўрта ёшлардаги аёл ўтирарди. Алевтина Илларионовна ҳадеганда тароқ билан сочларини тутамлаб йиғмоқчи бўлар, бироқ улар тартибсиз ҳолда яна елкаларига ёйилиб тушаверарди.

Бу уч ўқитувчи энг олдинда ўтиришар, улар орқасидаги қатор эса бўш эди.

Мажлис жўшқин ўтаётган, сўзга чиққанлар гапирётган пайтда зални гўнғир-гўнғир овозлар тутиб кетаётганди. Бироқ тўсатдан ўртага шундай жимлик чўкдики,

гўё бу деразалари кўп, деворларига ёзувчилару олимларнинг портретлари осилган ҳайҳотдай хонада ҳеч ким йўқдай туюлди. Раис столи ёнига Миша Домбаев чиқиб борди. Шу топда у болалар танаффус пайтларида кўришга ўрганиб қолган ўша дадил, дали-ғулли йигитчага мутлақо ўхшамасди. Унинг айёр, қисиқ кўзлари хона бўйлаб олма-кесак терарди. Ҳозир у қандайдир жудаям тоза, ювиниб-таранган, кийимлари ювилиб, дазмолланганди.

Янги қора курткаю яхшилаб тозаланган этиги қўнжигача почаси тиқилган шим кийган Миша ҳозир мўминтой боладек кўринарди. Уртоқлари уни илк марта шу ҳолда кўриб, кўнгилчанлик билан жилмайишди.

Саша болалар нимадан бунчалик хурсанд бўлаётганларини тушунмай, жиддий равишда уларни жеркиб берди:

— Жим бўлинглар! Сўз Миша Домбаевга берилди,—шундай деб, у жойига ўтирди.

— Тўғриси айтганда, ман ниманиям гапирман? — деди Миша атайлаб секин, айти пайтда қўлларини бир-мунча артистнамо ёзиб.

Залдагилар унинг гапини эшитмай, ғала-ғовур кўтаришди.

— Қаттиқроқ! — қичқирди энг орқада ўтирган Пипин Пакана, кейин Миша Домбаевга эътибор ҳам қилмай, ўзидан олдинги қатордаги скамейкага исм-фамилиясининг бош ҳарфларини ўйиб ёза бошлади.

— Қилиқ қилма! Комсомол йиғилишидасан! — Домбаевга таъна қилиб деди Саша.

Миша раисга ҳадиксираб қараб қўйди-да, баланд овозда ҳамда астойдил гапира бошлади:

— Айбдорман, болалар. Аҳмоқона иш бўлди. Бригадамиз биринчи ўринга чиқишини хоҳлагандим. Шунинг учун сайёралараро учувчи кемани ўйлаб топдим-да, унга... — У ўқитувчилар ўтирган томонга хавфсираб қараб қўйиб, жим қолди.

— Гапинг тугадими? — сўради Саша.

Домбаев яна қўлларини ёзиб, бошини ёнига қийшайтирди: бу, тугади, дегани эди.

Кутилмаганда залга баланд бўйли, ориқ аёл — мактаб секретари кириб келди. У ҳамманинг диққатини ўзига тортиб, энг олдинги қаторга ўтди-да, директор билан илмий мудирга энгашиб, ниманидир шивирлади.

Нина Александровнанинг тиззаси устида очик блокнот билан ўткир учли қалам турганди. У блокнот варағига шундай деб ёзди:

Райондан комиссия келди. Биз кетяпмиз. Домбаевнинг безорилиги учун албатта адабини бериш керак. Сизнинг сўзларингиз, иложи борича, кескинроқ бўлишини истардим.

У ёзган варағини йиртиб, Александр Александровичга берди, кейин бошини улугворлик билан тик тутиб, ён-верига назар ташлаб, жиддий, мағрур, димоғдор ҳолда эшик томонга йўналди.

Нина Александровна ташқи қиёфаси билан ҳамманинг диққат-эътиборини ўзига тортарди. Агар унинг юз бичими, табассуми, кўз қарашлари бунчалик совуқ бўлмаганда, ҳатто уни чиройли деб ҳисоблаш ҳам мумкин эди.

Нина Александровнанинг кетидан оппоқ ёқали ва енгининг учига оқ манжеталар тикилган қат-қат жигарранг кўйлаги этагини торта-торта Алевтина Иллариевна ўрдак юриш қилиб борарди. Худди илмий бўлим мудирини каби оппоқ ёқали жигарранг кўйлак кийган қизлар эса уни истеҳзо билан кузатиб қолдилар.

Директор билан илмий бўлим мудирини кетиши билан залда яна шовқин-сурон кўтарилди. Александр Александровичга эътибор бермай, деярли баралла гаплаша бошладилар. Бошқа синф ўқувчилари унинг қулоғи оғирлигидан сурбетларча фойдаланишга ўрганиб кетишганди. Уларга ўқитувчи олдида нимани хоҳласалар, шунини гапириш ёқарди.

Саша ўқувчиларнинг жим бўлишларини талаб қилиб, столни бир неча марта тақиллатди. Бироқ залдагилар сўзга чиққанлар бирорта жуда қизиқ нарсани айтаётган лаҳзалардагина жим бўлишарди. Тўғри, масалан, Иван Каменшиков гапираётган пайтида ҳаммаёқ сув сепгандек жимжит бўлиб қолди. Ҳамиша бўлганидек, бу гал ҳам у галати нарсалар тўғрисида гапирди, бунинг устига унга қарашнинг ўзиёқ завқ уйғотарди. Гап шундаки, ёз фаслида далада ишлаган Ваня бригадирнинг топшириғи билан юк машинасида қишлоқ хўжалиғи ускуна-ашъёларини ташиган. Фалокат юз берган. Жудаям тез кетаётган машина ағдарилиб кетган. Шофер каттиқ шикастланган, мияси чайқалган, ағдарилаётганда

оёғини осмонга қилиб олган Ванянинг эса, бирон ери ҳатто лат емаган. Шу боисдан унинг мактабдош ўртоқлари, Иван Каменшчиковнинг «боши тошдан», шунинг учун унинг чайқаладиган «мяси йўқ», деб аския қилишарди. Хуллас, ўша заҳотиёқ касалхонага олиб борилган Ваня врачларни ҳайратда қолдирган. У мутлақо соғ-саломат бўлган, лекин шунга қарамай, ҳар эҳтимолга қарши, уни икки кун врач назорати остида сақлаган.

— Мана шу икки кун мобайнида менда фақат биттагина ўзгариш юз берди,— дерди қотма, оёқлари узун баланд бўйли Ваня,— агроном бўлишимга болалигимдан ишончим комил эди, энди эса хирург бўлишга аҳд қилдим.

• — Эҳтимол, мана шунинг ўзи миянг чайқалганини билдирар? — деб қичқирди кимдир залдан.

Никита Воронов Каменшчиковга, ўз ҳикоясининг Домбаев қилмишига қандай алоқаси борлиги тўғрисида ўринли савол берди. Кейин эса:

— Бекорга вақтни оляпсан, куннинг ўзи эса шундоғам етишмайди! — деди.

Лекин шу заҳотиёқ Серёжка унга ўдағайлаб берди:

— Оббо хўжайин-эй! Ҳали ҳаммомингни қуриб битказмаган бўлсанг керак-да?

Залда яна қайтадан шовқин-сурон кўтарилиб, ўз сўзини Домбаев воқеасига боғлашга зўр бериб уринаётган Ванянинг овозини бутунлай босиб кетди.

Александр Александрович нима гаплигини фаҳмлаб, жанжалнинг мазмунига ҳам тахминан тушунди. У Сашадан сўз сўради, кейин, саҳнага чиқмай, болаларга ўгирилди:

— Иван Каменшчиковни қоралаш керак эмас. У ўзининг келгусидаги орзуларини биз билан ўртоқлашишни хоҳлаяпти. Унга нисбатан қаттиққўл бўлишимизнинг ҳожати йўқ. Бирор нарса тўғрисида гапиришни истайсизми — чиқинг, гапиринг. Сизни нимаyki ҳаяжонга солаётган, ташвишлантираётган экан, ҳаммаси тўғрисида ҳеч тортинмай гапираверинг. Ванянинг гаплари сизларни қизиқтириб қўйганини кўрдим. Бу эса энг муҳим, асосий гап.

Шундай деб, у жойига ўтирди:

— Бўлдимиз? — ажабланиб сўради Саша.— Домбаев тўғрисида ҳеч нарса демадингиз-ку?

— Домбаев тўғрисида кўпчилик гапирди. Уртоқлари уни танқид қилишди. Шунинг ўзи, балки, етарлидир?

Александр Александрович қўлида ушлаб турган хатчасига жаҳл билан қаради-да, унинг ғижимлаб ташлади.

ТОКЧАДА

Уқитувчилар хонаси иккинчи қаватга, ўқув қуроллари сақланадиган тўрт токчали кенг хонага жойлашганди. Хона ўртасида бир-бири билан туташтирилиб, устига қизил мато ёзилган икки стол. Ҳали унча эскирмаган, бироқ ўқувчилар пичоқчаси билан тилинган, сиёҳга чап-ланган стуллар деворларга тираб қўйилган.

Очиқ деразадан кўчадаги шовқин-суронлар шундоққина эшитилиб турарди. Ўқувчилар шошилмай уй-уйларига тарқалишмоқда эди. Асфальтланган кенг катта йўлдан, ёғоч тўшалган тор йўлкалардан оқ ёқали жи-гарранг форма-кўйлақдаги қизлар, хилма-хил — дуч келган кийимни кийиб олган болалар бир-бирлари билан қўлтиқлашиб, қўл ушлашиб боришарди. Уқитувчилар ўғил болалар ҳам бир хил формада келишлари учун қанчалик уринишмасин, бари бир ҳеч нарсанинг уддасидан чиқа олишмаганди. Тўғри, сўнгги пайтларда сельпода юқори синф ўқувчилари учун «молнияли» қора вельвет — чий духобадан тикилган курткalar пайдо бўлганди. Қутилмаганда бундай куртқада юриш модага айланди, тўққизинчи-ўнинчи синф ўқувчиларининг кўпчилиги ўшандан киядиган бўлишди. Мактаб директори сельпо мудиридан кичик ёшдаги болалар учун ҳам шундай курткalarдан олиб келишини илтимос қилди, бироқ ҳали улардан дарак йўқ эди. Шу боисдан ҳам ранг-баранг кўйлагу турли бичимда тикилган — физкультура чолворидан тортиб, галифе шим кийган болалар кўчада тизилишиб боришарди.

Миша Домбаев эса худди шу пайтда иккинчи қават коридори бўйлаб эшик томонга кетаётганди. У ўқитувчилар хонаси ёнидан ўтаётиб, эшикда калит осилиб турганини кўриб қолди. Миша калитни бураб, эшикни очиб, ичка-

рига қарашни пайсалга солиб ўтирмади. Одатдагига қарши ўлароқ, синф журналлари стол устида ётарди. Журналлар бир неча дақиқалардан сўнг бошланадиган педагогик йиғилишга гайёрлаб қўйилганлигини билмаган Миша, энг юқоридаги—кўзга оловдай ташланаётган ўнинчи синф журналини варақлашдан ўзини тийиб тура олмади. Ундан «Адабиёт» д.б ёзиб қўйилган бетини топди-да, ўқишга тутинди: «Листкова Стефания 4.3», «Домбаев Михаил 5.5». Ўз фамилияси қаршисида адабиёт бўйича фақат беш баҳолар бўлишини у шундоғам яхши биларди.

Коридордан қадам товушлари эшитилди. Миша эшикка ташланди, бироқ энди ўқитувчилар хонасидан чиқиб кетиш мумкин эмаслигини тушуниб қолди. Шу томонга кимдир, афтидан, ўқитувчилардан биронтаси келаётганди.

Миша хонага кўз югуртирди, кейин токчанинг очиқ эшикчасидан лип этиб кирдида, чўққайиб ўтирганча, ўзини харита ўрамлари билан тўсиб олди. У ҳозир ўқитувчилар йиғилишини, кейин улар ҳали-вери кетмасликларини, кетишганда ҳам эшикни қулфлаб кетишларини олдиндан сезиб: «Мана энди кунинг тугади!»—деб ўйлади. Борди-ю, кимдир токчани очиб қараб, нақ биринчи синф ўқувчисидек қўрқувдан титраб-қақшаб ўтирган ўнинчи синф ўқувчисини кўриб қолса нима бўлади? Мишанинг, пешонасидан ҳатто совуқ тер чиқиб кетди, қўллари ҳам намланди.

Педагогик йиғилиш бошланганини фаҳмлаб етиш қийин эмасди. Бахтига, шундоққина токча тагида, унинг эшикчасига стулни зич суяб, Александр Александрович ўтирарди. Миша увишиб қолаётган оёқларининг гоҳ унисини, гоҳ бунисини қимирлатиб, қоғозларни штирлатаётганини Александр Александрович эшитмасди.

Педсовет тўрт соатга чўзилди, бироқ Мишанинг назарида бир йил ўтгандай туюлди. Букиб ўтирган оёқларида, қўлларида, орқасида шундай оғриқ тургандики, у инграб юборишдан ўзини базўр тияётганди. Агар бу қилмиши учун мактаб директоридан фақат танбеҳ эшитишинигина билганда эди, токчадан аллақачонлар чиққан бўларди. Ахир у ўзига-ўзи орттириб олган бунақанги жазо олдида танбеҳ нима деган нарса! Бироқ уни яна бошқа бир фикр: ўқитувчилар олдида шармандаси чиққани етмаганидек, бутун Погорюйга, айниқса, кечагина

гўдак ёшидан ўтиб, эндиликда ўзларини катта бўлиб қолган деб ҳисобловчи ўнинчи синф ўқувчилари менсимай қарайдиган болакайларга ҳазилакам мазах бўлмаслиги ҳам тўхтатиб турарди.

Шундай қилиб, Миша энди педагогик йиғилишдаги гап-сўзларни деярли эшитмай, мўмин-қобилгина бўлиб ўтирарди. Лекин вақти-вақти билан ўқитувчиларнинг гапларига бари бир қулоқ солар, эшитганларининг кўпчилиги эса уни ҳайратга туширарди. Масалан, унинг сайёралараро учувчи кема тўғрисидаги уйдирмаси Александр Александровичга қарши қаратилишини хаёлига ҳатто келтириши ҳам мумкинмиди?

Мақтабда севимли ва ёқтирилмайдиган ўқитувчилар ҳамиша ҳам бўлади. Бу севги ва ёқтирмаслик туйғуларини болалар йилдан-йилга, синфдан-синфга олиб ўтишади. Александр Александрович Погорюй мактабида севимли, ўнинчи синфда эса — энг севимли, энг ҳурматли ўқитувчи эди.

Бўғин-бўғинигача қақшаб оғриётганига қарамай, Миша Алевтина Илларионовна гапираётганда унинг ҳар бир сўзини жон қулоғи билан эшитди. Илмий бўлим мудирини кўрмаётган бўлса ҳам, у ўрнидан қандай турганини, қиғ-қизил қўллари билан стул суянчигидан чангаллаб олганини, йўғон тортиб, бесўнақай ва бурни устига наридан-бери ула суркалган ҳолда гапираётганини аниқ тасаввур қилди.

— Математика — бу бошқа предметлар зарарига барча юқори синфларнинг аста-секин телба бўлишидир. — Алевтина Илларионовна ўзининг чиройли, майин овози билан чет тилидан рус тилига аниқ таржима қилди. — Улар, яъни бизнинг ўқувчиларимиз, фақат математикадан топшириқларни ўз вақтида, яна жобажо бажарадилар. Улар астрономия тўғарақларининг, математика бўйича ўтказиладиган конкурсларнинг шайдоси бўлиб қолишган, ҳатто аллақандай «математика фестивали» ни ўйлаб топишибди, яхшиямки, мен билан Нина Александровна, — Миша билардики, Алевтина Илларионовна худди мана шу гапни айтаётганида директорга ихлосмандлик билан қараб қўйди, — уни ўтказишга рухсат бермадик.

— Чакки қилинган! — физика ўқитувчиси Алексей Петровичнинг йўғон овози эшитилди. — Математикага бўлган қизиқиш масаласига келсак, бу Александр Алек-

сандровичнинг буюк хизматидир. Уз предметямизни ўқувчиларга қандай тушунтириб, улар онгига қандай сингдиришимиз кераклигини ҳаммамиз ҳам Бахметьевдан ўрганишимиз лозим.

— Алексей Петрович, мен ҳали гапимни тугатганим йўқ! — жаҳл билан деди мулойим овоз. — Ҳамма гап шундаки, Бахметьевнинг дарслари айтарли даражада юқори эмас. Облонодан келган методистнинг хулосасидан хабарингиз бордир, ахир? Ўқитувчининг қарлигидан фойдаланиб, ўқувчилар дарс пайтида кўнгиллари тусаган иш билан шуғулланадилар...

— Деярли бутун-бутун бригада бўлиб даладан қочиб кетишади, — деди Нина Александровна.

— Ҳа-ҳа! — ширин тил билан уни маъқуллади Алевтина Илларионовна. — Домбаевнинг безорилик қилмиши гўё жудаям мақтовга сазовордек, — давом этди у, — ўқитувчи комсомол мажлисида ҳам бир оғиз гапирмади! Умуман, Александр Александрович, сизнинг нуқтаи назарингиз педагогик талабларга кўпинча тўғри келмаяпти.

— Нимада тўғри келмаяпти? — сўради Бахметьев.

— Масалан тартиб-интизом тўғрисида сиз билан ҳаммишанги баҳсимизни олинг. Сиз, ўқувчилар дарс пайтида тинч ўтирмаслиги керак, деб ҳисоблайсиз...

— Дарс пайтида худди қўғирчоқлардек ўтирмасликлар керак, дейман, — унинг гапига тузатиш киритди Александр Александрович.

— Мана бу — сайёралараро учувчи кема воқеаси-чи? — сўради Нина Александровна.

— Агар бунақанги нарсани эшитсам, қирқ ёшга кирганимга қарамай, ўзим ҳам чопиб борган бўлардим, — дарров эътироз билдирди Александр Александрович.

— Эшитяпсизларми, ўртоқлар?! — Алевтина Илларионовнанинг овози титраб эшитилди.

— Ҳақиқатан ҳам, ўн олти-ўн етти ёшдаги пайтимизни кўз олдимизга келтирайлик... Бунақанги янгиликни эшитгач, чопиб бормасдан қайси биримиз ҳам ўзимизни тутиб тура олардик? — сўради тарихчи Павел Сергеевич.

— Ҳаммамиз ҳам чопиб борардик! — уни қувватлади Алексей Петрович.

— Педагоглардан шу гап чиқса-я! — аччиқланиб деди Алевтина Илларионовна. Кейин овозини баландлатиб,

... билан давом этди: — Александр Александрович, мен кўндан бери сезиб юрибман, сиз коллективга ёмон таъсир кўрсатяпсиз. Сиз, мактабдан кетиб, ўзингизга мосроқ иш билан шуғулланиш тўғрисида ҳеч ўйлаб кўрдингизми?

Ҳазабли сўзларга тўла ғовур-ғувур кўтарилди.

— Алевтина Илларионовна, сиз ўйламай гапиряпсиз! — Нина Александровна эътиборсизлик билан унинг гапини бўлди.

Миша ёнига ўгирилишга уриниб кўрди, бироқ бу жудаям мушкул иш бўлиб чиқди.

— Вой, чидолмайман! — шивирлади у, кейин жаҳли чиқиб, кўнглидан ўтказди: «Бу узундан-узун недсовет қачон тугаркин?!»

Ҳам оғриқдан, ҳам оёқ-қўлию бели увишиб, қотиб қолганидан ҳушини йўқотаёзган Миша, ўқитувчилар хонасида стуллар сурилиб, оёқлар дупурлаши эшитилганда ҳам, ниҳоят ҳамма кетгач ҳам, бахтли дақиқалар етиб келганига ҳатто ишонмади. У қийнала-қийнала тоқчадан тушди, кейин чўлоқланиб, қаддини уч букиб бора-экан, эшик ёнида қоровул аёлга дуч келди.

— Деразани ёпишни унутишибди, — у тилга келиб қолган гапини айтиб юборди, кейин одатдан ташқари хушмуомалалик билан қўшиб қўйди: — Яхши қолинг, Маша хола.

У зинаюя панжарасидан шундай тез сирганиб тушдики, буни фақат болаларгина қила олишлари мумкин.

ЯНА ФАНТАЗИЯ

Аллақачон қоронғи тушган ва ҳаммаёқ жимжит эди. Клуб ёнидаги тупроқ супачада баянчи чалар, кичик, бироқ уюшган хор «Рябинушка»ни айтарди. Қишлоқнинг ҳали у, ҳали бу томонидан итлар эринчоқлик билан ҳуриб қўйишарди.

Миша колхоз правлениесининг яқинда битган гиштин биноси олдида ўтиб борарди. Деразалар очиқ эди. Бу ерда эрталабдан бери колхозчилар йиғилиши бўлаётганди. Боболардан қолган одатга кўра суткалаб йиғи-

лишда ўтиришдан колхоз раиси қанчалик аччиғланма-син, бари бир, йиллар кетидан йиллар ўтса ҳам, йиғилишлар эски анъана бўйича ўтарди: эрталабдан ярим кечагача давом этарди. Хонадан, худди ўт тушгандек, кўчага тамаки тутуни оқими сузиб чиқар, сўзга чиққан колхозчиларнинг овози эшитилиб турарди.

Миша деразалар остида тўхтади, скамейкага чиқди. Қишлоқ совети раисаси Матрена Елизаровнанинг баланд овозда гапираётгани эшитилди:

— Уртоқлар, биргина Сибирнинг ўзи бу йил миллиард пуд атрофида дон етказиб беради деб тахмин қилиш мумкин...

Ҳайратдан ҳуштак чалиб юборган Миша скамейкадан сакраб тушди-ю, Саша Қоноваловга тўқиниб кетди. Саша ҳам йиғилишда нималар тўғрисида гаплашаётганларини эшитиш ҳамда қўриқ ерга янги келганларни кўриш учун дераза остида тўхтагани.

— Сашка, эшитдингми? Миллиард пуд атрофида дон-а... Мана бу қойил!

Саша қоронғида Мишага қаради, ўзини уни танимаганга олди, кейин бепарволик билан орқасига ўгирилди. Бироқ Миша Сашанинг елкасига қўлини теккизиб:

— Қоновалов, муҳим янгилик бор, — деди.

— Яна бирор нарсани ўйлаб топдингми?

— Чин сўзим!.. Педсоветда бўлдим.

— Ёлғон гапиришни қачон бас қиласан? — Сашанинг жаҳли чиқди.

— Чин сўзим!..

Бир-бирларига сўз қотмасдан, уй ёнидан кетишди, қичитқил ўт босиб кетган зовур устидаги тахта кўприкдан ўтиб, йўлга чиқишди. Саша худди катталардек, қўлини орқасига қилиб борарди. Унинг қиёфаси ўртоғига очикдан-очик ишонмаётганини билдириб турарди. Миша эса гаплари ишончлироқ чиқиши учун қўлларини силкитар, олдинга югуриб ўтиб, Сашанинг кўзларига айбдорларча қараб кўярди. У педсоветда нимаики эшитган бўлса, ҳаммасини айтиб берди, гапини эса астойдил ўқиниш билан тугатди:

— Чин сўзим, Саша, Александр Александровичга бунақанги кўнгилсизлик келтираман деб ўйламагандим сира! Мен шунчаки ҳазиллашиб...

— Эй, бу ҳазил тўғрисида кеча, йиғилишда етарлича гаплашдик. Ахир сени, аслида Александр Александрович

иш ўз ҳимоясига олди-ку, йўқса сенга битта огоҳлантириш тайёр эди. . . Шуларнинг ўзиданоқ сал-пал ақлинг жойига тушдими ё йўқми?

— Йўқ, — бирдан Миша самимий жавоб берди. — Фақат бугунгина у-бу нарсани чинакамига тушундим.

Мишанинг сўзларидаги чин ҳақиқатни фаҳмлаган Саша юмшади.

— Кечроқ тушунибсан-да! — хўрсиниб деди у.

— Ҳа, кечроқ! — унга қўшилишди Миша. — Мен ақли кечроқ кирадиган болага ўхшайман. Ҳамма нарса ҳам, бошқаларга қараганда, жуда кеч етиб боради менга. Бугун ҳам, Саша, яна битта иш қилиб қўйдим, айтмасликка. . . Ёмон иш қилганимни, мана эндигина тушуниб турибман.

— Яна нима иш қилдинг? — сўради Саша.

Улар Коноваловларнинг уйига яқинлашишгач, Саша уй олдидаги кичик боғчага қўйилган скамейкага ўтиришни таклиф қилди. Ўтиришди. Ўтиб кетаётган поезднинг гулдурашига қулоқ солишди. Одатда бу гулдураш ёши катта одамларда маъюслик, Миша билан Сашага ўхшаган ёшларда эса — осмонга қушдай отилиб чиқиб, узоқ-узоқларга учиб кетиш орзусини уйғотарди. . .

Поезд ўтиб кетди, атрофга кузги қишлоқнинг одатий, ипидан-игнасигача таниш сукунати чўкди.

Сашанинг назарида Миша қилган қилмишига иқрор бўлишдан айнигандек туюлди. Бироқ Миша:

— Бугун мени шайтон яна йўлдан урди, — деб гап бошлади. — Мактабга кетаётиб, йўл-йўлакай почтага кирдим. Қарасам, телефонли кабинка бўш турибди. Унга кириб олдим-да, районога телефон қилдим. «Облонадан қўнғироқ қиляпмиз, — дедим. — Ёзувчи Шолохов сизнинг районингизга командировкага кетяпти. Кутиб олишингизни илтимос қиламиз». Овозимни йўғон қилиб, яна равон гапирётгандим десанг. Телефонни Михайловнинг ўзи олган экан. Бирдан: қандай, яна нима, деб ёпишиб қолганди, трубкани жойига илдиму жуфтакни ростладим. Қандай бўлганини билмайман-у, лекин бу хабар бутун қишлоққа ёйилиб кетибди. Педсоветдаям Шолоховнинг келиши тўғрисида гапиришди. . .

Энди Саша узоқ вақт сукут сақлаб, ўйга толди: бу Миша Домбаевнинг ўзи қанақа одам? Тентакликни қилиб қўяди-да, кейин ўзи қайғуриб, хафа бўлиб, афсусланишга тайёр туради.

— Биласанми, Михайло, агар фантазиянг ошиб-тошиб кетаётган бўлса, ҳикояларми ё бобонга ўхшаб, эртактарми ёз, лекин ҳаётда майнавозчилик қилишни йиғиштир. Мана, сайёралараро учувчи кеманинг қулаб тушиши тўғрисида ҳикоя ёзганинда, далада ёлғоя-яшиқ гапириб юрмасдинг. . . Ёки машҳур ёзувчи районга қандай келгани тўғрисида ёз. — Саша Стеша билан бўлган суҳбатни эслаб, кулимсираганча қўшиб қўйди: — Ёки поляк қиролининг чевараси ҳақида. . .

— Сен нукул мазах қилиясан! — аччиғланиб деди Миша. — Александр Александрович нима бўлади энди?

— Илгарироқ каллангни ишлатишинг керак эди, қачон қараса худди Буратинога ўхшаб калта ўйлайсан. Александр Александровичга ҳам, бутун бригадамизга ҳам анчагина зиёнинг тегди, лекин энди буни тузатиб бўлмайди.

— Тузатиб бўлмайди. . . — унга қўшилишди Миша.

— Бунақанги ишлардан энди ўзингни тийиб юр, — маслаҳат берди унга Саша.

— Тийиб юришга ҳаракат қиламан, — итоткорона деди Миша, лекин шу заҳотиёқ тўғрисини айтиб қўя қолди: — Агар уддасидан чиқолсам.

— «Агар уддасидан чиқолсам!» Яна комсомолмиш! Унда комсомол билетини чўнтагингга солиб юришдан уялмайсанми?

Миша индамади.

— Бўпти. Энди уйга кетиш керак, — деди Саша.

Миша қоронғида дарров ғойиб бўлди, Саша эса ҳаёлга ботганча, эшик ёнида тўхтаб қолди.

«Александр Александрович нима бўлади энди? Наҳотки шу рост бўлса? Агар Алевтина Илларионовна айтган ҳамма гапларни Миша чинданам эшитган бўлса, Александр Александрович мактабдан кетиб қолиши мумкин!»

Бу фикрлар унга тинчлик бермай қўйди. Стеша билан маслаҳатлашгиси келди. У муюлишгача борди-да, Стешаларнинг уйи жойлашган тор кўчага олиб борувчи кичикроқ ялангликни кесиб ўтди. Деразаларда чироқ кўринмас, бироқ кўча эшик олдида кимнингдир қўйлаги оқариб кўзга ташланарди.

— Стеша! — Саша хурсандлик билан қичқира экан, юраги гулиллаб уриб кетди.

Бироқ ҳеч ким жавоб бермади.

У уйга яқиндашиб, Людмила Николаевнани кўрди. Карантинда ўзини сездирмасдан жунавориши мумкин эди, лекин бу Сашанинг мижозига тўғри келмасди.

— Яхшимисиз, Людмила Николаевна, — деди у. — Мен сизни Стеша деб ўйлабман.

— Стёва ухляпти, — деди тўнглик билан Людмила Николаевна. — Сенга эса, кечалари санқиб юрмасликни ва умуман, бизнинг уйимизга бошқа келмаслигингни маслаҳат берардим!

У шундай деди-да, эшикни тақ этиб ёлиб, ичкарига кириб кетди.

«ТАКРОПЛАЙ ОЛАСАНМИ?»

Қадрдон мактаб остонасига қадам қўйишинг билан ҳар қанақанги кўнгилсизликлар ё бутунлай унутилади, ё аҳамиятсиздек туюлади. Остонага қадам қўйиш нима-си! Бундан ўн йил муқаддам онанг бошлаб келган бинога узоқдан кўзинг тушар-тушмас ғам-ғуссаларинг ўз-ўзидан тарқаб кетади. Худди ўзингга ўхшаб мактаб ишлари, қувончларию ташвишлари билан банд бўлган болалар, ўртоқларинг ҳар томондан мактабга югуриб келаётган бир пайтда қандай қилиб ғам-ғуссага берилиш мумкин!

Саша мактаб ҳовлисига кириши билан кеча Стешаларникига борганидаги изтироблари уни тарк этди. «У билан мактабда учрашаман, уйимга таклиф қиламан. Уларникига бошқа бормайман». У оёғи остига думалаб келган футбол тўпини бор кучи билан тепди. Копток осмонга учди ва болаларнинг кўзини қувонтирганча, ўқитувчилар хонасининг очиқ деразасидан ичкарига жириб, кўздан йўқолди.

Ҳовлида бараварига қаққада кўтарилади, бироқ шу заҳотиёқ тинди. Деразадан азбаройи жақли чиқиб кетган Алевтина Илларионовна кўринди. У бир қўлида бахти-қаро коптокни, иккинчи қўлида китоб ушлаб олганди.

— Буни ким қилди? — қаҳру ғазаби зўрлигидан зуқ-юлуқ овозда сўради у.

— Мен, — деди унга жавобан Саша. — Кечиринг!

— У тасодифан тегиб юборди! — болалар шовқин кўтаришди. — У биз билан ўйнаётгани ҳам йўқ эди.

— Ҳимоячиларнинг ҳожати йўқ! — овозини баландлатиб деди Алевтина Илларионовна. — Коновалов! Бу ёққа кел.

Саша аста қадам ташлаб, ўқитувчилар хонаси томон кетди.

— Улсаям энди коптокни бермайди, ёмон хотин у. — Сашанинг орқасидан гап отиб қолди мактабнинг асосий футболчиси Пипин Пакана.

Унинг шими тахта деворда осилиб турар, ўзи эса трусигу кўк майкада эди. Соябони орқасига қилиб кийилган кепкаси бошида дўппайиб турарди.

Айб иш қилиб қўйгач, ўқитувчи қошида туриб, унинг танбеҳларини эшитиш қайси бирингизга насиб қилмаган дейсиз! Ҳозир Саша шунақанги мусибатни бошидан кечириётганди.

— Сен, Коновалов, энг аввало, мактаб комсомол ташкилотининг секретари эканлигингни эсдан чиқармаслигинг керак, — дерди Алевтина Илларионовна. — Иккинчидан, ўзинг биласан, болаларга таъсиринг катта, демакки, сенинг ўзинг уларга фақат яхши намуна кўрсатишинг зарур. — Шундай дея туриб, Алевтина Илларионовна ўзининг равон нутқига роҳатланиб қулоқ солиб кўрди. — Сен бўлсанг нима қилиясан? — Унинг фикри яқингинада юз берган воқеаларга кўчди. — Бир неча кун аввал деярли бутун бригадани даладан олиб кетдинг... Энди бўлса футбол коптогини қаёққа қараб тепдинг? Тўппа-тўғри ўқитувчилар хонасига!

— Уқишлари ҳам пасайиб кетди, — гап қистирди думалоқ ва қирмизи юзли қиз — чизмакашлик ўқитувчиси Вера Павловна ва баҳоларга нисбатан айтган ўз танбеҳини асослаш учун дарров қўлига синф журналинани олди.

Бироқ худди шу пайтда дарслар бошланганидан дарак бериб қўнғироқ чалинди. У аввал юқори, кейин пастки қаватда жиринглади ва ниҳоят, ташқарида шўх ҳамда узук қаҳқаҳадек жаранг-журунг қилди-да, бўғзига сув тикилгандек, хирилдоқ овоз чиқариб, унинг ўчирди.

— Боравер! — деди Алевтина Илларионовна жиддий. — Бундан кейин сени кўрмай бунақанги... қиёфада.

«Эҳтимол, у: бунақанги аянчли қиёфада кўрмай, демқчи бўлгандир, — деб ўйлади Саша болалар тўдасини ёриб ўтиб, ўз синфига борар экан. — Чиндан ҳам бунақанги айбдорларча бош эгиб туришда, бунақанги сукут сақлашда қандайдир ғариблигу камситилиш бор. Ҳайронман, ўз ножўя қилиқлари учун ҳар куни «жавоб берадиган» Миша ёки Пипин Пакана бунақанги уялишни қандай қилиб ҳис қилишмасикин. Бундай аҳволга тушиш учун киши ўзини ҳурмат қилмаслиги керак!»

У ҳаммадан кейин синфга кирар экан, ўз орқасидан шошилмасдан келаётган Александр Александровичга кўзи тушди. Сашага, ўқитувчи уни вақтида синфга кириб олиши учун имкон бериб, қадамини жўрттага секинлатгандай туюлди.

Болалар: «Роса уришдими? Боплаб таъзирингни бердими? Коптокни қайтариб бердими, йўқми?» — деб Сашага пайдар-пай савол ёғдира бошлаган ҳам эдиларки, хонага ўқитувчи кириб келди. Ҳамма жим бўлиб қолганча, ўрнидан турди.

Александр Александрович ўқитувчилар хонасида Алевтина Илларионовна билан ҳозиргина яна баҳслашганди.

Александр Александровичнинг илмий мудирга айтган гапи шу бўлди: Саша Коноваловга насихат қилишнинг ҳожати йўқ эди. У том маънода яхши бола, ҳозирги қилмиши эса — тасодифдан бошқа нарса эмас. Коптокни беҳосдан деразага қараб тепиб юборгани учун кечирим сўрагани, эҳтимол, унинг ўзи келарди.

— Александр Александрович, сиз учун ҳаммаси яхши! — жаҳл билан қўлларини силкитганча гапира бошлади Алевтина Илларионовна. — Унинг синфга учига чиқан безорилар тўпланиб олган. Уларни эплаб бўлмапти. Ўқитувчилар улар дастидан дод дейишяпти! Сиз эса, қулогингиз оғирлиги сабабли кўп нарсаларни билмайсиз ҳам, эшитмайсиз ҳам. . .

Александр Александрович унга қарши гапириб ўтирмади. Дарсга кириши керак эди. Алевтина Илларионовнага бир оғиз сўз айтмай, аста-секин одимлаганча, ўйга толиб, синф томонга кетди. Аслида ўзи қандай: у ўз ўқувчиларининг ижобий томонларини чинданам бўрттиряптими ёки Алевтина Илларионовна уларни камайтириб кўрсатяптими? Балки у ўз ўқувчиларининг қалбига йўл топган, Алевтина Илларионовна эса йўл тополма-

ётгандир? Сиф ҳақиқатан ҳам оғир сиф. Лекин болалар ажойиб, бири бирига ўхшамайди. Балки, улардан биттаси — «Пипин Пакана» лақабли Коля Ласкин нодон ва енгил табиатроқдир. Кейин, дарҳақиқат, Александр Александрович унинг кўнглига қандай қўл солиб кўришни билмайди. Эҳтимол у ўзининг қулоғи оғирлиги сабабли чинданам кўн нарсани сезмаётгандир?

Александр Александрович журнални столга қўйди, бош силкитиб, ўқувчиларга ўтиришга рухсат берди.

Биринчи партада ўтирган Зина Зайцева қўлини кўтарди. Александр Александрович унинг ёнига келди, қўлини қулоғига қўйиб, партага энгашди.

— Александр Александрович, Погорюйга Шолоховнинг келиши ростми? — сўради Зина баланд овозда.

— Рост, — деди Александр Александрович. — Тафсилотларини дарсдан кейин гаплашамиз.

Саша ўгирилиб, Пипин Пакана билан ёнма-ён додирганча ўтирган Мишага еб қўйгудай қаради. Мишанинг қоп-қора кўзлари Саша билан Александр Александровичнинг назарига дуч келиб қолишдан қочиб, айбдорларча олазарак бўлаётганди.

— Хўн, энди бу ҳақдаги ҳамма нарсани унутинглар. Ҳар қанақанги ўй-фикрлар йўқолсин, бутун диққат-эътибор дунёдаги энг буюк фан — математикага қаратилсин, — деди Александр Александрович.

У худди жангга шайлангандек, қийиқ ёқали гулдор оқ кўйлагининг енгларини шимариб, синфдагиларга диққат билан назар солди. Кўк, кулранг, қўйкўз — ўттиз жуфт кўз унга жиддий ва хайрихоҳлик билан тикилиб турарди.

— Дуруст! — деди Александр Александрович мамнуният билан. — Утган сафар сизлар билан бугун рақамларнинг ўрнини алмаштириш тўғрисида гаплашишга келишгандик. Шундай қилиб, элементларнинг фақат тартибига кўра фарқ қилувчи m элементдан n тадан олинган ўринлаштиришлар сонига ўрин алмаштириш дейилади. Масалан...

Александр Александрович доска ёнига борди, қўлига бўр олди, кейин ўқувчиларга қараб ўтирилди. Унинг кўзлари бутунлай хаёлга берилиб кетган Сашанинг ташвишли нигоҳи билан тўқнашди. Кўнгли ғаш тортиб, қошлари чимирилди:

— Коновалов, дарсга алоқаси йўқ нарсаларни ўйлашни бас қил. Математика — абсолют монархия. У ўз ҳокимиятини ҳеч ким билан бўлиша олмайдиган яккаю ягона ҳукмдор. Мен ҳозиргина айтган нарсани, ахир сен такрорлай олмайсан-ку?

— Такрорлай олмайман, — деди Саша ўрнидан туриб, қизарганча.

— Нима тўғрисида хаёл суриб кетганингни кейин сўрарман... Шундай қилиб, икки элементдан ўрин алмаштириш: *a* ва *b*, — у доскага *a* ва *b* деб ёзди, — иккитадан икки марта ёзилади, яъни — *ab* ва *ba*. Энди, уч элементдан ҳосил қилиш мумкин бўлган барча ўрин алмаштиришларни ёзамиз. — У доскага қитирлатиб ёза бошлади: *abc*, *acb*, *bac*, *bsa*, *sab*, *sba*. — Тушунарлими?

— Тушунарли, — ўқувчилар барабарига жавоб қайтаришди.

Бироқ Саша Коновалов ҳали ҳам хаёли паришон бўлиб ўтирарди. Александр Александровичнинг қошлари яна чмирилди.

— Коновалов, айтиб берганимни такрорлай оласанми?

Саша ўрнидан турди, ҳатто ранги ўчиб кетди:

— Йўқ.

— Ундай бўлса, синфдан чиқиб кет. Менга халақит беряпсан.

Саша эътироз билдирмай, эшик томонга юрди.

Энди Стеша қизариб-бўзариб кетди ва ўзини мажбур қилиб, дарсга қулоқ сола бошлади.

Александр Александрович бирмунча вақт ўқувчиларга орқа ўгириб туриб қолар экан, Коновалов ҳақида, ўзи ҳақида асабийлашиб ўйлади: «Бекорга қизишдим». Кейин у орқасига ўгирилиб, рақамларнинг ўрин алмаштириш формуласини тушунтира бошлади.

Дарслар тугагач, ўқитувчи билан ўқувчи синфда, биринчи партада ёнма-ён ўтиришарди.

Эшикдан, худди бехосдан бўлаётгандек, Сашанинг синфдошлари дам-бадам қараб қўйишарди.

— Уқишларинг пасайиб кетди. Дарс пайтида алланималар тўғрисида хаёл суриб ўтирасан, — дерди Александр Александрович шивирлагандек қилиб гапириб. — Бирор гап бўлдимми? Эҳтимол, маслаҳатим билан сенга ёрдам бера оларман? Мендан жаҳлинг чиқмасин. Уртоқларингга ўгирилиб қара, гаплаш, майли, лекин дарсга

ҳам қулоқ солгин-да. Сени қиёфанг бўлса шу даражада
ёди-ки, мутлақо тарки дунё қилган одамга ўхшардинг.
Менга халақит бердинг. Кейин мен ҳам қизишдим.

Саша ҳамиша ҳам Александр Александровични ўзига
яқин кўрар, унга талпинарди. У ҳозир ўқитувчига ўзи ҳа-
қида ҳам, Шешаю ўз бошидан кечирган кўнгилсизлик
тўғрисида ҳам гапириб бергиси келди. Лекин деворлару
деразалар остида ўқувчилар қулоқларини динг қилиб тур-
ган бир пайтда қалби тўрида сир сақлаб келаётган нар-
сани қандай қилиб айтиши мумкин?

— Мен сизга ўз кундалигимни олиб келиб бера-
ман,— деди Саша қизарганча.

— Яхшиси, ҳаммасини эмас, суҳбатимизга алоқадор-
рини олиб кел.

Александр Александрович шундай деганига қарамай,
Саша унга еттинчи синфдан бери тутаётган кундалиги-
нинг ҳаммасини олиб келиб берди.

САМАРАСИЗ СУҲБАТ

Саша билан бўлган ушбу суҳбатдан сўнг бир неча
хун ўтгач, кечки пайт, ўқувчилар кечиктириб бўлмайдиган
жамоат ишлари билан банд чоғларида, Александр Александрович
Листковларнинг уйига келди. У эшикни қаттиқ-қаттиқ тақиллатди,
кейин жавобни эшитмай, уни очди.

Людмила Николаевна Шешанинг синф раҳбарини
очиқ чеҳра билан кутиб олди. Ўқитувчини ичкарига так-
лиф қилди. Александр Александрович эшикдан ўтиши билан
думалоқлаб қўйилган пойандозга қоқилиб кетди. Пойандознинг
нариёғида оғзи очиқ чамадон йўлни тўсиб турар, ундан эски,
чамаси, кўпдан бери кийилмаган кўйлақлар, қандайдир
илма-тешик пардалар, жуни тўкилган мўйна ёқалар,
пайпоқлар бетартиб ҳолда осилиб ётарди. Александр
Александрович чамадонни ёнлаб ўтиб, столга яқинлашди.
Стол гулдон парчаларига тўлиб кетган, стулларга
қўйлақлар осиб ташланганди.

«Уй кўтараётган экан-да. Бемаҳал келибман», —
кўнглидан ўтказди Александр Александрович.

Людмила Николаевна чақонлик билан кўйлакларни ёнгиштириб олди-да, уларни дераза тоқчасига ташлади, кафти билан чангини артиб, стулни меҳмон томонга сурди. Узи ҳам стол ёнига ўтирди.

— Стэва хусусидами?— ташвишланиб, баланд овозда сўради у.

— Ҳа, — деди жавобан Александр Александрович, оппоқ фуражқасини авайлаб, стол чекқасига кўяр экан.

— Маъзур тутасиз, — деди уй соҳибаси столга имо қилганча. — Гулдонни синдириб қўйдим. — Хонадаги бошқа ивирсиб ётган нарсаларни у худди сезмаётгандек эди. — Стэва қандай айбли иш қилиб қўйди?

— Айбли иш қилиб қўйди? — Александр Александрович ажабланди. — Ҳеч қандай айбли иш қилгани йўқ. Узини тутиб олган қиз, ўқишлари ҳам ёмон эмас. Ҳузурингизга бу хусусда келганим йўқ. Бошқа гап бор. Вақтингизни олмайманми?

— Йўқ, йўқ!

Людмила Николаевна халатини тузатди, сочинини тўғрилади, кейин мўъжаз бўлиқ қўлчаларини тиззасига қўйиб, суҳбатдошига қулоқ тутди. У илмли одамлар билан гаплашишни яхши кўрарди.

— Гап бундай, Людмила Николаевна, гапимиз дўстлик ва севги-муҳаббат тўғрисида бўлади.

— Севги-муҳаббат тўғрисида? — Людмила Николаевна ажабланди, қизариб кетди, кўчага қараган очик деразани ёпмоқчи бўлди.

Уқитувчи кулимсираб, изоҳ берди:

— Чўчиманг. Беозор гаплашамиз.

Александр Александрович фикрини бир ерга тўплаш учун бир неча лаҳза жим қолди, кейин асосий гапдан бошлади:

— Стеша билан Саша Коновалов ўртасидаги дўстлик улар тўққиз ёшдалигида бошланган.

— Гапирманг-э! — Людмила Николаевна жаҳл билан унинг гапини бўлди. — Энди ҳеч нарсани уддасидан чиқа олмайманми?!

— Бу жуда катта муддат, — Александр Александрович унинг гапига жавоб қайтармай, эҳтимол эшитмаганидандир, давом этди. — Демакки, уларнинг туйғулари, муносабатлари жиддийроқ бўлиши мумкин.

— Бу шунчаки нарса! Ёнгилтаклик, холос! — Людмила Николаевна илтифотсизлик билан қўл силғиди. —

Санага бизникига келишни ман этдим, кейинчалик ҳаммаси ўтиб кетади.

— Мава шу ман этилиши сабабли ҳам сиз билан гаплашмоқчиман. Педагог сифатида ўз ўқувчиларимнинг ўзаро дўстлик ҳис-туйғуларини жуда кўп кузатишимга тўғри келган. Баъзи бирларида бу ҳис-туйғу ҳақиқатан ҳам шунчаки ҳамда енгилтаклик бўлган. Лекин бошқаларда бу туйғу жиддий, юқори даражада. Бунақанги дўстликка, очиқ айтиш керак, мен чек қўйишга ҳаракат қилмаганман. Саша билан Стешанинг дўстлигида ҳам, Людмила Николаевна, менга ишонинг, ҳеч қандай гаразғўйлик йўқ. Уларнинг ўзаро муносабатларини яхши биламан. Бу ҳис-туйғулар самимий, соф. Бу жудаям олижаноб туйғу, эҳтимолки, у энг ёрқин хотира сифатида бир умр эсда қолар...

Александр Александрович жим бўлиб қолди, ўз ёшлигини эслади.

... Илк қиш оқшомида у Катя билан ёнма-ён борарди. Ун беш ёшда эдилар улар. Утган йилларни эсламайдилар, келажак тўғрисидаги орзулари ҳам аниқ эмас. Улар ўша дақиқалар нафаси билан — оёқ остидаги қорнинг ғирчиллаши, маъносиз, айни пайтда, ўзаро жудаям маънодор гап-сўзлари билан, қиз тийғониб кетганда йигитча унинг билагидан аста ушлаб қолганида енгилгина хижолат тортиш туйғуси билан яшаётгандилар.

— Кичкинагина шаҳарчанинг қишки кўчаларида кечқурунлар бир қиз билан айланган пайтларимдан бери йигирма беш йил ўтди, — ногаҳон Александр Александрович ўз ёшлигини овоз чиқариб эслашда давом этди, — лекин буни мен худди кечагина бўлганидек эслайман, ҳар эслаганимда қалбим ўша кезларни қўмсаб, жўш уради. Сиз бўлсангиз, айтяпсизки...

— Менинг ишончим комил, улар ўпишишади, — арз қилди Людмила Николаевна.

— Э, бўлмагур гапни қўйинг-э! — Александр Александрович жондан безор қилган пашшага қўл силкигандек, Людмила Николаевнанинг гапига қўл силкиди. — Сизни ишонтираманки, уларнинг ҳис-туйғулари ҳаддан ташқари пок, мураккаб, олижаноб, ҳали улар одоб доирасидан четга чиқишгани йўқ. Аммо-лекин сиз уларни бундан кейин ҳам агар бир-биридан ажратиб қўйсангиз, иш бошқача тус олиб кетади: алдам-қалдам гаплар, ҳеч ким кўрмайдиган жойларда учрашувлар

...лапади... Шундай, Людмила Николаевна, тушунинг, бу еша энди ёш қизча эмас, у ҳақиқий дўст орттираш, бировга кўнгил қўйиш муқаррар бўлган баалоғат ёшида. Ҳеч бўлмаса, ўзингизнинг ўн етти ёшингизни эсланг...

— Бўлмагур гап! — деди Людмила Николаевна қизишиб. — Ун етти ёшимда мен ҳеч қанақанги дўстлигу ҳеч қанақанги кўнгил қўйишсиз турмушга чиққанман.

— Унда янаям ёмон. Демак, сизнинг эслайдиган ҳеч нимангиз йўқ экан, — қуруққина қилиб деди Александр Александрович.

У Людмила Николаевнанинг одатдагидан кичкина, худди паст томонидан кесилгандек кўринувчи башарасига, киприклари қуюқ, таърифлаб бўлмас даражада қора, нақ тугмачадек кўзларига, ясама табассумдан хиёл очилиб турган лабларига қарар экан: «Умуман, сен қис қилишга қодирмикансан? — деб ўйлади. — Сен уйга шунчаки кўникканга, ҳузур-ҳаловату тўқ яшашни яхши кўрадиганга ўхшайсан». Айни пайтда, у баъзи бир модон ота-оналар ёшларга нясбатан жуда катта, баъзан тузатиб бўлмас даражада ёмонлик қилиб қўйишларини ҳам хаёлидан ўтказди. Ногаҳон унинг эсига Алевтина Илларионовна билан ўзи ўртасида ўтган гап-сўз тушди. «Модон ўқитувчилар ҳам худди шундай», — ўзига ўзи деди у ичида.

Александр Александровичнинг наздида Людмила Николаевнани ўз гапига ишонтира олмайдигандек туюлди. У стол устидан оппоқ фуражкасини олди-да, ўрнидан турди.

— Вақтингизни олганим учун кечирасиз. Ҳар ҳолда суҳбатимиз хусусида ўйлаб кўринг.

— Ўйлаб кўраман, — деди жавобан Людмила Николаевна.

Шундан сўнг улар хайрлашишди.

САФАР ОЛДИДАН

Нина Александровна кечқурун ҳамма кетгандан кейин ҳам мактабда анча вақтгача қолиб кетарди. Иш шу даражада кўп эдики, кунбўйи уларнинг ҳаммасини бажаришга улгуролмас ва жимжитликни, диққат билан ишлашни талаб қиладиган ишларни кечқурунга қолдирарди.

Тўғарақларнинг машғулотида ёнги бирор бир жамоатчилик иши билан тутилиб қолган ўқувчиларнинг тапир-тунур қилиб чопишларию гап-сўзлари тингач, мактабда ўтказиладиган бундай кечки соатларни Нина Александровна ёқтирарди. Мана, унга фаррошларнинг осуда, бир меъёрда босаётган қадам товушлари — улар коридорларни тозалашяпти, — қуруқ латталарнинг шитирлаши, сувнинг шилдираши, печкалар ёнидаги яшикларга пақирлардан тўкилаётган кўмирларнинг тарақатуруқи эшитилди. У билардики, пастдаги кўча эшик қаттиқ ёпилса, фаррошлар кетган ва мактабда унинг ёлғиз ўзи қолган бўлади.

Нина Александровна мактабда географиядан дарс берарди. Бироқ дарсларга тайёргарлик кўриш учун вақти шу даражада кам эдики, бунинг учун фақат тундан фойдаланишига тўғри келарди. Деярли бутун кунини эса мактаб — ўзи раҳбарлик қиладиган мураккаб, нозик, ўзига хос механизм оларди. Бунинг устига оиласи ҳам талай вақтини оларди. У уч қизнинг онаси эди. Икки қиз унинг қўли остидаги мактабда, учинчиси эса институтда, шаҳарда ўқирди. Нина Александровна ҳар бир дақиқани қадрлашга одатланганди. Айниқса ҳозир, халқ маорифи область бўлими Шарқий Сибирь ўқитувчиларининг бир группасини, шу жумладан уни, Нина Александровнани ҳам Чехословакияга юбораётгани тўғрисида хабар олганидан бери вақтни янада қадрлайдиган бўлиб қолганди.

Ўқув йилининг ўртасида йўлга чиқиш уни жуда ташвишлантираётганди. У мактаб илмий бўлим мудирини бўшлигини жуда яхши англади ва шундай катта ишни Алевтина Илларионовнага ишониб топширгани учун не-

ча-неча марталаб ўзини хаёлан айблаганди. Лекин ўша кезларда бошқа номзод бўлмагани учун Алевтина Илларионовнанинг шу ўринга тайинланишига розилик беришига тўғри келганди. Алевтина Илларионовнанинг илтифотлилигини Нина Александровна аввалига очиққўнгиллиликка, хушфёллиликка йўйганди, бироқ кейинчалик бу илтифотлар остида хушомадгўйлик ётганини сезиб қолди. Илмий мудирнинг ташаббускорсизлиги дастлабки кезларда Нина Александровнани ранжитмади. У директорсиз бирон бир масалани ҳал қилмас ва бу ҳеч қандай кўнгилсизликни келтириб чиқармайдигандек туюларди. Кейинчалик Нина Александровна илмий бўлим мудири — ёмон ёрдамчи эканлигини тушуниб етди.

Чехословакияга қилинадиган сафар вақтида ўрнига директор ўринбосари Алексей Петровични қолдириши ва хотиржам жўнаб кетиши мумкин эди, бироқ Нина Александровна бу Алевтина Илларионовнанинг иззат-нафсига жуда қаттиқ тегишини билгани учун бу ишга қўли бормади.

Нина Александровна эртага қиладиган ишларини ёзиб қўйди, стол устидаги календарга кўз ташлади: қилиниши зарур бўлган биронта ишни унутмадимикин? Шундан сўнг у кетишга отланди. Бироқ худди шу лаҳзада коридордан суст, оғир қадам товушию унга жўр бўлаётган пол тахтасининг ғижирлаши эшитилди. У келаётган Алевтина Илларионовна эканлигини шу заҳотиёқ сезиб, хурсанд бўлиб кетди. У билан ҳозир узоқ, апрофлича, гувоҳларсиз гаплашиши мумкин эди.

Нина Александровнанинг ташқи қиёфасидан унинг ички ҳис-туйғуларини ҳеч қачон билиб бўлмасди. У Алевтина Илларионовнага совуққина қараб:

— Бемаҳалда келибсизми? — деди.

— Утиб кетаётгандим. Қарасам, деразангиздан ёруғ тушиб турибди. Кел, бир кириб чиқай, деб кўнглимдан ўтказдиму буёққа қараб чиқиб келавердим, — деди Алевтина Илларионовна кўн диванга жойлашиб ўтирар экан, ҳар доимгидек сергаплиги тутиб. — Хўш, қалай сафарга чиқадиган кунингиз аниқ бўлдими?

— Индинга жўнаб кетамиз, — деди Нина Александровна, кейин бир оз сукут сақлагач, паст бўғиқ овозда давом этди: — Алевтина Илларионовна, сиздан илтимос, бригадаларимиз ишлари натижасини тантанали равишда яқунланглар. Кейин, илтимос, методик ишларга

жиддийроқ ёндошинг. Янги вожатийга кўз-қулоқ бўлиб туринг. Ҳали у менга иш планини кўрсатганича йўқ. Яна сиздан, Бахметьевга нисбатан эҳтиётлик билан муомала қилишингизни сўрайман. Ҳар қалай у касалманд одам.

— Нина Александровна, мен бир нарсага тушунмайман, нима учун сиз унга бунчалик жон куйдириб, овора бўласиз? Нима, мактабимиз госпиталми?

— Қўйинг-э, Алевтина Илларионовна, сиз мутлақо ақлга тўғри келмайдиган гапларни гапиряксиз!

Алевтина Илларионовнанинг пешонаси тиришди:

— Дарс беролмаслигини унинг ўзи ҳам жуда яхши билади. Мана мени айтди дерсиз, у ҳадемай мактабдан кетади!

— Кетмайди! — ишонч билан деди Нина Александровна ўрнидан туриб, қаддини ростлар экан. — У ўз ишини ҳам, мактабимизни ҳам ҳаддан ташқари яхши кўради.

— Унга ҳаммасидан ҳам ўқувчилар ўзини бошларига кўтаришга тайёр эканликлари ёқади.

— Демак, у шунга яраша хизмат қилган. Мана, сиз билан бизни нимагадир бошларига кўтаришни хошлашмайди, — кулимсираб деди Нина Александровна.

У диван ёнига бориб, Алевтина Илларионовнанинг ёнига ўтирди, бармоқлари узун-узун ориқ қўли билан илмий мудири бўйнидаги оч-бинафшаранг шарфчани ушлаб кўрди.

— Жудаям ажойиб-ку! Ранги худди эрта очилиб қолган багульникка ўхшайди-я. Қаердан олдингиз бунини?

— Шаҳардан, универмагдан.

Нина Александровна шарфчани хаёлчан сийпалар экан, қўшиб қўйди:

— Энг муҳими, Алевтина Илларионовна, ниҳоятда совуққон бўлиш керак. Илтимос, ҳеч нарсани қизиқ устида ҳал қилманг. Сизнинг ажойиб маслаҳатчингиз — ақлли, вазмин Алексей Петрович бор. Кейин, мен ҳам унақанги жуда кўп вақтга кетаётганим йўқ. Ҳая қилиниши жудаям зарур бўлмаган масалаларни мен келгунча очик қолдиринг.

Нина Александровна ўрнидан турди, стол ёнига бориб, ўз жойига ўтирди.

— Энди, модомики бу ерга келган экансиз, келинг, мана бу планларни кўриб чиқамиз. — Шундай деб, у Алевтина Илларионовнани ўз столи ёнига таклиф қилди.

ЖАНГЧИ СЕНЫКА

Коля Ласкин — Пипин Пакана — чиндан ҳам калта эди. Анқовсираган башарали жингалак соч бошини калта, бақувват бўйни тутиб турарди. Калта қул-оёқлари ҳайратланарли даражада бўйнига мос эди. Унинг тўрт бурчак тирноқли бармоқлари ҳам калта эди. Бирмунча бадбашаралигига қарамай, Пипин Пакана кишида ёмон таассурот қолдирмасди — у миқтидан келгандек бўлиб кўринарди. Унинг ҳаммаёғидан куч-қувват ёғилиб турар, лекин ҳаёт Коляга, ўз тенгдошларига туюлгандек, завқли туюлмасди. У жуда кўпдан-кўп ёмонликларни кўрган ва бу ёмонликлар кўпинча унга дунёни қора рангга бўяб кўрсатарди.

Коля Погорюйда, Қуда қиргоқларида туғилиб, ўсган бўлиб, ўз қишлоғидан, дарё ва теварак-атрофдаги далаю ўрмонлардан бошқа ерни кўрмаганди, кўришга ҳам интиلمасди. Унинг учун дунё саёз дарё бўйига жойлашган ва пурвиқор тоғлар билан ўраб олинган кичкинагина қишлоқчадан иборат эди. Қишлоқ, дарё, Қатта Сибирь йўлининг бир бўлагию тайганинг юз километридан нарёғини тасаввур ҳам қила олмасди. У дунёқараши тор одам эди.

Коля синфдан синфга амал-тақал қилиб ўтарди. Еттинчи синфни битиргач, ўқишни йиғиштириб қўймоқчи бўлганди, бироқ отаси — қордай оппоқ, ёли эса қоп-қора чиройли бия Сармани боқиб ўстириб, бутун мамлакатга донг чиқарган колхоз отбоқари Иван Герасимович Ласкин ўғлини инженер қилиб етиштиришни истарди. «Бўлажак инженер» эса, афсуски, математика, физика ва кимё фанларидан нўноқ эди.

Унинг синфда ўқилган бир ой давомида у мазкур фанлардан бир нечталаб «икки» олишга улгургач, сабабини аниқлаш учун отасини мактабга қақиртиришди.

Иван Герасимович мактабдан қовоқ-тумшугини ослатириб келди-да, бутун захрини хотинига сочди:

— Ўғлинг боши бориб, оёғи келганча яшайпти! Мактабда чекаркан! Нимага унга пул берасан? — У ўғли-

нинг қўли сингари калта ва кафтлари кенг қўли билан столни урди-да, асабийлашган ҳолда, қандайдир кичик тортиб, ёвузлашиб, хонада уёқдан-буёққа юра бошлади.

— Менинг айбим нима, худо ёрлақур Герасимич? — қўрқиб кетган, кўзлари ёшланган, ҳаётда бахтиёрлик нималигини билмаган Пелагея Дмитриевна қўрқа-писа ўзини оқлади. Юрак ютиб, думалоқ, ёқимли кўзлари билан эрига жавдиради.— Мактабга овқат емай кетади. Қорни оч бўлгач қулоғига дарс кирармиди, ахир? Мана шунинг учун нонуштасига бир сўмдан бераман унга.

— Нонуштага де! У бўлса папирос олиб чекади! — Иван Герасимович яна кафти билан столни урди. — Бундан кейин бир тийин ҳам бермайсан! Тушунарлими?

— Болани қандай қилиб оч қолдираман? — Пелагея Дмитриевна эридан қўрқаётган бўлса ҳам, ўғлини ҳимоя қилди.

— Бола! Бу бола мактабда энг ярамасларнинг ярамаси. Одамлардан уятга қолдим. Фақат икки баҳо олиб келишдан бошқасини билмайди! Жонини суғуриб оламан! Мана шу қўлларим билан бўғиб ўлдираман! — авжига чиқди Иван Герасимович.

Худди шу пайтда хонага ўғли кирди. У остонада тўхтаб, хушомадгўйлик билан отасига қаради.

— А-ҳа! Келдингми! — Ота қичқирганча, титроқ қўллари билан камарини еча бошлади.

Пелагея Дмитриевна ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Эшикни ёп! Узингни ҳам қўшиб урмасимдан, эшикни ёп, деяпман сенга! — буюрди Иван Герасимович.

Она, қўрқувдан титраб-қақшаганча, эшик илмоғини илди.

Ота ғазабга минди. У ўзини мутлақо унутиб, қаҳру ғазабдан ёниб, ўғлини камар билан савалар, у эса овозини чиқармай, ён-верига қийшонглар, қўллари билан ўзини яширмоқчи бўларди.

— Нима, мен ёш боламанми? — бирдан чинқириб юборди Коля.— Энди қўлингни теккиза кўрма!

У довдираб қолган отасининг қўлидан камарни шартта тортиб олди-да, кўзига тик қараганча, у томонга аста-секин қадам қўйди. Ҳозир у ҳам ўз азоб берувчисини жон-жаҳди билан ура бошлайдигандек кўринарди.

Ота ўзини йўқотиб қўйди. У ўглини ёшлигидан урар, Коля эса ҳамиша итоатгўйлигича қоларди.

— Қетаман! Энди сени кўришга тоқатим йўқ! — Коля отаси томон бостириб борар экан, бўкиришда давом этарди.— Энди уриб кўргин-чи!

Она даҳшатга тушиб, қўлларини бир-бирига урарди. Коля шартта камарни буклаб, бурчакка улоқтирдида, отасига залварли муштини кўрсатди.

— Мана, кўряпсанми? Еш бола деб, шунча урганинг етар. Энди қўл теккизиб кўргинчи!— Миша отасининг довдираб қолганию ўзининг ногаҳоний дадиллигидан роҳатланиб, айни пайтда, нега илгарилари калтак ейишга чидаб келганига ажабланиб, муштлири билан яна дағдағ қилди.

У орқасига ўгирилди, илмоқни очди, кейин пахта солиб, мато билан қопланган эшикни жон-жаҳди билан тарақлатиб ёпди-да, кўчага югуриб чиқди.

Аллақачон оқшом чўккан, совуқ, намгарчилик эди. Кузги ёмғир майдалаб ёғарди. Коля аланглаб қаради. Теварак-атроф кимсасиз ва жимжит эди. Қаерга бориш керак? У уйига қайтиши-қайтмаслиги тўғрисида ўйла-масди ҳам: Миша мулоҳаза қилиб кўришни билмасди. Бироқ у бу уйни, мана бу қийшайиб, қорайиб кетган тахта деворни, ҳовли ортидаги—отаси ҳар баҳорда ерини чопишга мажбур қиладиган полизнинг бир текис олинган эгатларини, ўзи отаси билан биргалашиб гўлалардан арралаб тайёрлаган мана бу — кўчага, девор ёнига уюб, саржин қилиб тахлаб қўйилган ўтинларни ёшлигидан ёмон кўришини ҳис қиларди. У отасидан нафратланишини, онасига эътиборсизлик билан қарашини фаҳмларди.

Коля бошини қуйи солганича, этигини атала лойга қориштириб, қадам қўйгани сари очлигини бадтарроқ сезиб, кўча ёқалаб сурғалиб борарди.

Очиқ деразадан уни кимдир чақирди. Миша бошини кўтариб қараб, жангчи Сенькани (оёғимни фронтда йўқотганман, деб ҳаммага гапириб юрувчи, аслида мастлиги туфайли поезд остида қолиб, оёғидан айрилган Семённи қишлоқда шундай деб аташарди) кўрди. Жангчи Сенька қўлтиқтаёқ билан юрар, инвалидлиги учун пенсия олар ва қачон қараманг, бекорчи эди.

— Кетяпман шундоғ... — зўр-базўр деди Коля.

— Кетаётганингни кўриб турибман, — деди Семён илжайганча беор кўзларини қисиб. Унинг қовоқлари шишган, қизарган, ранг-рўйи ҳам соғ одамларникига ўхшамасди. Дераза тоқчасига қўйиб турган — тутаётган папиросли қўли эса қалтирарди. — Мен бўлсам қартада беллашадиган шерик топилармикин деб кўз тикиб ўтирибман, — у шундай деб изоҳ берди-да, сўкиниб қўйди. — Уйнаймизми?

— Қарта ўйнашни билмайман, — бепарволик билан деди Коля.

— Ургатаман.

— Пулим йўқ.

— Қарз бериб тураман.

Семён эндигина тутатган папиросини Коляга узатди. Коля ютақиб чекди-да, уйга, Семённинг олдига кирди.

Кечасига бориб димиқиб кетган, папирос тутунига тўла хонада Семённинг қўшни колхоздаги ўртоқлари йиғилишди. Семённинг ҳолдан тойган, тажанг онаси столга икки шиша ароқ, наридан-бери кесилган нон ва колбаса келтириб қўйди. Онанинг ўз ўғлига ва унинг шишадощларига нафрати шу даражада эди-ки, урф-одатга ҳам риоя қилмади: самовар қайнатмади, ҳатто столга вилкаларни ҳам қўймади. Хонага йиғилганлар қўлда овқат еб, ичиб, эрталабгача қарта ўйнашди.

Коля бурда кетидан бурдани очкўзлик билан ер, ўзига узатилаётган винодан бўйин товламасди. Унинг биринчи марта ичиши эмасди. Отаси унга гўдаклигидан — уйларига меҳмонлар келган кезларда арақ қуйиб берарди. Лекин у ҳеч қачон бугунгидек кўп ичмаганидан дарров маст бўлиб қолди. Баҳри-дили очилиб кетди. У хахолаб, ўзига бегона овозда кулар экан, бирдан жангчи Сенькани яхши кўриб кетиб, уни ялаб-юлқаб ўпишга тушди. Кейин кўнглини ёргиси келиб қолди. Худди ён-вериди ўтирганлар кардек, овозини баралла қўйиб, уйга энди бошқа қайтиб бормаслигини, мактабга ҳам қатнамаслигини айтди.

— Менинг ўқишим отамга керак. Узим бўлсам ўқишни истамайман. Ётар шунча ўқиганим, энди янги ҳаёт бошлайман! — Коля отасига ўхшаб қўли билан столни урди.

Шундан сўнг у яшикка ағдарилиб тушиб, ҳеч нарса-ни ўйламай, ҳар замондагина қарталарнинг шарақ этиб столга урилишию мастона қийқириқлар, хахолашларга

қулоқ солиб ётди. Кейин ухлаб қолди. Бесаранжом бўлиб ухлади. Тушига кирдимми ё маст-аласт ўйларидан чалачулпаси эсида қолдимми, ҳар қалай у тушида фақат отасини, онасини, ўзи катта бўлган уйни кўрди. Қандай қилиб бўлса ҳам отасидан калтак емаслик учун унинг олдида ёлғон гапириб, хушомадгўйлик қилиб турган ўн яшар бола пайтини кўрди. Бутун болалиги кўрқитишу таққирланиш билан ўтгани учун отасидан қандай ўч олиш тўғрисида хаёл сурди. Унинг кўз олдида йиғлайвериб, қовоқлари шишиб кетган онаси намоён бўлди. Коля, нима учун у калтаклашлардан қўтқариб қололмасди, деб онаси тўғрисида алам билан ўйлади.

Эрталаб Коляни қаттиқ-қаттиқ айтилаётган гаплар уйғотиб юборди.

— Оёғим бўлмагандан кейин мен одамманми? Кимгаям керагим бор? — мастлик билан хиқиллаб дерди жангчи Сенька.

— Маресьевнинг иккала оёғи йўғиди, шунга қарамасдан самолётни бошқарган! — деворга осиб қўйилган кўзгу олдида йўғон малла кокилини энсасида айлантириб, турмаклайётган Дарья хола ўглининг гапини бўлди.

Кўзгудан Коляга Семённинг онасининг сўлинқи раб қолган, бироқ хушбичим, озгинроқ чехраси бир қараб қўйди. Колхозда бригадир бўлиб ишлайдиган Дарья ишга шошилайётганди.

— Нега таёқни ушлаб олиб, ҳаккалаб юрибсан? Ёғочоёқ буюриш керак, деб сенга қачонлар айтгандим.

— Менга ҳеч нарса керакмас. Майиб-мажруҳ бир одамман. Ҳатто хотиним ҳам ташлаб кетди мени! — маъюсланиб нолиди жангчи Сенька.

У бошини қўллари устига қўйганча, шишиб-кўпчиб, жирканч бир ҳолда каравотда ётарди. Ундан бутун хонага арақ ҳиди анқирди.

— Глашка сени майиб-мажруҳлигинг учун ташлаб кетгани йўқ, — деди онаси бошига рўмолини ўрар экан, нафрат билан, — арақхўрлигингу ялқовлигинг учун ташлаб кетди.

— Мен Ватанни ҳимоя қилдим. Оёғимдан ажралдим. Энди бўлса кимга керакман? Пенсияни тикшиштиришди. Сотиб олишди! Арзон-гаров сотиб олишди!

— Ҳеч ким сени сотиб олгани йўқ. Чўпчагингни бас қил, Ватанни қандай ҳимоя қилганингни биламиз-ку ахир. Гапларингни эшитса одамнинг кўнгли айнийди-я!

Дарья хола деразадан булутли осмонга қараб қўйди-да, резина этикни кийди, қўлтиғига ёмғирпўшини қис-тирди. Кейин:

— Тушки овқатингни печга қўйиб қўйибман,— деди-да, уйдан чиқди.

У тўғри колхоз идорасига бормоқчи эди, лекин фикридан қайтиб, тор кўчага бурилди-да, Ласкинлар уйи томон тез-тез юриб кетди.

Пелагея Дмитриевна Ласкина қўлида сават кўтарганича, кўча эшигини очиб, чиқиб келаётганди.

— Яхшимисан, Дмитриевна! Олдимдан бўш сават билан чиқдинг, ишим юришмайди шекилли,— деди Дарья Ивановна кулимсираб. — Сельпога кетяпсанми?

— Сельпога. Ҳаммасига ўзим елиб-югуриб, улгуришим керак, ёрдамчиларим йўқ, — деди жавобан Пелагея Дмитриевна маъюс тортиб, кейин ўғлини эслаб, кўзига ёш олди, пиқиллаганча, телогрейкаси остидан чиқиб турган олачипор пешбандига бурнини арта бошлади.

— Ёрдамчинг бугун бизникида тунаб қолди. Кеча Сенька билан бирга ичишди. Роса ичиб олгандан кейин, уйдан бутунлай кетганлигию энди мактабга бормаслигини айтиб, пўписа қилди.

— Вой, бу нимасийди? — қўрқувдан чапак чалиб юборган Пелагея Дмитриевнанинг қуруқшаган, эрта қариган юзидан кўз ёшлари думалади.

— Пелагея Дмитриевна, сен эҳтиёт бўл. Уғлинг Сеньканинг тенги эмас. Менинг Сеньканинг ўзи йўлдан адашган. Гапимни эшитяпсанми? — Кейин Дарья Ивановна: «Ишга шошиляпман», деганича, Ласкинларнинг уйи ёнидан ўтиб кетди.

Ўзини йўқотиб қўйган, ғам-ғуссага ботган Пелагея Дмитриевна бир қанча вақт қимирламай, жойида туриб қолди. Сўнг: «Келади, қайтиб келади, отасидан калтак еб, биринчи марта қочиб кетиши эмас-ку. Кейинчалик Сенькасини ҳам эсидан чиқариб юборади», — деб ўзини ўзи ишонтирди:

Бироқ у Дарьянинг огоҳлантиришига қарамай, ўзини-ўзи беҳудага овунтираётганди. Бу дўстлик давом этаверди. Коля Ласкин жангчи Сеньканинг уйида кун кетидан кунни ўтказар, ер, ичар, ўша ерда ухлар, папиросу араққа югурар, бирров бўлса ҳам, тез-тез қўшни қишлоққа бориб, Сеньканинг ўртоқларини қарта ўйнашга айтиб келарди.

Бир куни ишдан жуда кеч қайтиб келган Дарья Ивановна ўғлига қаттиқ тикилиб:

— Кунинг энди гўдакларга қолдими!— деди. Кейин Коляга қараб, давом этди:— Йигитча, уйга кетадиган, ўқишга борадиган пайтинг келди. Қишлоғимизда фақат менинг ўғлимгина кунини беҳуда ўтказиб яшайди.

Коля бошини қуйи солди.

У бировнинг уйида яшаб, бировнинг нонини еяётганини эндигина тушунганди.

— Бировнинг ишига аралашма!— ўшқирди жангчи Сенька онасига.

— Қараб тур, зўравон, ҳали ҳукуматни ҳам аралаштираман! — пўписа қилди онаси.

Коля сездирмасдан секингина ташқарига чиқди. Челақни олиб, қудуқдан бочкага сув келтириб қуйди. Кейин кўзи ҳар томонда сочилиб ётган ғўлачаларга тушиб қолди. Болтани қўлига олди. Мўлжалга аниқ ва зарб билан уриб, ғўлачаларнинг ҳаммасини майдалаб, тараша қилди.

— Сенга мен бунақанги иш тўғрисида гапирмагандим!— деди Дарья хола.— Сен қилиб берадиган ишни менга кераги йўқ. Батраклик қилмасанг керак, ҳар қалай. Сен, йигитча, ҳали ҳам вақт бор, менинг Сенькам билан алоқангни уз. Сенинг ўз йўлинг бор. Ота-онангининг олдига бор, ўқи, биронта иш билан шуғуллан. Сенька бўлса сени яхшиликка бошламайди.

Коля болтани пастга туширди-да, гоҳ у, гоҳ бу оёғини босганича, ғамгинлик билан ерга қаради.

— Сизларникидан кетаман, қўрқманг, — деди кейин.

Дарья хола қўлини силкитганча, паст овозда, бироқ ёнига чорлаб маъраётган тўқол сизир томонга қараб юрди.

Уй зинапоясида, қўлтиқтаёғини тўқиллатганча, жангчи Сенька пайдо бўлди.

— Янги қишлоқдаги Ильюхага олиб бориб берасан. Кейин ўшаникида яшайверасан. Бўлмаса онам тўполонни бошлаб юборади. — Шундай деб, у Коляга хатча узатди.

— Хўп, — деганича, Коля орқасига ўгирилди-да, хайрлашмай, эшик томонга аста-секин кета бошлади.

УҚИТУВЧИЛАР ХОНАСИДАГИ СУЎБАТ

Пипин Паканага қарама-қарши ўлароқ, Саша Коновалов узоқни кўзлайдиган эркин қуш эди. У ҳам, худди Коля Ласкинга ўхшаб, ўз Погорюйдан бошқа ерда бўлмаган, Кудадан ўзга дарёни кўрмаган, тайгага ҳам бориб ўйи юз километрча кирганди. Лекин Саша хаёлан қарерларда бўлмаган, нималарни орзу қилмаган эди дейсиз!

Александр Александрович ўзининг астрономияга бўлган оташин муҳаббатини Сашага ҳам юқтирганди. Лекин бу муҳаббатни Саша ўзича қабул қилганди. У осмонни бепоён бўшлиқлари билан, юлдузларни сирли милтирашлари билан биргаликда севиб қолганди. У учувчи, янги авиамашиналарни синовчи, сайёралараро учувчи кеманинг биринчи бошқарувчиси бўлишни орзу қиларди. Сашанинг кўз ўнгида юз бераётган ҳаётдаги барча ҳодисалар уни узоқ вақт ўйга толдирар, у ана шу ҳодисаларга ҳамда теварак-атрофидаги одамларга нисбатан ўз муносабатини аниқлашга интиларди.

Унинг учун дунёда энг азиз киши онаси эди. Севиқли эрини у фронтда йўқотгач, ўзига қарашни йиғиштириб қўйган, бироқ бу хусусда ундан гина қилишни Саша хаёлига ҳам келтирмасди. Саша Ҳурмат тахтасидан номи тушмайдиган онаси билан фахрланарди. У колхозда куч-қувватини аямасдан меҳнат қилар, уйда ҳам барча юмушларни бажаришга улгурарди.

Саша онасининг фидокорона ғамхўрлигини ҳаминша ва ҳамма нарсада сезиб турар ва шунга яраша унга меҳрибонлик кўрсатарди.

Сашага, худди онаси қаби, Стеша ҳам азиз эди, бироқ бу ҳақда ўзига-ўзи иқрор бўлишдан ҳам кўрқарди. Унинг Стешага бўлган муносабати кундан-кунга мураккаблашиб бораётганди. Болаларча дўстликка ҳос ҳис-туйғу аста-секин ўз ўрнини биринчи, эҳтиёткор ва улкан муҳаббатта бўшатиб бераётганди.

Онасию Стешадан ташқари яна бир киши Сашанинг ҳаётида катта роль ўйнарди. Бу — Александр Алек-

Александрович эди. Саша Александр Александрович қишлоқ-
да яшагани, қишлоқ болаларини ўқитгани, мактабдати
шини ҳаётдаги асосий мақсадим деб билгани учун ҳам
уни бениҳоя ҳурмат қиларди.

«Ахир у катта шаҳарда илмий ходим бўлиб ишлаши
мумкинди-ку», — Саша ўз ўқитувчиси тўғрисида тез-тез
шундай деб ўйлаб кўяр ва ўзи ҳам худди Александр
Александровичдек ақлли, маданиятли, истеъдодли, худ-
ди у каби фидокор, олижаноб ва талабчан, худди у каби
ўзига хос ва ажойиб одам бўлишни истарди. У ўзи сезма-
ган ҳолда Александр Александровичнинг овозига,
ҳатто хатти-ҳаракатини қадам ташлашигача тақлид қи-
ларди.

Таваффус вақтида Саша Александр Александрович-
ни қувиб етиб олди. Синфдан чиққан ўқитувчи ўз одати-
ча эпчиллик билан, шошилиб қадам ташлаб, қаддини
тик тутиб, қўлтиғига журнални қистириб олганича, кор-
ридор бўйлаб кетаётганди. Саша унинг тирсағига қўлини
теккизди. Александр Александрович тўхтаб, илтифотли,
болаларга хос — бирмунча уятчан кўранг кўзлари бил-
ан болага қаради.

— Хўш, адаш, нима дейсан?— сўради у бўғиқроқ
овоз билан.

Саша ён-атрофига аланглаб қаради. Бундан Алек-
сандр Александрович бу ерда гаплашадиган гап эмасли-
гини тушунди.

— Юр, ўқитувчилар хонасига кирамиз, — Александр
Александрович шундай деб, қўлини Сашанинг елкасига
қўйди-ю, уни олиш кераклигини гўё унутгандай бўлди.

Улар шу ҳолда, сукут сақлаб, коридордан ўтишди-да,
ўқитувчилар хонасига киришди.

Бизнинг «арзандаларимиз» йўқ, деб даъво қилувчи
ўқитувчилар ёлгон гапирадилар. Теварак-атрофидаги
одамлардан кўнглига яқинини ажратиб олиш инсонга
одат. Ўқитувчи ҳам бундан мустасно эмас. Александр
Александрович синфда Сашага бўлган илтифотини таъ-
кидламас, бироқ Саша унинг учун сеvimли ўқувчи экан-
лигини ҳис қилар ва буни жуда қадрларди. Мана ҳозир
ҳам у ўқитувчисининг қўлини ўз елкасида тантанавор ва
хижолат тортиб олиб борар экан, ўзига нисбатан бўлган
ишонч ва ҳурматдан фахрланарди.

Ўқитувчилар хонасида ҳеч ким йўқ эди. Улар устига
қизил мато солинган узун стол ёнига, бир-бирларига қа-

рама-қарши ўтиришди-да, Қоля Ласкин тўғрисида гаплаша бошлашди.

— Унинг уйида бўлдим, — деб айтиб бера бошлади Саша. — Қайтиб келмабди. Отаси, қайтиб келган заҳоти ўз қўлларим билан бўғиб ўлдираман, деб дўқ урди. Онаси фақат йиғлайди.

Саша қора чий духоба курткасининг ёқасидаги замок — «молния»ни гоҳ очиб, гоҳ ёпиб қўяр, гоҳ кўкрак чўнтагига қистириб қўйилган авторучкасига бармоқларини теккизар, гоҳ қуёшда қорайган пешонасига тушиб кетаётган қоп-қора сочларини тузатиб қўярди.

— У бир неча кун ҳақиқатан ҳам жангчи Сеньканинг уйида яшапти. Сенька билан бирга ичишган, қарта ўйнаган. Сенька Қоляга қимор ўйнашга юз сўм қарз берганини, у эса ҳаммасини ютқизиб қўйганини менга айтди. «Шунақа қилиб, уни арзонга сотиб олдим», — деб Сеньканинг ўзи иқрор бўлди... Дарья хола айтдиким...

— Айтдики. Айтдиким — бу истеъмолдан чиққан шева, — унинг гапини бўлди Александр Александрович.

— Айтдики, — сўзини тўғрилади Саша, — Қоля уйга қайтишни хаёлига ҳам келтирмаяпганмиш. Мактабга ҳам келмасмиш. Кейин умуман янги ҳаёт бошлармиш.

— Қанақа янги ҳаёт?

— Бу янги ҳаёт нима эканлигини, Александр Александрович, мен тушунмадим. Аввалига мен, у ишлашга аҳд қилибди-да, деб ўйладим, лекин ҳозир у, айтишларича, янги қишлоқда, жангчи Сеньканинг ўртоқлараникида яшаётган экан. Ахир: «Агаф ўртоқларинг кимлигини айтсанг, мен сенинг кимлигингни айтиб бераман», — деб бекорга айтилмаган-ку.

Александр Александрович унинг гапини маъқуллаб, бош ирғади.

— Менинг ўйлашимча, — давом этди Саша, — у Сеньканинг ўртоқлари уйидами, демак, унинг ҳаёти меҳнат билан боғлиқ бўлмайди. Улар яхши ишга ўргатишмайди. Дейдиларким... Айтишларича, — Саша хижолат тортди, — Ласкини уйда ура-ура зада қилиб қўйишгани учун у шунақамиш. У онасидан ҳам, отасидан ҳам нафратланаркан.

— Йигитчани кўздан қочирган эканмиз-да! — Александр Александрович бошини чайқади.

Қоля Ласкин, худди Сашага ўхшаб, Александр Александровичнинг қўлида бешинчи синфдан бери ўқир-

ди. Коля еттинчи синфни тугатганда, Александр Александрович унинг отасига ўғлини мактабдан олиб, ишга жойлаштириб қўйишни маслаҳат берган, бироқ Иван Герасимович бу гапни эшитишни ҳам хоҳламаган: «Менинг ўзим ўқимаганман, ҳеч бўлмаса ўғлим одам бўлсин! Уни инженерликка ўқитаман!» — деб кўкрагига муштлаб, ўқитувчилар хонасини бошига кўтариб, айюханнос солганди.

— Энди нима қилдик, а? — Александр Александрович қўлини орқасига қилганича, ташвишланиб, ўқитувчилар хонасида кезина бошлади. — Биласанми, адаш, — деди у, — мен унинг ота-онаси билан яна бир марта гаплашишга уриниб кўраман. Сен эса, Ласкинни қаердалигини болаларнинг биронтаси орқали аниқла... У бошқаларга нисбатан ким билан кўпроқ муносабатда бўларди?

— Мен билан шекилли...

— Унда, Коляни ўзинг қидириб топ, болаларга эса тайинлаб қўй, ундан кўзларини узишмасин. Уз давраларига тортишсин...

Эшик очилиб, ичкарига адабиёт ўқитувчиси Ксения Петровна — кумушдек оппоқ сочлари қирқилган, тўладан келган, пастаккина кампир кириб келди. Саша ўрнидан турди. Александр Александрович очиқ юз билан бош силкиди.

— Ласкин ҳақида гаплашаётгандик.

Ксения Петровна Александр Александрович ёнидаги стулга ўтирди.

— Утир, қадрдон, — деди у Сашага меҳрибонлик билан қараб. — Қандай янгиликлар бор?

— Ҳеч қандай янгилик йўқ. Ҳали ҳам ўша улфатлари билан бирга. Уйига қайтмаяпти, — мактабга қатнамаяпти, — деди унга жавобан Александр Александрович.

Александр Александрович Ксения Петровна билан гаплашишни яхши кўрарди: унинг тиниқ, баланд овозини яхши эшитар, энг муҳими, уларнинг ҳар иккови ҳам ҳамма нарсада маслакдош ва бир оғиз сўзданоқ бир-бирларини тушуниб олар эдилар.

— Ўзимиз бўшанглик қилганмиз, ҳа, чинакамига бепарқлик билан қараганмиз болага! — деди Ксения Петровна қизишиб. — Бунга биз, ўқитувчилар айбдормиз, ўртоқлари айбдор! Бола ғазабнок, одамови эканлигини илгаритдан кўриб, билиб юрардик, лекин бунинг асл са-

бабини фаҳмлаб етмасдик. Мана сизлар, масаян, унинг ўртоқлари, синфдошлари, — Сашага мурожаат қилди у, — наҳотки сизлар уни отаси шу даражада уришини билмаган бўлсангизлар!

— Билмаган эдик, Ксения Петровна, — деб жавоб берди Саша ўрнидан туриб.

— Э, ўтирсанг-чи, қадрдон, ўтир! Демак, у буни яширган, сир тутган. Айтишга уялган. Энди хатони тузатиш қийин, лекин тузатиш керак.

Александр Александрович ўз фикр-мулоҳазаларини Ксения Петровна билан ўртоқлашди. Саша ҳам ўз фикрини айтди. Ксения Петровна уларни қўллаб-қувватлади:

— Менинг назаримда ҳам, уни мактабга қайтаришнинг ҳожати йўқ. Энг маъқули — уни заводга жойлаштириш. У ерда ақлли-хушли ёшлар ишлайди. Иш ҳам қизиқарли. Йигитча қуйилиб қолади, кўрасизлар, албатта қуйилиб қолади.

ИККИ УЧРАШУВ

Кечга яқин, дарсларини тайёрлаб бўлган Саша Ласкинини қидириб топгани кетди. Рутубатли оқшом эди. Ёмғир эрталабдан бери гоҳ севалаб ёғар, гоҳ шаррос қуяр, кўлмакларда — халқ наздида ёғингарчиликнинг чўзилишидан далолат берувчи — пуфакчалар ҳосил бўлаётганди.

Кўчага чиқиша олмаганидан ичлари қизиб кетаётган болакайлар деразалардан мўлтираб қараганларича, бараварига жўр бўлиб, қўшиқ айтишарди:

Ёмғир, ёмғир, ёғмай тур бир дам,
Соҳилга борайлик биз бардам.

Еки:

Ёмғир ёғади-я,
Менга ёқади-я.

Саша уйлари тахта деворлар ёқалаб, бўтқага айланган йўлдан зўр-базўр судралиб борарди. Эғнига онасининг қалпоқли ҳаворанг ёмғирпўшини кийиб олганди,

Унинг олд томонида ялангоёқ ҳолда Саламатпаз буви кетаётганди. У ипларидан боғланган ботинкасини кўлида кўтариб олганди. Саламатпаз буви ўзининг йўғон, шишиб кетган оёқлари билан кўлмакларни тўғридан-тўғри кечиб борар экан, бутун қишлоққа эшиттириб жавраганича, қишлоқ совети раисасини қарғарди:

— Худо олсин сан қари жодугарни, битта йўлкани эп-лаб тузатиб қўя олмайсан-а! Одамлар қандай яшаётгани билан бир пуллик ишинг йўқ!

Саламатпаз бувининг устида ҳам худди Сашаникига ўхшаган ҳаворанг ёмғирпўш бор эди (қишлоқдагиларнинг ҳаммаси ҳам худди шунақанги ёмғирпўшда юришар, чунки сельпога фақат шунақасинигина олиб келишганди), лекин бу ёмғирпўш унинг девдай қоматига ҳаддан ташқари кичкина бўлиб, гавдасининг ярим-ёртисинигина беркитиб турарди.

— Анови кўр тентак бўлса, — у раисага ўзининг эяни ҳам қўшиб қарғай бошлади, — ўтириб олиб эртақ тўқишдан бошқасини билмайди! Она қишлоғини тартиблироқ қилиб қўйишга вақти йўқ. Яна депутатмиш! Томошага қўйилган тасқара!

Саша кулиб юборяшдан ўзини аранг тутиб борарди.

Саламатпаз буви тойганиб кетиб, шалоп этиб лойга йиқилиб тушди.

Сакраб-сакраб унинг ёнига борган Саша ўрнидан туршига ёрдамлашди.

— Барака топ, болам! — жаҳл аралаш миннатдорчилик билдирди у, кейин бирдан машина йўлига ўтирилди. — Нима, жонингдан тўйганмисан? — у орқалаб келаётган зил-замбил қопини ерга ташлаб, нақ йўл устига ўрнашиб ўтирганча, тамадди қилишга тушган аллақандай ўткинчига қараб, хирилдоқ овозда бақирди. — Қишлоққа машиналар келиб-кетиб турибди... Андак анқайиб қолсанг абжағингни чиқариб кетишади.

— Сенга нима? Ё раҳмичг келадими? — сўради ўткинчи қорамағиз юзидаги теру ёмғирни ени билан артар экан. — Босиб ҳам кетсин. Аза тутиб йиғлайсанми?

— Тфу, алвасти! — Саламатпаз буви туфурди. — Жонингдан дўйган бўлсанг менга деса, йўлга узала тушио ётиб олмайсанми! — Шундай деди-ю, эркаклардек катта-катта қадам ташлаб олдинга юриб кетди.

Саша унинг кетидан эргашди. У Саламатпаз буви

билан Миша тўғрисида гаплашишни кўпдан бери ўйлаб юрарди. У бувию неварара бир жон, бир тан бўлиб яшашларини ҳам, ҳазилларни ҳам биргаликда қилишларини биларди.

— Мишка қалай?..— Саша гапни узоқдан бошлади, бироқ шу заҳотиёқ ўқтам бувини алдаш мушкул эканлигини англади.

Саламатпаз буви айёр кўзларини Сашага сузиб қарар экан:

— Китобдан бошини кўтармайди. Уқияпти, — деди. Кейин, неварасига ачинганиданми ё кулиб юбормаслик учунми, ҳар қалай, чуқур хўрсиниб қўйди.

Саша гапнинг пўсткаласини дангал айтишни афзал кўрди:

— Шолохов билан боғлиқ можарони у беҳудага бошлади. Энди ҳаммаси жиддий тус олиб, чаппасига айланиб кетди. Район марказидан овозани ким тарқатган бўлса, ўшани излаб топиш тўғрисида буйруқ берилган. Топишса — безорилиги учун мажбурий чора кўришади.

— Сенинг ўзинг нимага индамай юрибсан? Ахир комсомолсан, яна секретарсан-а! — буви мулойимлик билан туриштириб қолди.

— Бу гапнинг нима кераги бор? Мишанинг ўзи ҳаммасини менга айтиб берди. Гап билан яхшигина таъзирини бердим, лекин югуриб бориб, чақимчилик қилмоқчи эмасман. Ҳолбуки вайсақилиги учун аллақачон унинг адабини бериб қўйиш керак эди.

— Адабини беришнинг ҳожати йўқ, — қатъий равишда деди Саламатпаз буви. — Шолохов Погорюйга келди. Ўзим кўрдим уни. Кудага кирларни чайгани боргандим. Қарасам — ўша ерда шунақанги бир паҳлавон турибдики!

Саша ҳайратдан оғзини очиб, ҳатто жойида тўхтаб қолди.

— Бўйи — икки метр келади, телпак сочи тиллага ўхшайди, қўйкўзлари чўғдек ёнади. Бир пайт битта қўлини белига қўйиб, иккинчи қўлини, худди ниманидир амр қилмоқчи бўлгандек, дарёга чўзди. Қим билади дейсан, эҳтимол, дарёни орқасига оқизмоқчи бўлдими ё қирғоқларидан тошириб юборишни хохладимми, ёинки оёғини сувга теккизмай, қуруқликда юриб, нариги қирғоққа ўтиш учун дарёни бутунлай қуритиб қўйишни ўйлади.

ми, — деганча, Саламатпаз буви завқ-шавқ билан ёлгонларди.

— Буви, ахир Шолоховнинг бўйи унақанги катта эмас, кўзлари ҳам...

— Гапимни бўлма! — жаҳли чиқди Саламатпаз бувининг. — Уни ўз кўзларим билан кўрдим. Кейин у шунақанги овозда гапирардики, нақ йўлбарс ўкиргандек ҳаммаёқ гумбурлаб кетди. Овози тоққа бориб етиб, акс садо берди. Бутун Погорюйга, Куданинг ҳаммаёғига эшитилди... «Билмагандим, — деди у — худо ҳаққи, билмагандим!.. — Шундай деб туриб, юнг босиб кетган мушти билан кўкрагига шунақанги урдик, гумбурлаган овоз чиқиб, тоғдан тошларни кўчириб юборди. — Сибирь бунчалик ҳусн-тароватли эканлигини билмагандим! Агар билганимда, Григорий билан Аксинани шу ерга кўчириб келтириб, китобимга «Тинч оқар Куд», деб ном қўйган бўлардим».

Саламатпаз буви тўхтаб, Сашага қаради, оппоқ тишларини кўрсатиб жилмайди, кейин ветеринария шифохонасининг ҳовлисига қараб бурилди.

Саша шифохона дарвозаси олдида узоқ туриб қолди: у ҳеч ўзига келолмасди. «Қанақа оила ўзи бу? Буваям, бувиам, невараям аллақандай хомхаёлу эртақлар оламида яшашади... Уларни койиш ҳам қандайдир ноқулай — уяласан киши...

Осмонни қора булут лашкари эгаллаб олганидан, шу кун одатдагидан эртароқ қоронғи тушди. Сўлиб, маъюсланиб, сарғайиб ётган барглари шамол шитирлатмасди; улардан худди кўзёшларига ўхшаб ёмғир томчилари оҳишта думалаётганди. Ора-сира ўзининг қисқа умрини бутунлай тугатган олтинранг япроқ шохчадан чирт этиб узилиб, ҳавода аста, капалаксимон айланиб, эшитилар-эшитилмас шитирлаб, ўз танаси остига қўнарди. Орадан бир оз вақт ўтгач эса, ерга бошқа бир барг, кейин яна бошқаси келиб тушарди...

Саша жангчи Сеньканинг уйига етиб борганида аллақачон қош қорайганди. Кўчага қараган дераза ёпик эди. Саша ҳовлига кирди.

Дарья ҳола полиздаги қудуқдан сув тортиб олаётганди. Қудуқ лайлаги зорлангандек ғижирлар, қудуқ ёнларига урилаётган челақ даранг-дурунг қиларди.

Саша тахлаб қўйилган ёғоч устига ўтириб кута бошлади. Ҳали ҳам Саламатпаз буви билан бўлган учрашув

таъсиридаги Саша қоронғилигу сокиликда ёлғиз ўзи ўтирганидан хурсанд эди.

Уни ҳозир бир фикр чулғаб олганди: атрофидаги одамлар қанчалик хилма-хил-а! Масалан, Саламатпаз буви билан унинг — Сашанинг ювоши ва жиддий онаси ўртасида қандай ўхшашлик бўлиши мумкин? Хаёлпараст Мишка билан бефаҳм ва тунд Коля Ласкин ўртасида-чи? Соф виждонли, ақлли ва оқ кўнгил Александр Александрович билан арақхўр, жанжалкаш жангчи Сенька ўртасида-чи?

Унинг хаёлини Дарья хола бузди. У кичикроқ бочкачани оёғи билан думалатиб, ҳовлига кириб келаётганди. Дарья хола қоронғида Сашани кўрмай, унинг ёнидан ўтиб кетиши ҳам мумкин эди, бироқ Сашанинг ўзи ўрнидан ирғиб туриб, унинг қўрқитиб юбормаслик учун паст овозда деди:

— Яхшимисиз, Даша хола! Мен Коляни кўргани келгандим.

Дарья бехосдан эшитилган овоздан чўчиб тушди, кейин бочкачани тўнкариб қўйди-да, йигитчанинг ғирашира кўринаётган қоматига тикилганча, деди:

— У бир неча кундан бери янги қишлоқда яшаяпти. — У жим бўлиб қолди, кейин қўшиб қўйди:—Санька, бу сенмисан? Қоронғида сени танимабман. Кўндан бери кўришганимиз йўқ. Қара-я, бўйинг қандай чўзилиб кетибди... Менинг ўғлим ҳам кун бўйи ўша ёқларда йўқолиб кетаяпти. Гўдак билан оғиз-бурун ўпишиб қолди шайтонвачча. Охири вой бўлади. Бор, қишлоққа бор, эҳтимол ўртоғинг билан тил топишарсан!

Дарья хола бошқа гапга ҳожат қолмаганини билдириб, бочкачани қўли билан ушлади-да, гоҳ уёққа, гоҳ буёққа, қийшайтирганча, бирпасда пиллапояга чиқарди.

ЯНГИ ҚИШЛОҚДА

Саша янги қишлоққа бориш учун эртаси кунн кечқурун йўлга тушди. Осмон ўша-ўша қовоқ-тумшуғини осилтириб турар, бироқ ёмғир ёғмаётганди. Саша қишлоқдан чиқиб, пилчиллаб ётган қишлоқаро йўлдан лойга ботганича, шошилмай, аста-секин кета бошлади. Янги

Қишлоққача бор йўғи уч километрлик йўлни тезда босиб ўтди. Аслини олганда, бу энди қишлоқча эмас, янгитдан қурилган ҳақиқий қишлоқ эди. Қўп уйларнинг ёғочларига йиллар ҳали ўз изини солмаган — улар қорайиб улгурмаганди. Яккаю ягона, бир томонлама кўча озода ва шинам кўриварди.

Қишлоқ яқинида ерга қийшайтирилган ёш қайиннинг эгилувчан поясида қорамағиздан келган, кўзлари қора, сочи худди Сашанинг сочидек жингалак йигитча ўтирарди. Йигитча фақат эғнидаги чолвору оч-қизил кўйлаги билангина эмас, камар боғлаб олинган белининг қизларники каби ингичкалиги билан ҳам ўтган-кетганларнинг диққатини ўзига тортарди. У шу ўтиришда бургутга ўхшарди: бошини мағрур тутганидан, у тинимсиз ниманидир кузатаётгандай, ниманидир эшитаётгандай туюларди кишига. Бурни ҳам бургутникига ўхшаб қийғир эди. Қора ўйноқи кўзларидаги кўкиш оқли қорачиғи совуқ ёнарди.

Бу маҳаллий маъмурлар ўтроқ ҳаёт кечирришга кўндиролган дастлабки лўлилардан бири—Степан Петров эди. Лўлиларнинг кўчманчи оилаларини ўтроқ ҳаётга ўргатиш учун қилинган кўлдан-кўп уринишлар узоқ вақтларгача натижа бермаганди. Деҳқон меҳнати лўлиларнинг жонига тезда тегар ва улар кузу қишда қишлоқда яшаб, эрта баҳорданоқ кўч-кўронларини йиғиштириб, яна кўчманчилик ҳаётларини бошлашар, қишлоқлараро йўлларда, Сибирь трактида—қишлоқлар ёғинасида чодирларини тикиб, идиш-товоқларни тузатишу мисгарлик билан шуғулланардилар.

Бундан бир неча йил муқаддам кимнингдир калласига лўлиларга деҳқончилик эмас, йилқичиликни топширишдек бамаъни фикр келиб қолди. Бу иш лўлиларнинг қарисию ёшига ёқиб тушди. Шундан сўнг улар Кудай районида, Погорюйда, янги қишлоқда ўтроқ ҳаёт кечира бошладилар.

Саша Степаннинг ёнига борди, сўрашиб, ўт устига ўтирди. Степан чўнтагидан очилмаган сигарет пачкасини олиб, Сашага тутди.

— Чекмайман.

— Бекор қиласан, бунақада кўп нарса йўқотасан. — Степан пачкани очиб, бармоғи билан унинг тагидан шундай устамонона черти-ки, бир нечта сигарет ярмигача пачка ичидан юқорига отилиб чиқди. Степан Сашага

яна сигарет тутди, бироқ у йигитчанинг қўлини қайтарди.

Саша Степанни яхши танирди, негаки укаси — Серёжа Петров улар билан бирга ўқирди.

— Степан, сен Миша Ласкинни кўрмадингми?—сўради Саша.

— Шу ерда ивирсиб юрибди, — жавоб берди Степан сигаретини тортганича, — жангчи Сенька ҳам у билан бирга.

— Нима қилишади улар?

— Ҳа, шу... Қартабозлик қилишади, нимаям қилишарди яна? — Степан кўзларини қисиб, кулимсираб қўйди.

Гапдан гап чиқиб, Саша Сеньканинг улфатлари Ласкинни алдаб қўлга туширишганини билиб олди. Энди бўйнигача қарзга ботган Миша уларга қарам экан. Улфатлар Мишани едириб-ичиришар, тунашига жой, қарта ўйнашига қарз беришаркан. Отаси келиб Мишани камар билан таъзирини бериб олиб кетмоқчи бўлган экан, ўгли унинг ўзини камар билан урибди. Шунақанги муштлашув бўлибдики, уларни зўр-базўр ажратиб қўйишибди.

— Сен унга таъсир ўтказгани келдингми? — сўради Степан кўзларини қисиб, кулимсираганича. — Э, биродар, унга гапирдинг нима-ю, деворга гапирдинг нима.

Саша маъюсланиб узоқ-узоқларга тикилди.

Сал нарироқдаги кенг ўтлоқда Степаннинг отлари уюри ўтлаб юрарди. Шу пайт улар орасида қандайдир жонланиш юз берди. Бир неча от олдинга отилиб чиқди, улар кетидан яна ва яна бошқалари эргашди, кейин уюр тўдалашганча, ўтлоқ бўйлаб ўрмон томонга елиб кетди. Степан эса шу заҳотиёқ дарахтга боғлаб қўйилган отига ташланди, эпчиллик билан эгарга миниб олиб, уюрнинг олдидан кесиб чиқиш учун уни учириб кетди.

Саша чавандоз ортидан унинг бежирим қадди-қоматига беихтиёр маҳлиё бўлиб қараб қолди.

Степан уюр ёнига от қўйиб бориши билан қандайдир фавқулодда воқеа юз берди. Олдин битта, кейин яна бошқа бир от уюрдан ажралиб чиқди-да, Степаннинг ортидан чопиб кетди. Лаҳза ўтмай бутун уюр нақ жонли кўчкидай Степаннинг оти кетидан елиб кета бошлади. Кейин отлар йўл қайрилишидан ўтиб, бутазорда кўздан ғойиб бўлди.

Саша ўрнидан турди, кийимларига ёпишган хазон-

ларни шошилмай қоқди-да, ҳали ҳам эски номи билан— «Янги қишлоқ» деб аталувчи қишлоққа қараб йўл олди. Бу қишлоқ ўзининг янги қиёфаси билан ҳам, аҳолиси туб жойли бўлмаганлиги билан ҳам ўзига жудаям хос эди.

Саша янги қурилган уйлар ёнидан ўтиб борарди. Улар шу даражада бир-бирларига ўхшаш қилиб қурилган эдики, Петровларникига бир неча марта келганига қарамай, Саша уларнинг уйини тополмади. Тўсатдан кимдир уни чақириб қолди. Бу Серёжка эди. У бир тўда жингалак сочли қора-қура болалар билан кўчада копток тепишаётганди.

Болакайлар Сашага қизиқсиниб қарашганча, уни шундай сиқиб ўраб олишдики, Серёжка уларни жеркиб беришига тўғри келди. Улар бундан қўрқишмади, лекин, ҳар ҳолда, яхшиликча ўзларини четга олишни маъқул кўришди. Шундан сўнг Серёжка Сашани қўлтиқлаб олиб, олдинига узун оёқлари билан моҳирона ва қўрқитадиган даражада тепиниб, уни йўл бўйлаб бошлаб кетди. Серёжканинг бундай тепиниши, болакайларнинг улар кетидан келишга журъат этмасликларига ишора эди.

— Наҳотки буларнинг ҳаммаси укаларингу сингилларинг бўлса? — ажабланиб сўради Саша.

— Тўрттасигина...

— Бошқалариям сенга ўхшайди-ку.

— Ҳаммамизнинг қонимиз бир — лўли қони! — фахрланиб деди Серёжка.

Ҳақиқатан ҳам унинг томирида лўли қони оқиши яққол сезилиб турарди: кичкина-кичкина ҳалқачалардек жингалак сочлари тимқора, қишин-ёзин бир хил юзи жигарранг тусда қорайган, кўзлари кўкиштов-қора, қирғийбурун, бурун парраклари юпқа, нозик, ўртаси туташ қора қошлари қалин, ўзи эса ҳайратга солар даражада қотма ва новча эди.

Болалар қишлоқнинг энг серқатнов ерига — сельпо жойлашган зинапоялари сербар ёғоч уйга етиб боришди; сельпо қаршисидаги омборхонада керосин сотиларди. Серёжка ясама виқор билан чекар, айни пайтда, чекишдан ҳеч бир лаззат ололмаётганди шекилли, дам-бадам туфларди.

— Сен Пипин Паканани кўздан қочирма, — деди Саша ўртоғига.

— Уни мактабга, уйга қайтишга кўндириш керакми? — сўради Серёжка.

— Йўқ. Мактабда қиладиган иши қолгани йўқ. Колхозга ёнги заводга ишга кирсин. Уйга ҳам боролмайди. Уни қандай қилиб бўлса ҳам, Сеньканинг улфатларидан ажратиб олиш керак.

— Бўпти, келишдик, — деди Серёжка мулоҳазакорлик билан. У гап нимадалигини дарҳол тушунганди. — Биласанми, Санька, юр, сенга Степанинг отларини кўрсатаман. Биттаси бор — номи Довул. Узиям отмисан от-да!

— Кетдик!

Улар қишлоқнинг орқа томонига ўтишди. Утлари ёз қуёшида тусини ўзгартириб, куз шамолларию аёздан қуриб-қовжираб, сарғайиб ётган бийдай ялангликда йилқи-чилик фермаси — узунчоқ қилиб солинган иморатлар бор эди.

Қоровул ҳеч қандай эътироз билдирмай, Серёжка билан Сашани ичкарига ўтказиб юборди. Ичкарига киришлари биланоқ, деразалару эшиклардан очиб қўйилганига қарамай, димоқларига гуп этиб ўткир терисию бўрсиган гўннинг қўланса ҳиди урилди. Унг ва чап томонда енгил-елпи тўсиқлар билан бир-биридан ажратиб қўйилган, деразалари катта-катта ва эшикларига панжаралар тутилган ёруғ отхоналар бор эди. Ҳаммаёқ тоза ва бўм-бўш, фақат йўлакнинг охиридан наст, мулойим кишнаш эшитиларди.

— Довул! Довулча! — деб чақирди Серёжка ва оҳиста кишнаш такрорланиши билан ўша томонга йўргалаб қолди. Серёжанинг кўзлари чақнарди. — Мана, кўр, у қанақанги зўр от! — деди у ғурурланиб.

Саша сеҳрлангандай тўхтаб қолди. От чиндан ҳам ҳайратда қолдирадиган даражада эди. Эртактлардаги учар отнинг нақ ўзгинаси эди. Довул қора ёлли бошини мағрур тутганча, ёнаётган кўзлари билан бетоқатланиб, болаларга қарар экан, дам у, дам бу нозик, оқ қашқа оёқларини кўтариб босар ва худди, завқларини янада келтирмоқчи бўлгандек, астагина кишнаб, гоҳ бақувват тишини, гоҳ қарға қаноти рангидаги силлиқ, ялтироқ ёнбошини уларга ўғирарди.

— Довул! Довулча! — ҳаяжонланиб такрорларди Серёжка.

Саша ўртоғига ажабланиб тикилди.

Мактабда Серёжкани ялқов, танбал ва ҳеч нарсага

...зиқмайдиган ёмон ўқувчи деб ҳисоблашарди, аслида
...са, мана қандай экан у!

— Степанга ёрдамлашиб турасанми?— сўради Са-
ша.

— Ердам бераман. Довулга ўзим қарайман...

Серёжка ёғоч лўкидонни суриб, ичкарига кирди.

— Сен кирма,— шоша-пиша деди у,— яна тепиб қол-
масан.

Бу томонда қолган Саша панжара орасидан қўлини
тиқиб, Довулнинг титраб турган нозик бурун парракла-
ридан силамоқчи бўлди. Бироқ от бошини силкитиб, Са-
шанинг эркалашига йўл қўймади.

Аммо Серёжка отнинг ёнига бориши билан у тумшу-
ғини боланинг елкасига қўйди.

— Мактабни тугатишим билан шу ерга келаман,
гаплашиб, аллақачон келишиб қўйдим,— деди Серёжка
турган кўйи.

Довул, гўё ўзини болага етарлича илтифот кўрсатган
ҳисоблаб, бошини кўтарди. Серёжка чўнтагидан қанд
олиб, кафтига қўйди-да, Довулга тутди. От уни лаблари
билан астагина олди.

Серёжка Сашани қишлоқдан кузатиб қўяр экан, жўрт-
тага Степанининг уюри ўтлаётган далага олиб борадиган
айланма йўллардан юрди. Саша у билан шу ерда хайр-
лашди. Энди у Серёжкага катта умид боғлаганди. Ха-
рактерига кўра у сабот-матонатли бўлиб, болалар билан
муомала қилишни биларди — Ласкин билан гаплашиш-
нинг улдасидан чиқиши ҳам турган гап эди.

БИРИНЧИ БУСА

Людмила Николаевна Сашага уйларига келишини
тақиқлагандан кейин Стеша озмунча кўзёши тўккани
йўқ. Албатта, эътироз билдириши, бу ишларнинг ҳамма-
сидан беҳабар отаси билан гаплашиши мумкин эди, лекин
Стеша отасига ўз ҳис-туйғуларини очишдан уялиб, инда-
масди.

Людмила Николаевнанинг бу қилмиши Сашани қан-
чалик ҳақоратлаганини кўриб турар ва назарида, агар

Сашанинг ўрнида бошқа биров бўлганида уни — Стешани ёмон кўриб қолиши аниқдай туюларди. Сашанинг кўнглини кўтариш ва унга ўзининг ҳамдардлигини ҳамда изтиробларини билдириш учун неча марталаб йигитга хат ёзди. «Саша, сени яхши кўраман, дунёда ҳаммадан ҳам сени яхши кўраман, буни сендан яширишни истамайман. Нима деб ўйласанг ўйлайвер. Ўз жасоратимга ўзим ҳам хайронман...» У шундай деб ёзарди-ю, яна йиртиб ташларди.

Шундай қилиб, бу сўзлар Сашага етиб бормай, Стешанинг қалбида қолиб кетди...

Ҳафта кетидан ҳафта ўтди. Улар саломлашишар, нигорон бўлиб, бир-бирларига маънодор қарашар, айни пайтда, иккови ҳам йиллар давомида қарор толган дўстликлари бирдан бузилиб кетишини даҳшатга тушиб ўйлардилар. Стешанинг мўъжазгина хонасида ўтказилган оқшомлар, китобларни овоз чиқариб ўқиганлари, тарих дарсликлари устида бўлган баҳс-тортишувлар, Саша бир зумда, Стеша эса қийналиб, шунда ҳам фақат унинг ёрдамидагина ечадиган масалалар ажойиб бир ўтмишдек эсларига тушарди...

Бир куни немис тили дарсида Стешанинг очиб қўйилган китоби устига мўлжални аниқ олиб ташланган хатча келиб тушди. Стеша Алевтина Илларионовнага назар солди. Ўқитувчи ҳеч нарсани сезмай, рангсиз пайпоғу япасқи кўк туфлили йўғон оёқларини гурс-гурс босиб, синфда уёқдан-буёққа юришда давом этарди. Одатига кўра у қўлига дастлаб тушиб қолган дафтар билан ўзини елпирди: у доим исиб, димиқиб юрарди. Стеша, ўгирилиб қараб, Сашанинг афт-ангоридан хат ундан эканини тушунди-ю, дувва қизариб, хат ушлаган қўлини тиззасига туширди.

Стеша! Соат 7 да яшил ўтлоқдаги йўл айрилишига кел. Сени, бундан уч йил бурун заҳарли илон тутиб олган жойимиз бор-ку, эсингдами, ана ўша ердаги тош ёнида кутаман. Сен билан гаплашиб олишим керак.

С а ш а.

Бу Александр Александрович Людмила Николаевнага айтиб, уни огоҳлантирган ўша махфий учрашувларнинг дебочаси эди.

Стеша ўгирилиб қараб, Сашага бош ирғаб қўйди.

Шу дақиқадан бошлаб у вақтни интизорлик билан ўтказиб, дарсларга эътиборсизлик билан қулоқ сола бошлади.

Адабиёт дарсида Ксения Петровна уйга берилган иншони тарқатди. Листкованинг дафтарини қўлида тутганича, унинг партасига яқинлашди. Стеша хижолат тортиб, ўрнидан турди.

— Ҳаммангиз ҳам ўзингиз ёқтирган китобларингиз тўғрисида ёзгансиз, — деди ўқитувчи баланд овозда ва аниқ қилиб. — Адабий асарларни қандай таҳлил қилиш лозимлигини бир неча йилдан бери сизларга ўргатяпман, лекин сизлар буни бари бир тушуниб етмаяпсизлар. Буни Стешанинг иншоси мисолида кўриб чиқайлик.

Ксения Петровна Листкованинг иншосини шошилмай ўқиб берди. Стеша Пушкиннинг «Қишлоқи ойим қиз» асари тўғрисида ёзганди. Уқитувчи дафтари ёпмай ёзма ишнинг камчиликларини таҳлил қила бошлади.

— Листкова, худди бошқа кўпгина ўқувчилар каби, фақат асарнинг ижтимоий аҳамиятинигина қунт билан таҳлил қилади, бадиий маҳоратга қандай услублар билан эришилганлиги тўғрисида эса мутлақо гапирмайди... Мана, сен, Стеша, кейин яна кимларнинг номларини тилга олган бўлсам, ҳаммангиз, менинг қайдларимни назарда тутиб, иншоини қайтадан ёзасизлар. Икки ҳафтадан кейин менга топширасизлар.

Ксения Петровна дафтари ёпиб, Стешага узатди.

«Битта иншоини ўн марта текширишдан ҳам эринмайди-я!» — алам билан ўйлади Стеша.

Дарслар тугади, кечқурун эса Александр Александровичнинг зийраклиги яна бир марта ўзини оқлади: маҳфий учрашиш билан бир вақтда алдаш ҳам пайдо бўлди.

Стеша кўзларини олиб қочиб, қизариб, ўғай онасига, келгуси йили Москвада ўтказиладиган Жаҳон фестивалига тайёргарлик тўғрисидаги йиғилишга кетяпман, деди. Кейин қалин малла сочини ҳафсала билан ўрди, жингалак қилиш учун учини бармоғига ўради-да, уни эҳтиётлик билан бўшатди, пешонасига бир тартибда тушиб турган сочларини тузатди. Эгнига учинчи қишни чиқараётган олачипор пальтосини кийди. Бамисоли кат-

та ёқадек қилиб, ҳозиргина отаси совға қилган гулли очкўк қийиқ рўмолни бўйнига солди-ю, башанг кийинган қизга айланди.

Стеша аввал қишлоқ кўчаларидан, кейин эса қишлоқлараро йўлдан юриб эмас, бамисоли учиб борди. Кеч куз унга ёқимсиз ва совуқ бўлиб кўринмас, сарғайган ўт-ўлан гулларининг ғарибона қолдиқлари кўзларини қувонтирарди. Қалби Саша билан учрашувга кетаётганини яшириб, одатига хилоф равишда ёлгон гапирганидан безовта, айни пайтда, уларнинг мўъжизакор дўстликлари давом этаётганидан шодликларга тўла эди. Бўлажак учрашув уни ҳаяжонга соларди. Сўнгги кунларда у Сашани шунақанги соғинган эдики!

Стеша Сашани тайинланган жойдан анча берида кўрди. У ҳам қизга пешвоз чиқиш учун деярли чопиб келаётганди. «Йўқ, у мени яхши кўриши мумкин эмас,— деб ўйлади қиз,— у ҳаддан ташқари чиройли, жудаям ақлли, мендай оддий бир қиз олдида у бир мўъжиза». — Шундай деб хаёлидан ўтказган Стеша ғамгин бўлиб қолди.

Сашанинг катта-катта очилган қора кўзлари ялтираб кўринарди: энг моҳир сартарош жодулаб қўйгандек, қора сочлари тўлқинсимон эди; уни ўйчан қилиб кўрсатувчи — кўндалангига тушган билинар-билинемас ажинли кенг манглайига ўртаси бир оз эгилган қуюқ қошлари ҳусн бериб турарди; ёноқлари лов-лов ёнарди. Келишган, биронта нуқсонга йўқ чеҳрасида беқарор табассум жилва қиларди: у гоҳ ташвишли жилмайишга, гоҳ уятчан табассумга, гоҳ сирли кулимсирашга айланади.

— Келмайсанми деб қўрққандим... Анчадан бери сени кутяпман!.. — деди Саша Стешанинг ёнига келиб тўхтар экан.

— Йўқ, ҳали еттидан ошгани йўқ. Кечикмадим, — ўзини оқлаб, паст, ички бир овозда деди Стеша чақнаётган қўйкўзлари билан синфдошига тикилганча.

Улар пастак яшил гов билан ўралган — колхознинг, нақ ўйинчоқлардек, хилма-хил рангдаги асалари қутичалари қўйилган жой билан сарғайиб ётган бедазор ёнидаги йўл бўйлаб астагина юриб кетишди. Саша ўз хатида тилга олган катта тош ёнигача боришди. Икковлари ҳам бундан бир неча йил муқаддам гул тергани шу ерга чопиб келишганини эслашди. Ушанда Стеша яланг оёғи

билан заҳарли илоннинг думидан босиб олган ва илон чақиш учун эгилиб-букилаётганда Саша эпчиллик қилиб қолиб, унинг бошини калтак билан ерга босганди. Стеша эса қулоқни қоматга келтириб чинқириб, кўз очиб-юмгунча тош устига чиқиб олганди. Улар шуни эслаб кулишди, айна пайтда, ўтган йилларни ўйлаб маъюсла-нишди.

— Стеша, биласанми, сени нима учун бу ерга чақирдим, — деди ниҳоят Саша тилга кириб, гарчи ҳар иккови ҳам, у қиз билан фақат танҳоликда учрашиш учун чақиртирганини билиб турсалар-да. — Миша шкафта ўтириб, педсоветда бўлган ҳамма гап-сўзларни эшитди.

— Шкафта дейсанми? — Стеша кулиб юборди. — Яна, лақиллатаяптими?

— Йўқ, гапи ростга ўхшайди.

Саша Стешага Миша токчага қандай қилиб кириб қолганлиги-ю, ўша ерда «асирлик»да ўтириб, Алевтина Илларионовнанинг Александр Александровичга қилган таъна-маломатларини эшитганини айтиб берди.

— Миша, гап-сўзлар жуда қизгин бўлди, энди бундан кейин Александр Александровичнинг мактабда қолиши даргумон, деди. Алевтина, тўғридан-тўғри айтибдики, шу пайтгача индамай, кўриб-кўрмасликка олиб келинганмиш, кейин ортиқча риюгарчиликдан фориг бўлишга тиришиш керакмиш. Энг аввало ишмиш. Қар ўқитувчи ўқувчиларга математикадан таълим бера олмасмиш, шунинг учун Александр Александровичнинг мактабдан кетгани яхшимиш.

— Шунақа дебдими?! — ваҳимага тушиб деди Стеша. — Ахир ҳамма мактабда Александр Александровичдан яхши, кучли ўқитувчи йўқлигини билади-ку.

Улар вақт ўтиши билан қорайиб кетган иккита тўн-гакка яқинлашишди.

— Утирамизми? — Стеша тўн-гакка ўтирар экан, пастдан тепага қараганича, Сашага таклиф қилди.

Саша унинг ёнига борди, лекин ўтирмади.

— Стеша, сен бошқача бўлиб қолдинг...

— Нега? — ҳеч нарсага тушунмай сўради қиз.

— Ҳатто қандай тушунтиришни ҳам билмайман... Илгарилари ҳамма нарса шунчаки, оппа-осон эди. Энди бўлса бир хил пайтларда сен билан гаплашишга журъ-ат ҳам қилолмайман.

— Бундан чиқди, мен эмас, сен бошқача бўлиб қолгансан...

Уртага жимлик чўкди. Саша тўнгатка ўтирар-ўтирмас яна ўрнидан туриб кетди, кейин Шешанинг ёнидаги ўтга ўтирди. Қиз қизарганча, ерга қараб олди. Уларнинг бу ҳолатига четдан қаралса, йигит қиз олдида худди тиз чўкиб тургандек кўриниши мумкин эди.

— Айтишларига қараганда, дунёда қилиб бўлмайдиган иш йўқ экан, — деди Саша қўққисдан.

— Билмадим, — тараддудланиб жавоб қайтарди Шеша. — Бу ҳақда ҳеч қачон ўйлаб кўрмаганман.

— Шундай бир иш қилиш керакки, Александр Александрович мактабда қолсин. Сен бир нарсани тушун, мактабсиз ҳаёт унинг учун ҳаёт эмас!

— Мен-ку, Саша, буни тушунман! — деди Шеша хўрсиниб. — Ановилар тушунмайди. Балки эртага дарсдан кейин болаларни йиғиб, бутун синф номидан директорга ариза аъганимиз маъқулдир?

— Мен аллақачон бу ҳақда ўйлаб кўрдим. Кел, уриниб кўрамиз.

Шеша бирдан ўрнидан ирғиб турди-да: «Етиб ол» — деб кичқирганича, бир зумда дарахтлар орқасига ўтиб, кўздан гойиб бўлди. Саша бу тўсатдан юз бергани учун бир-икки сония ҳаяллаб қолди, кейин унинг орқасидан қувиб кетди. Шеша кулганича, сарвқомат қарағайларнинг таналари оралаб гоҳ чапга, гоҳ ўнгга бурилиб, елдек учиб борарди. Унинг соч толалари қизариб кетган юзлари билан битта бўлиб ётар, пальтосининг элди очиқ эди. Унинг астагина кулаётгани Сашага эшитилиб турарди.

Қоронғи қуюқлашди. Уфқ ёришиб, ботаётган қуёшдан қизарди. Қизил шуълалар дарахт таналарида жилва қилиб, уларни қизартириб кўрсатарди. Саша Шешани ушлаб олганида, қиз ҳам чўғдай қизариб кетганди. Унинг қўйкўзлари, малласочлари, олови чиқиб кетган ёноқлари шафақдек ловуларди. Шу лаҳзада Шеша Сашанинг кўзига нақ офтобдек кўриниб кетди ва у ўзини тутиб туролмай, лабларини қизнинг ёноғига билинар-билимас теккизди.

Улар биринчи бўсадан бахтиёр ва ҳаяжонга тушган ҳолда ўрмондан қоронғида қайтишар экан, ҳақиқатан ҳам шундай бўлдимиз ёки шунчаки туюлдими, деб ўз-ўзларидан сўрашарди. Эҳтимол, Шешанинг оловдай ёнаёт-

Уни юзларини шабада сийпаб ўтгандир. Ундай бўлган бўлса ҳам, бундай бўлган бўлса ҳам, энди чўпчакни тутатиш керак. Стеша уйига кетишга ошиқди. Унинг Саша билан ўтказган сўнги дақиқалари заҳарга айланган. Чунки, ҳозир уйга кириши билан отасию ўғай онаси мактабда нега бунчалик узоқ қолиб кетганини сўраб-суриштиришларини ўйлаб қолганди. Суриштиришса у нима қилади? Ёлғон гапириб, уларни алдайди, қизаради, баҳона топади.

Стешанинг уйи ёнида улар бир-бирларининг қўлларини журъатсизлик билан қисиб қўйишди, қўлларини одатдагидан, бир неча лаҳза узоқроқ тутиб туришди, қоронғида бир-бирларининг кўзларини қидириб топиб, тикилишиб, кейин жимгина ўз йўлларига кетишди.

Стеша юраги така-пука бўлганича, уй остонасидан ҳатлаб ўтди. У мактабдан ҳеч қачон бунақанги кеч келмаганди.

Отаси ювуқсиз идиш-товоқларга тўлиб кетган стол ёнида титилиб кетган шимининг ипларини қирқиб ўтирарди. Людмила Николаевна эса, сочлари ёйилган ҳолда, ўрин устидаги адёлни йиғиштириб олаётганди. У шубҳаланиб, Стешага қинғир қараш қилди. Александр Александровичнинг «башорати»ни эслади, хўрсиниб қўйди, лекин ҳеч нарса демади.

— Келадиган пайтинг ҳам бор экан-ку, қизим! — Фёдор Тимофеевич хурсанд бўлиб кетди. — Қаерда бунча узоқ қолиб кетдинг? — У қўлидаги шимини стул суянчигига осиб қўйди, кейин кўзойнагини пешонасига кўтариб, қизига қизиқсиниб қаради.

— Ҳўл латта орасига қўйиб, ўзим дазмоллаб берман, дада, — деди Стеша саволга жавоб қайтармай, кейин кутилмаганда ўзининг ёлғончилигидан уялиш ўрнига кўнглида отасига жон куйдирмайдиган ва оилавий ҳаётда ҳеч кимга кераксиз қондаларни ўйлаб топадиган ўғай онасига нисбатан адоват туйди.

Стеша совуб қолган чойни наридан-бери, истамайгина ичди, идиш-товоқларни ювди, электр дазмолни қўйди. У хонада югуриб-еларкан, отасига илмий мудир Александр Александровичга мактабдан кетишга шама қилганини; лекин ўқувчилар бунга йўл қўймаслиги, оналар ҳам норозилик билдиришлари эҳтимолдан ҳоли эмаслиги тўғрисида гапириб берди.

— Иш шунгача бориб етган деб ўйламайман, — деди отаси ўйчанлик билан. — Мактабда жудаям адолатли парторг — Алексей Петрович бор. Ксения Петровна ҳам ҳақиқатни дадиллик билан ҳимоя қилади, яна қанчадан-қанча одамлар топилди Александр Александровичга озор бермасликка ҳаракат қиладиган! Лекин ҳар эҳтимолга қарши, Людмила, сен яқин танишларимизникига кириб чиқ, Александр Александрович хусусида гаплаш. Ёки бўлмаса, э, ота-оналар комитети бор-ку! Раиси ким?

— Коновалова! — эснаганича жавоб берди Людмила Николаевна.

— Сашканинг онасими?

Стешанинг ёноқларию бўйни қип-қизариб кетди.

— Худди ўша, — деди Людмила Николаевна. — Агар Бахметьевни мактабдан бўшатиб юборишса менинг ўзим фақат хурсанд бўламан. Унинг фикр-мулоҳазалари жудаям дадил, бунақанги фикр-мулоҳаза билан ёшларни бузиш мумкин.

Дазмолни қўяётган Стеша уни тагликка деярли қўлидан тушириб юбориб, ўгай онасига ҳайратланиб қаради.

— Нима деяпсиз, Людмила Николаевна? — ғазабланиб деди у. — Нега бунақа деяпсиз?

— Рост, Люся, у кўнгилдагидай ўқитувчи, тўғри одам, фақат... — Фёдор Тимофеевич этигини тортиб ечаркан, бир зумгина жим қолди, — гаранг. Ҳамма мусибат шунда.

— Демак, сиз ота-оналар билан гаплашгани бормайсиз, шундайми? — сўради Стеша ўгай онасидан.

— Сен ухласанг бўларди, — келишувчанлик билан деди Людмила Николаевна. — Кечаси ётиб ўйла — эртаси туриб сўйла. Эртага гаплашамиз.

Стеша эҳтиётлик билан шимни стул суянчигига ташлади, дазмолни ошхонага олиб кириб қўйди, шим остига қўйиб дазмоллаган оқ йўлли баргикарам рангли аёлни столдан йиғиштириб олди-да, ўз хонасига кириб кетди.

У узоқ вақтгача ухлай олмади. Кўзини юмди дегунча, унга қарағайларнинг кизгиш таналари, Сашанинг одатдаги — хижолатомуз жилмайиб турадиган, гоҳида сирли табассум қалқувчи чеҳрасию ҳаётида илк бор эҳтиёткорлик билан олинган бўса жонланарди.

ТУШУНТИРИШ

Эрталаб Александр Александрович ўқитувчилар хонасига кириши билан секретарь қиз уни Алевтина Илларионовна директор кабинетига кутаётганини айтди. Узи очик-ойдин эшитмаган ва ўқитувчи оғайниларида, гарчи улар ҳам барча кўнгилсизликларни юмшатиб айтишяпти, деб тахмин қилган бўлса-да, ҳаммасини батафсил билиб олган Александр Александрович педсоветдаги гап-сўзларнинг давоми бугунми-эртами бўлишини биларди.

У директорнинг кичкинагина, кўримсиз кабинетига кирди-да, Алевтина Илларионовнанинг колхоз бригадир Дарья Терентьевна билан гапини тугатишини кутиб, девор тагидаги скамейкага ўтирди. Кўп ўтмай бригадир кетди, Александр Александрович илмий мудир ёнидаги стулга ўтиб ўтирди. Алевтина Илларионовна ўрнидан турди, эшик ёнига бориб, уни зичлаб ёпди.

— Кулоғим сизда, Алевтина Илларионовна.

— Мен сизга далада масъулиятсизлик билан қилган қилмишингизни яна бир карра эслатиб қўймоқчиман. Ўғил болаларнинг ҳаммаси даладан кетиб қолганини ўқитувчи қандай қилиб сезмагани тушунарсиз! Кейин, ўқувчиларни жазолаш учун ҳеч қандай чора-тадбир кўрилмагани ҳам тушунарсиз!

— Бу ҳақда педсоветда етарлича гаплашиб олдик-ку, ахир. Мен бошқа ҳеч нарса дея олмайман, — ҳорғинлик билан жавоб қайтарди Александр Александрович.

Алевтина Илларионовна елкасини қисиб қўйди-да, ачкиқланган овозда давом этди:

— *Сизнинг* ўқувчингиз Ласкин эса, афтидан, мактабга қайтиб келмайди. У шубҳали одамларга қўшилиб олган, ичяпти, қимор ўйнаяпти, оғзидан боди кириб, шод чикиб...

— *Бизнинг* ўқувчимиз. Нотўғри эшитмадимми? Наздимда, *сизнинг* ўқувчингиз, дегандай бўлдингиз шекилли?

— Ҳа, сизнинг ўқувчингиз, дедим! Сиз унинг синф раҳбарисиз. Бу ҳол қандай юз берди, сиз мазкур ўқувчига нега эътибор бермай қўйдингиз? — ўчакишиб сўраб-суриштирди Алевтина Илларионовна.

У қаҳру ғазабдан қизариб кетганча Александр Александровичнинг ёнида ўтирар ва ундан ўзининг дарғазаб кўзларини узмасди. Жаҳли чиққанда Алевтина Илларионовнанинг қовоқлари қизариб кетар, оқиш киприклари эса бутунлай оппоқ кўринарди. У астойдил, гаранг одамдан ўқитувчи чиқмайди деб ҳисоблар, кейин Нина Александровнанинг фақат раҳми келганидангина Бахметьевни қўллаб-қўлтиқлашига, аслида эса жон-жон деб ундан қутулишни исташига ишончи комил эди.

— Буларнинг ҳаммасининг сабаби, Алевтина Илларионовна, аниқ, — шошилмай гап бошлади Александр Александрович. — Коля Ласкин қандай одамлигини сизнинг ўзингиз яхши биласиз. Бу бола табиатан нодон, қобилиятсиз, ота-онаси бўлса ўзларининг беъмани тарбиялари билан уни тунд, аламзада қилиб қўйишган. Ана шу жиҳатлар уни ёмон одамлар билан учраштириб қўйди. Замин эса тайёр эди. Бу мана шундай юз берди, Алевтина Илларионовна. Ласкиннинг қалбига йўл топиш масаласига келсак, ҳаракат қилганим билан афсуски, урдасидан чиқолмадим.

— Яна бир масала, — Алевтина Илларионовна шундай бир оҳангда дедики, гўё у ўқитувчининг айбларини бирма-бир санаб кўрсатаётгандай эди, — ҳузуримда Стефания Листкованинг онаси бўлди...

— Ўғай онаси, — унинг сўзини тўғрилади Александр Александрович.

Алевтина Илларионовна елкаларини қисиб қўйди; бу: онасими ё ўғай онасими — бари бир деган маънони билдирарди.

— Листкова сиздан норози. Унинг айтишича, сиз севги достонини бошлашнинг ҳали вақти-соати келмаганлигини, худди мана шу сабабдан ҳам Коноваловнинг ўқишлари пастлашиб кетганини ҳисобга олмасдан, Стефаниянинг Коновалов билан бўлган ишқий муносабатларини рағбатлантиряпсиз...

Алевтина Илларионовна ўрнидан туриб кетди. Энди у Стеша Листкованинг ўғай онаси номидан гапирмаётганди. Унинг Александр Александровичдан чинданам жаҳли чиққанди.

— Бу мавзуда, Алевтина Илларионовна, сиз билан жуда кўп баҳслашганмиз,— деди Александр Александрович ҳам ўрнидан туриб, овозини баландлатганча.— Бутун далил-исботларимни сизга айтиб бериб бўлдим. Коновалов вожидан яна бир нарсани айтаман: Листкованинг ўғай онаси Сашанинг Стеша билан дўстлигига қўпол равишда аралашиб, йигитчани уйларига боришини тақиқлаб қўйган. Саша бўлса, деярли уларнинг уйида ўсган... Кейин унинг Стеша билан дўстлиги ҳақиқий дўстликдир.

Александр Александрович асабийлашиб хонада юрди-да, яна стол ёнига келиб тўхтади.

— Мени бир нарса ажаблантиради: нега сиз, педагог, илмий мудир, ҳаётга очиқ кўз билан қарашни истамайсиз? Ҳаёт ҳаётдир, сиз уни ўз назариянгизга қанчалик мосламанг, бари бир, у қандай бўлса, шундайлигича қолаверади. Стеша Листкованинг ўғай онаси Стеша билан Сашанинг дўстлигини бузолмайди, у фақат ўғай қизини ёлғон гапиришгаю муғамбирлик қилишга ўргатади, холос.

— Гапда сизга бас келиб бўлмайди! Эллик йил умр кўриб, бунақанги баҳсчи одамни учратмагандим! — зарда билан деди Алевтина Илларионовна. (Александр Александрович унинг ёши элликда эмас, қирқдалигини ҳамда у жаҳл устида ёшини ошириб айтаётганини биларди.) — Мени кечиринг-ку, сиз ўз касаллигингиз туфайли ҳаётдан орқада қоляпсиз, шундай бўлгач, табиийки, жудаям муносиб педагог бўла олмайсиз...

— Ниятингизни, Алевтина Илларионовна, мен илгарироқ тушунганман,— унинг гапини бўлди Александр Александрович,— сиз мени мактабдан кетишга мажбур қиляпсиз. Сизнинг тинимсиз хуружларингиздан чарчадим. Ўрнимга бошқа ўқитувчи қидиринг! — Шундай деб, у шиддат билан хонадан чиқиб кетди.

УЧРАШУВ

Прасковья Семёновна бутун умри бўйи тонг отмасдан ўрнидан туришга одатланганди. Ўрнида нозланиб ётиш унга мутлақо бегона эди. Ишга эрта кетар, шунга-

ча эса сигирни соғиб, уйни йиғиштириб, енгил-елпи тушки овқатни тайёрлаб қўярди.

Ҳовлини тоза сақлаш Сашанинг зиммасида эди. Онаси қайиндан тайёрланиб тахлаб қўйилган ўтинлар сочилиб ётмаслигини, челақлар, катта ёғоч пақирлар ва бошқа зарур нарсалар ҳаммавақт ўз жойида — бостирмада туришини ундан талаб қиларди. Саша ёзда, баҳорда, кузда ҳар куни ҳовлини супуриб-сидирар, қишда эса қорини кураб қўярди.

Сашанинг жуда яхши кўрадиган яна бир машғулоти бор эди. Чордоқда иккита ўрмон қаптари яшарди. Саша уларни ўтган йили тайгадан олиб келганди. Қаптар инини у тухум қўйилган пайтдаёқ, қидириб топганди. Қаптар болалари тухумни ёриб чиқди. Инида полопон бўлди, кейин Саша улардан иккитасини уйга олиб келди. Ҳозир улар росмана каптарга айланган ва мутлақо хонаки бўлиб қолганди.

Саша якшанба куни эрталаб ҳовлини йиғиштирди-да, каптарларининг олдига — чордоққа чиқди. Уларга дон берди, кейин учирди. Ўзи нарвонда турганича, беғубор осмонда уларнинг ёнма-ён учиб, тобора юсакликка парвоз қилаётганларини кузата бошлади.

Бирдан у шанғиллашиб гаплашаётган овозларни эшитиб қолди. Овозлар пастдан, кўча эшик томондан келаётганди. Кўчада, эшик ёнида турган катак рўмолли бир аёл шошиб нималарнидир гапирар, йиғлар, йиғлаганда ҳам овоз солиб йиғларди. Унинг ёнида Сашанинг онаси бор эди.

— Кеча оқшомда, жонгинам, кейин жўнатишди... — дерди аёл йиғи аралаш.

Пелагея Дмитриевна Ласкинани таниган Саша нарвондан деярли думалаб тушди. Эшикка югурди ва саломлашишни ҳам унутиб:

— Коляга нима бўлди?— деб сўради.

Пелагея Дмитриевна кўз ёшларини қавима пахталигининг енги билан юзларига суркаганича, ҳўнграб йиғлаб юборди. Саша унинг узук-юлуқ сўзларидан тушундики, Коля мактабга қайтишни ҳам, заводга ишга боришни ҳам хоҳламабди, кейин кеча кечқурун мактаб ҳамда район халқ маорифи бўлимининг илтимоси билан Коляни қишлоқдан унча узоқда бўлмаган болалар колониясига олиб кетишибди.

— Мана шунақа қилиб олиб кетиб қолишди!.. —

Ласкини тутолмай пиқиллаганча деди Пелагея Дмитриевна.

Уша куннѣк Александр Александрович колония бошлиғидан мактаб комсомол ташкилотининг секретари Саша Коноваловга Коля Ласкини кўриши учун рухсат беришини илтимос қилди.

Учрашув бошлиқ, кабинетида бўлди. Коля ичкарига шошилиб кирди, эшикни зичлаб ёпди ва... бошлиқ ўрнида Сашани кўриб бутунлай ҳайратда қолди. Саша дераза ёнида турарди. Хонада ундан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

Саша Коляга пешвоз чиқди, қўлини чўзди, бироқ униси ўзини орқага ташлади, бошини қуйи солди, хўмрайганча, мактабдош ўртоғига душманлик билан қаради. Ҳар иккови ҳам сезиларли даражада ҳаяжонланишарди. Ўртага чўккан ноқулай жимликни Саша бузди:

— Пипин Пакана, сен болаларнинг ўзингга нисбатан муносабати ёмонлашди, деб ўйламагин. Хўш қоқилдинг, тузалиб кетасан, кўпгина одамларда юз беради бунақанги ишлар... Ҳаммаям бирданига тўғри йўлга тушиб олавермайди...

— Сен бу ерга нимага келдинг? Раҳминг келаётганини айтиш учунми? — ҳирилдоқ овозда сўради Ласкин, бошини кўтариб. У қизариб кетди, қаҳрланиб, кўзларини қисди, лаблари титради.

— Ҳа, сенга ачинаман. Жудаям ачинаман. Ҳамма болалар ҳам ачинишяпти. Сен бизнинг энг зўр футболчизсан-ку, бунинг устига-устак болаларга ҳеч қандай ёмонлик қилмагансан... Ўртоғимиз учун ачинсак ёмонми?

— Менга ачинишларингни кераги йўқ!..— янада даргазаб бўлиб деди Коля. — Хўш, нимага келдинг? Юрагимни сиқишга ўзи битта сен етишмай турувдинг!

— Юрагинг сиқилаётган бўлса, яна яхши, — деди Саша хотиржамлик билан, у жойидан ҳам кўзгалмади. Пипин Пакананинг таҳликага сөлувчи хатти-ҳаракатидан чўчимасди. — Модомики кўнглинг нотинч экан, тақдиринг яхшироқ бўлишига интиласан. — Саша жим бўлиб қолди, кейин: «Мана буни ол!»—деганича, Коляга тугунча узатди.

— Нима бу? — бир оз юмшаб сўради Коля.

— Ширинлик олиб келгандим.

— Бундан кўра тамаки...

— Кейинги гал, — шоша-пиша розилик билдирди Саша. — Энди кетишим керак. Хайрлашиш олдидан сенга

яна бир нарсани айтмоқчиман. Бизнинг ҳаммамиз ҳам ҳаётни энди бошлаяпмиз. Ҳали ҳамма нарсага эришиш мумкин. Энди ашуламни айтиб бўлдим, деб хаёлингга ҳам келтира кўрма. Бундай деб ўйлаш ҳаммасидан ҳам ёмон.

— Ол-а, ол, ўқитувчи чиқиб қолдинг-ку! Муҳтож эмасман бунга... — эътироз билдирди Ласкин, лекин энди унинг гапириш оҳангида қаҳру ғазаб эмас, кўпроқ, ўкинч бор эди.

— Хўп, хайр бўлмасам! — Саша қўлини чўзди.

Коля ҳам, сусткашлик билан бўлса-да, қўлини узатди. Саша уни маҳкам қисди-да, эшикдан югуриб чиқиб кетди. Коля дераза ёнига бориб, кетаётган ўртоғига қаради. Саша орқасига ўгирилиб, очиқ юз билан қўл силкиди. Коля уни қайтаришни, у билан бошқача, кўнглини офритадиган бақириқлару адоватсиз гаплашишни хоҳлади, бироқ, бунинг ўрнига фақат хўрсиниб қўйди ва одатий ҳаракати билан папирос олмоқчи бўлиб қўлини чўнтагига тикди. Папироси йўқ эди, бўлганда ҳам чека олмасди: хонага бошлиқ кириб келди.

... Саша Погорюйга тўғри йўл билан қайтиб келишни хоҳламай, ўрмон саноати хўжалигига олиб борувчи қалин ўт босган сўқмоқ йўлга бурилди. Бу йўл икки барбар қисқа эди. Девор бўлиб турган дарахтлар совуқ шамолнинг йўлини тўсиб қўйганидан у тепада бевошлик қилар, ғувиллаб, дарахт учларини тебратарди. Бу ерда яшил, ҳамиша ёш бўлган нинабаргли дарахтлар, улар ёнида эса кузда қариб, у ер-бу ерида қирмизи, сарғиш ва зарғалдоқ рангли барглари қолган яланғоч танали қарагайлару қайинлар қад кўтариб турарди.

Шамолнинг гувиллаши орасдан мотоцикл овози эшитилди. Яна кимдир йўлни қисқартириб, ўрмон саноати хўжалиги орқали кетаётганди. Саша ҳорғинлик билан тўнкага ўтирди. Кўп ўтмай эгри-бугри сўқмоқ йўлдан усталик билан дарахтларни оралаб келаётган мотоциклчи кўринди. Бу Алексей Петрович эди. У мотоциклда бесўнақайдан-бесўнақай бўлиб ўтирарди: эгилиб олган, семиз, эғнида жигарранг ёмғирпўш, оёғида этик, бошидаги оқариб кетган долчинранг шляпаси энсасига суриб қўйилган. Кўзларини чарм ҳошияли кўзойнак беркитиб турар, қўлларига ҳам теридан қилинган катта қўлқоп киийиб олганди.

Алексей Петрович Сашани кўриб қолиб, машинасини шартта тўхтатди, оёқларини ўт устига қўйди, кўзойнагини пешонасига кўтарди.

— Мабодо Ласкинни кўриб келаётганинг йўқми, а?— сўради у.

— Тўғри топдингиз, Алексей Петрович.

— Баракалла!— мақтади уни ўқитувчи.— Хўш, нима гап, а?

— Аввалига мушт билан сийлашига бир баҳя қолди: нимага келдингмиш. Пировардида эса сал юмшади.— Саша Ласкиннинг бошлиқ кабинети деразасидан хайрлашгани қараганини эслаб, мамнун ҳолда кулиб қўйди.— Фақат, Алексей Петрович, унга жудаям ачиняпман, у шундоғам тузалиб кетармиди. Уни колонияга жўнатишнинг нима кераги бориydi? Колония нима-ю, турма нима — иккови ҳам бир нарса. Ласкин ҳеч қанақанги жиноят қилмаганди-ку, ахир.

— Йўқ, Саша, ҳамма иш тўғри қилинган. Ласкиннинг тақдирига аралашмаса бўлмасди,— деди Алексей Петрович.— Мен, Александр Александрович, кейин Ксения Петровна бу ҳақда жуда кўп ўйладик, маслаҳатлашдик, баҳслашдик, оқибат-натижада, Ласкинга ўхшаган бунақанги дебошвоқ, мужмалларни болалар колонияси тузатади, деган тўхтамга келдик. У ўз ҳолича ҳеч қачон тўғри йўлга қайтмайди.

Алексей Петрович қўлқопини ечиб, дастрўмолини олди, шамолдан ёшланган кўзларини артиб, бир оз ўйланқираб қолди.

— Мана сен: у нима қилганди? деяпсан,— давом этди Алексей Петрович.— Мактабни ташлаб кетди, уйдан юз ўгирди, шубҳали кимсаларга қўшилиб олди, ичадди, чекади, қимор ўйнайди, одамларни ҳақорат қилади. Агар вақтида уни қўлга олинмаса, жиноятга ҳам қадам қўйиши ҳеч гапмас. Йўқ, Саша, болалар колонияси турма эмас. Ёшлар у ерда ўқишади, ишлашади. Уларнинг хилма-хил тўғарақлари бор, ҳатто ҳозир адабий конкурслар ҳам ўтказиляпти. Кейин, у ерда Ласкинга ўхшаган болалар анчагина.

— Коляга, Алексей Петрович, у ерда кийин бўлади-ган бўлди-да! — ачиниб деди Саша.

— Осон бўлмайди, — унга қўшилишди Алексей Петрович.— У ерда тартиб-интизом қаттиқ. Лекин бари бир

мен Ласкин учун хурсандман. Икки-уч йилдан сўнг ҳақиқий инсонга айланади у.

Алексей Петрович Сашага хушнудлик билан бош силкиб, кўзойнагини туширди. Мотоцикл қулоқни батанг қилар даражада овоз чиқарди-да, қарағайлар ортига ўтиб, кўринмай кетди.

АРИЗА

Александр Александровичнинг мактабдан кетаётгани тўғрисидаги хабар ўқувчиларнинг ҳаммасига етиб борди. Унингчи синфдагилар бесаранжом бўлиб қолишди.

Умуман, ўнинчи синфда сўнгги кунлар ташвиш билан ўтаётганди. Бир қанча вақтгача бутун синф Пипин Пакананинг мактабга келмай қўйгани тўғрисидаги гап-сўзлар билан, кейин у ароқхўр ва безори жангчи Сенька билан дўстлашгани ҳақидаги миш-мишлар билан ва ниҳоят, уни меҳнат колониясига жўнатилгани борасидаги хабар билан яшади. Аммо, турган гапки, Александр Александровичнинг мактабдан кетиши ҳақидаги хабар қизғин гап-сўзларга сабаб бўлди. Болалар ўзларига кирадиган бошқа синф раҳбарини тасаввур қила олмас, оқшомлари қўлларида фонару юлдузли осмон харитасини кўтариб, қишлоқ ортидаги ялангликка боришлари барҳам топиши, ажойиб, қизиқарли математика конкурслари уюштирилмаслиги, айниқса Александр Александровичнинг — ҳақгўй, ғамхўр Александр Александровичнинг энди бўлмаслиги тўғрисидаги фикрни ҳеч ўзларига сингдира олмасдилар.

Саша Коновалов билан синфком Зина Зайцеванинг таклифига биноан ўнинчи синф ўқувчилари дарслар тугагач, қишлоқ ортидаги ялангликда йиғилишди. Болаларнинг баъзилари ерга ўтирганча, баъзилари тўғридан-тўғри ёнбошлаганча, бошқаларга нисбатан ёши катта бўлган Зинани қуршаб олиб, «қатъий чоралар кўришни» талаб қилишди. Ҳамма нарсга тўғрисида очиқ ва қизишиб гаплашишди.

Кичкинагина ва қилтиллаган, чеҳраси рангпар, пу-чуқ, сийрак силлиқ сочлари тепага қаратиб таралган

Зина биринчи синфдан фақат «беш» баҳо билан ўқиб келаётгани-ю, энг асосийси, отиш бўйича иккинчи разрядга эгалиги учун мактаб ўқувчилари ўртасида жуда катта ҳурмат қозонганди. Шу йил август ойида у Москвага, СССР халқлари спартакиадасига борган ва у ердан кумуш медаль билан қайтганди. Оҳ, Зина, Зина! Қанчадан-қанча ўғил болалар унинг милтиғидек милтиққа эга бўлишни, худди ундек ота олишни орзу қилишмасди дейсиз! Зинанинг овчилик касбини танлагани ва келажакка алоқадор бўлган иккиланишлар унга ёт эканлиги ҳаммага маълум эди. Болалар олдида унинг шу томондан ҳам устунлиги бор эди. Тор юбка, ўғил болаларнинг чийдухобадан тикилган курткасини кийиб олган Зина ҳозир синфдошлари ўртасида турганича, калта сочларини қатъият билан силкитиб-силкитиб қўярди. У нақ, ўғил боланинг ўзгинаси эди, уни кимда-ким таниган-билган бўлса, жуда кўп марталаб: «Нега у ўғил бола бўлиб туғилмаганикин, а?»— деб кўнглидан ўтказган.

— Хўш, Сашок, сен нима дейсан? — дея Зина Саша Коноваловга сўз берар экан, ўғил болаларча ҳаракат қилиб, унинг елкасига шақ этиб уриб қўйди, кейин бурнини тортиб, бошмалдоғи билан устки лабини силадида, тор юбкасини тиззалари устига тортганча, чордана қуриб ўтириб олди.

Ҳаяжондан Сашанинг юзига қизил югурди.

— Болалар, — деди у. — Биз Александр Александровичдек ўқитувчининг мактабдан кетишига йўл қўя олмаймиз! Мактабни, ўқувчиларни у жонидан ҳам афзал қўради. Буни ҳаммамиз ҳам сезганмиз. Тўғримиз, болалар? Кейин, турган гапки, у мактабдан ўз хоҳиши билан кетаётгани йўқ!

— Тўппа-тўғри! Шубҳасиз, тўппа-тўғри!

Уртоқларининг қўллаб-қўлтиқлашларидан илҳомланган Саша жўшиб давом этди:

— Александр Александрович Алевтина Илларионовнага ёки директорга ёинки Алексей Петровичга ўхшаб, оилали эмас. Унинг ҳаётда ҳеч нарсаси йўқ, ҳатто инсон учун энг зарур нарса — эшитиш қобилияти ҳам йўқ. Мана энди уни гаранлигию гўё ёмон ўқитувчи бўлгани учун мактабдан кетишга мажбур қилишяпти. Лекин биз биламизки, бу нотўғри! Келинлар, Александр Александровичнинг кетишига норозилик билдириб, агар мактабда шундай ўзбошимчаликка йўл қўйилса, министрға

арз қилишимизни билдириб, ариза ёзамиз. Аризани об-
лонога ёзамиз, иккинчи нусхасини эса Алевтинага бера-
миз.

— «Правда»га ёзамиз! — қичқирди кимдир.

— Йўқ, яхшиси министрнинг ўзига!

— Яна бир гап. Саша, сўзингга қўшимча қилишга
рухсат эт, — деди Зина худди дарсда ўтиргандек қўли-
ни кўтариб, аynи пайтда, ҳозирги йиғилишнинг раисаси
ўзи эканлигини тамоман унутиб.— Бундан сўнг ҳеч қа-
чон Александр Александровичнинг гаранглигидан фой-
даланмаслик учун чин комсомол сўзини берамиз. Мана
шуни ҳам аризада кўрсатамиз.

— Бу яна нимаси?— соддадиллик билан сўради Миша.

— Бу шуки, сен ўзинг тез-тез кўрсатиб турадиган
қилғиликларга алоқадор гап, — тушунтирди. Зина ва
ҳамма кулиб юборди.

— Ҳа, чин комсомол сўзини берамиз! — кўзлари чақ-
наб, деярли қичқириб деди Саша. — Ким шунга рози?

— Тўхтасанг-чи, раис мен-ку ахир!— Зина Сашани
туртганча, кулиб юборди.

Турткидан Саша ўзини тутиб қололмай, текис яланг-
ликда бир неча қадам олдинга сурилиб кетди.

— Ким шунга рози? — сўради Зина. — Демак, ҳамма
якдиллик билан рози! Кўриниб турибди, синфимиз ҳам-
жиҳат. — У Никита Воронов афтини буриштириб, норо-
злик билан элка қисиб қўйганини сезиб қолди. — Воро-
нов, сен бирор нарса демоқчимсан! Ёки гапингнинг уст-
тидан чиқолмаслигингдан кўрқяпсанми?

— Ўзим учун хавфсираётганим йўқ, — деди Ники-
та, — синфимизни шарманда қилишмасайди деб, Мишка
билан Серёжкадан чўчияпман.

— Серёжка билан Миша, — жаҳл билан деди Зи-
на, — ҳаммасига тушундингларми? Ўзларинг хулоса чи-
қариб олинглар... Энди, Миша, мана сенга дафтар, ав-
торучка. Ҳозир айтилган ҳамма гапларни сўзма-сўз ёзиб
чиқ. Сизлар эса, — болаларга мурожаат қилди у, — тар-
қалиб кетманглар, қўл қўясизлар.

Дасталанган дарсликлар устига ўрнашиб ўтириб ол-
ган Миша дафтарни тўнкага қўйди-да, йирик ҳарфлар-
да, ҳуснихат билан ёзишга киришди. Болалар завқ-
шавққа тўлиб, шовқин-сурон кўтариб, ялангликка ёйи-
либ кетишди. Кўнгиллари жойига тушган эди уларнинг.
Гўё улар ариза остига ўз фамилияларини ёзишлари би-

дан ҳамма нарса ўз ўрнида қарор топадигандай, ноҳақлик Александр Александровични четлаб ўтиб, ўнинчи синф ҳаётида ҳеч қандай ўзгариш юз бермайдигандай туюларди. Ун етти яшарлик пайтингга нима етсин бу дунёда! Болалар чехардага — бир-бирларининг устларидан сакраб ўтишга берилиб кетишган. Қизлар кўшиқ айтишар, «горелка»¹ ўйнашарди. Кейин улар тўнка ёнига биттама-битта яқинлашиб, бирданига иккита аризага: тадбиркор Миша, «ҳар эҳтимолга қарши», деган ариза нусхасига ҳам қўл қўйдилар. Ҳаммадан кейин имзо чеккан Миша аризага завқланиб қаради. Ариза таъсирли чиққанди. Эртаси куни Зина Зайцева, ҳаяжонланиб, «Директор» деган ёзувли эшикни тақиллатди. Киришга рухсат олгач, қатъиятсизлик билан узун хона бўйлаб бориб, директор столига яқинлашди. У ўзини бир текисда қадам ташламаётгандай, гўё ҳозир нимагадир қоқилиб кетаётгандай ҳис қиларди.

Алевтина Илларионовна телефон трубкасини елкасига қисиб, қулоғига тутганча, қоғоз парчасига нималарнидир тез-тез ёзаётганди.

— Қанча? Бир юз саксонга? Шундай. Қайси синфларга? Саккизинчи-тўққизинчиларга? Жуда соз!

Чамаси, гап дарсликлар устида кетаётганди. Унинчи синф аризасини икки қўллаб ушлаб олган Зина тик турганча, Алевтина Илларионовнанинг бўшашини кутди.

Алевтина Илларионовна, ҳамма вақтдагидек, оқ ёқали жигаранг кўйлақда эди. У трубкани жойига қўйди, ниманидир шоша-пиша қоғозга ёзди, кейин Зинага тикилганича, сўради:

— Нима гап?

— Мана, бизнинг синфимиздан сизга ариза, — қатъиятсизлик билан деди Зина.

— Яна қанақа ариза? — Алевтина Илларионовна ажабланганича, ўзининг тўла, қизғин қўлини Зинанинг қўлига теккиздириб, ундан қоғозни олди.

У ёзиб тўлдирилган қоғозга кўз югуртирди, чеҳрасида таажжубланиш аломатлари зоҳир бўлди, елкалари қисилди, қошлари уча бошлади.

— Унинчи синф, қўпол қилиб айтганда, ўзининг ишига бурнини тикмаяпти, — асабийлашиб деди у аризани столнинг очиқ турган тортмасига ташлар экан. Мактаб

¹ Бир-бирини уриб қочиш ўйини.

ишларининг педагогларга тегишли томонини ўқувчилар эмас, мактаб маъмурияти ҳамда педагогик совет ҳал қилади!.. Бундан ташқари, — ўйланиб туриб, қўшиб қўйди у: — Александр Александровичнинг ўзи кетмоқчи бўл-япти. У ақлли одам, педагоглик қилиш қўлидан келмаслигини ўзи кўриб турибди. Мана шу гапни ўзинчи синфдагиларга айтиб қўйишингни илтимос қиламан.

— Кетсам бўладими? — сўради Зина.

— Бўлади.

Зина икки юзи ёниб, кўз ёшларини бетига чаплаб сурганча чиқиб кетди.

БОЙҚОТ

Александр Александрович доскага масала ёзаётганди. У чап қўлида дафтар ушлаб турар, ўнг қўлида эса ғижирлаб ёзиб, уваланиб кетаётган бўр бор эди. Учинчи синфдагиларга мўлжаллаб билинар-билинемас қизил чизик тортилган доскага бўр баъзан бинафша рангда ёзиб қоларди. Ана шунда Александр Александрович унинг бошқа томонини айлантирар ва мулоимлик билан навбатчини изза қиларди:

— Сиеҳга ботиришибди-да, Узларини тийиб туриша олмаган-да. Шўхлик қилмасдан юра олишмайди-я!

Бутун синф диққат билан ўқитувчининг қўлини кузатади. Зина эса бу пайтда хаёлидан шундай деб ўтказаетганди: «Ёзма ишни биттаям икки чиқмайдиган қилиб ёзишимиз керак. Александр Александрович хурсанд бўлади шунда. Агар, математикадан нўноқ ўқувчи ҳисобланган Серёжа Петров ҳозиргина доскага ёзилган масалани бу гал ҳам еча олмаса, ғирт эси пастлигини кўрсатади. Лекин масалани еча олмаган тақдирда ҳам, мисолни албатта ишлаши керак. Охирги ҳафтада бунақанги мисолларни Серёжа билан қайта-қайта ўзим биргалашиб ишладим!» Зина Серёжкага қаради. У қоп-қора жингалак сочли бошини энгаштирганча, дарсликдан ниманидир ўқиётганди... «Бу янгилик-ку: ёзма иш пайтда адабиётни ўқиб ўтирибди-я!» — Зинанинг жаҳли чиқди, овозини пастлатиб деди:

— Серёжка! Еп китобингни!

Синфда гала-говур кўтарилди. Зина доскага ўгирилиб қаради-ю, қулоқларигача қизариб кетди. Езма ишнинг иккинчи саволи, Зина ўйлагандек, мисол эмас, теоремани исбот қилиш эди. Демак, Серёжа энди сўзсиз икки олади. Демак, гаранг ўқитувчи юз процент — тўла ўзлаштиришга эриша олмайди, деб тағин гапиришади.

Зина ўгирилиб, яна Серёжкага қаради. У геометрия дарслиги саҳифалари орасига ўгринча қоғоз қўяётганди. Зина норозилик билан ундан юзини ўгирар экан, Стешанинг ташвишли нигоҳига кўзи тушди. «Иккими ёки орномусми?» — сўрарди унинг олтинсимон қўйкўзлари.

— Ор-номус! — пичирлади Зина. — Албатта, ор-номус! Серёжа, геометрияни йўқот, кўчириб олишни бас қил! — талабчанлик билан шивирлади у, бошқалар ҳам унга қўшилишди.

Серёжка ажабланиб, ўртоқларига қаради: «Ақлдан оздими булар? Икки оламан-ку, ахир». Бироқ синфдошлари ҳар томондан гудранишда давом этишди, Серёжка ночор аҳволда қолиб, китобини яширди.

Александр Александрович бўрдан оқарган бармоқларини дастрўмолига артди, хаёлчанлик билан деразага қаради. У ҳозир шуларни ҳис қилаётганди: ҳамма ўқувчилар бутун диққат-эътиборларини бир ерга жамлаган. Синфда сукунат. Йигирма саккиз бош очиқ турган дафтарлар устига эгилган. Бир-бирига ўхшамаган йигирма саккиз одам. Утган йиллар мобайнида Александр Александрович улардан ҳар бирининг характерини, нимага қобил—қобил эмаслигини ўрганди. У биладики, Митя Звонковни тўсатдан доскага чақириб бўлмайди—ўзини йўқотиб қўяди. Унга бир кишидан кейин жавоб беришини айтиб, огоҳлантириб қўйиш керак. Александр Александрович Мишанинг антиқа уйдирмаларини ҳам, Иваннинг бирор мақсад билан иш қилишини ҳам, тасодифан қиз бўлиб туғилиб қолган Зинанинг дангалчилигини ҳам, Серёжканинг иродаси суствлигини ҳам, Сашанинг тўғриятигию соф кўнгил эканлигини ҳам биларди. Улар ҳаётда ўзларига қандай йўл танлашаркин? Улардан қай бирларига омад ёр бўларкин-у, қай бирлари ҳаётда ўз ўринларини тополмай, довдираб юришаркин?

Шу кейинги кунларни Александр Александрович бевовталаниб, хаёли парижон бўлиб, ўзидан-ўзи фикрланиб

Ўтказаетганди. Илмий мудир билан бўлган ҳақоратго-
муз суҳбатдан сўнг у мактабдан кетишга қатъий аҳд
қилди.

Эҳтимол у қизиққонлик қилгандир? Эҳтимол, ўзи-
нинг мактабда қолиш ва дарс беришдек ҳақ-ҳуқуқи учун
Алевтина Илларионовнага қарши курашиши лозимми-
ди? Юқори ташкилотларга арз қилиши мумкиниди-ку,—
уни қўллаб-қўлтиқлашларига эса ишончи комил эди. Ле-
кин Александр Александрович буларнинг биронтасини
ҳам истамди. У ич-ичидан ҳамиша ўзининг педагоглик
фаолиятдан қониқиш туймасди. Ўзи орзу қилган дара-
жадаги ўқитувчи бўлишига гаранглиги халақит бераёт-
ганини, ўзига нисбатан ўта талабчан одатига кўра бу
ҳолни бўрттириб қараётгани ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас-
лигини ҳис этарди.

Александр Александрович икки марта шаҳарга бо-
риб, эшитадиган аппарат сотиб олиб келди. Лекин бу
аппаратлар унинг гаранглигига деярли ёрдам беришма-
ди, қайтанга, ноқулай ишланганликлари билан унинг
жаҳлини чиқарди. Бироқ Александр Александрович қан-
дайдир анча мукамаллаштирилган аппарат бари бир
кашф этилиб, тез орада сотувга чиқарилишидан умиди-
ни узмади.

Езма иш дарсларида Александр Александрович хаё-
лан синфни тарк этарди. Шундай пайтларда елкасига
милтигини осиб, дастлаб тайгага йўл олади. Фақат таж-
рибали овчи кўзлари пайқай оладиган — қор босган овчи
сўқмоқларида чангида боради. У қора-бурул тусли тулки
солган из томонга бурилади, чалкаш излар бўйлаб
юриб, унинг қанчалик маккорлигини фаҳмлайди. Мана,
ниҳоят, ўқ овози янграйди, тулки қор устида чўзилиб қо-
лади. Александр Александрович тулкининг мўъжизавор
терисини моҳирлик билан бузмасдан шилиб олишни би-
лади. Лекин бу қимматбаҳо совғани кимга ҳадея этиш
мумкин? Катя йўқ. Ундан фақатгина амалга ошмайди-
ган орзу-умиду хат ҳамда Катя тўғрисида ўйлаганида
олдига қўйиб қўядиган расмгина қолган...

Александр Александрович ўгирилиб, ўқувчиларга қа-
райди. Ҳамма иш билан банд. Кимдир ҳаяжонланиб,
кимдир ишонч билан, ҳисоби ўйнаб-ўйнаб, ёзаяпти.

Александр Александрович яна хаёлан синфдан чиқиб

кетади. Унинг тасавурида музика янграйди. У «Евгений Онегин»дан увертюрани эшитади: бирин-кетин музикавий фразалар чалинади. Бугунги оқшомни у музикага бағишлайди. Пианиносининг, чамаси сози бузилган, кўпдан бери уни чалгани йўқ. Дарвоқе, бу увертюрани у клубда, ҳаваскорлар концертида чалади...

У яна ўгирилиб болаларга қарайди. Саша Коновалов бошини дафтарга энгаштириб олганича, ишга берилиб кетибди. У учувчи бўлишни орзу қилади.

Ёшликда биз нималарни орзу қилмаймиз! Баъзида орзуларимиз амалга ошади, баъзида орзулигича қолади...

Зина масалани ҳаммадан олдин ечиб бўлиб, теоремани исбот қилишга киришди. «Агар пирамида текислик билан кесиб ўтилган бўлса, параллел асосни...» — деб ёзди у майда қилиб, ҳусниҳат билан. Кейин Серёжкага қараб қўйди. У маъюс тортиб, оппоқ дафтарига эгилганича ўтирарди. Зинанинг Серёжкага раҳми келиб кетди.

Дарснинг иккинчи ярми бошланди. Зина Зайцева билан Саша Коновалов ёзма ишни аллақачон ёзиб бўлишганди. Улар дафтарларини Александр Александровичнинг столига қўйишди-да, синфдан чиқиб кетишди. Миша Домбаев ҳам ёзиб бўлди, лекин ҳадеганда чиқиб кетавермади: унинг ёнгинасида ўтирган Серёжка Петров умидсиз бир вазиятда «нобуд бўлаётганди». У ўзининг ялиниб-ёлбораётган кўзлари билан Мишага дамбадам қараб қўярди.

— Бўпти, энди топшираман! — ҳамишагидек, комсомол бурчию ўртоғига ачиниш ўртасида иккиланганича, хўрсиниб деди Миша.

У дафтарини қўлига олиб, партасидан чиқа бошлади.

— Мен-чи, демак нобуд бўлавер эканда? Ҳеч бўлмаса йўлини айтиб берсанг майлийди... — жон-жаҳди билан шивирлади Серёжка.

— Бўпти, шартини бер. Нима бўлса бўлар... — Миша умидсизлик билан қўл силкиди.

У Серёжканинг дафтарига бирровгина кўз ташлади, кейин қозғоларнинг шитирлашию қимирлашлардан сезилар-сезилмас эшитилаётган овозлар ва пероларнинг қитирлашигина бузаётган синф сукунатида унинг шивирлагани эшитилди:

— Серёжка, ёз: «Кубнинг қирраси «а» га тенг деб тахмин қилсак, у ҳолда унинг ҳажми «а³» га тенг бўлади. Шартга кўра маълумки, асоснинг диагонал узунлиги саккиз...»

Серёжканинг тор пешонаси терчилади. У синфдаги-ларга тезгина кўз ташлаб олди-да, ёзишга тутинди. Даҳшатли воқеа юз берганди: Серёжка билан Миша бутун синф кўз ўнгида ўз комсомоллик сўзларини бузишганди.

Александр Александрович ҳануз деразага ўгирилганча, стол ёнида турарди. Унинг бармоқлари узун-узун оипоқ қўли журнал устига қўйилганди. У ҳеч нарсаи эшитмасди. Ўз ўқувчиларига ишонарди у. Худди шу лаҳзада ўқувчиларнинг кўпчилиги ўқитувчига назар ташлаб, унинг учун азоб чекишарди.

— Бас қилинг! Дарҳол бас қилинг! — деди ғазаб билан Стеша, кейин синфнинг турли томонларидан ҳам нафратли шивирлашлар эшитила бошлади.

Александр Александрович синфнинг нотинчланиб қолганини сезгандек, қўлини орқасига қилганча, болаларга бирма-бир қараб, аста-секин парталарни оралар экан, Серёжка ёнида тўхтади.

— Шундай! Тўғри!—мамнунлик билан деди у. — Фақат тезроқ ҳаракат қил, бўлмаса улгуролмайсан.

— Қандай пасткашлиг-а!—бутун синфга эшиттириб деди Стеша.

Аmmo Миша учун энди бари бир эди. Ваъдасини буздими, энди бунинг учун ўртоқлари олдида жавоб бериши лозимлигини биларди у. Олднингга Серёжкага раҳми келганидан шундай қилди, кейин эса, синфнинг ҳамма томонидан ўқувчиларнинг норозиликлари эшитила бошлагач, унинг одатдаги ўжарлиги тутди. Шундан сўнг ўзини олижаноб иш учун жафокаш ҳисоблади-ю, ўз хочини¹ кўтариб боришга тайёр турди.

Синфнинг нотинчлиги тобора ортиб борар, бунинг боисини эса Александр Александрович тушуна олмасди. У кимнинг ёнидан ўтса, ўша ўқувчи дафтарига тикилиб олар, кимнинг кўзига кўзи тушса, ўша бошқа ёққа қарарди. «Кимдир кўчирыпти» — фаҳмлади ўқитувчи. У

---

¹ Тавротда айтилишича, Исо пайғамбар қатл этилишидан аввал хоч кўтариб борган. Шунга ишора (т а р ж.)

ўқишдан бўш ўқувчиларга назар ташлар экан, Серёжа Петров тўғрисида ўйлади.

Александр Александрович унинг партаси ёнига келди. Петров теорема исботини тугатаётганди.

— Сенчи, Михаил? — пичирлаб сўради Александр Александрович Домбаевдан, кўзлари билан унинг ёпиқ турган дафттарини кўрсатиб.

— Мен тугатдим.

— Тугатганингни кўриб турибман. Дафттарингни столга қўйгин-да, синфдан чиқиб кет.

Миша Домбоев янглишмаганди: бутун синф олдида жавоб беришига тўғри келди унинг. Уша кун кечқурун ўғил болалар Миша билан Серёжкага «тёмний» уюштиришди — дўппослашди уларни, бутун синф эса уларга қарши бойқот эълон қилди.

Елғизликдан даҳшатли ҳеч нарса йўқ. Буни Миша Домбаев билан Серёжка Петров ўз бошларида синаб кўришди. Мактаб уларга бегона, дўстлари душман, ҳаёт эса улар учун жаҳаннамга айланганди. Погорюй улар учун тор ва зерикарли эди.

Серёжка билан Миша энди айрилмас дўст бўлиб қолишди, лекин бундан нима фойда? Бутун мактаб, Погорюйнинг бутун аҳолиси синф уларга қарши бойқот эълон қилганини биларди. Тенгқурлари уларни бармоқларини бигиз қилиб кўрсатишарди, орқаларидан: «Ҳой, яккамоховлар!» деб бақариб қолишарди. Ўзидан катталарни масхаралаш имконияти туғилиб қолганда хавфли ва жуда ёмон бўлиб кетадиган болакайлар эса уларнинг орқасидан тўдалашиб чопишиб, қичқиришарди: «Сизлар билан ҳеч ким гаплашмайди! Сизлар билан ҳеч ким гаплашмайди!» Катталар эса хайрихоҳлик билан нима воқеа юз берганини суриштиришарди.

Ўртоқларининг сукут сақлаши ҳаммасидан ҳам даҳшатли эди. Синфдошлари Серёжка билан Мишанинг бор-йўқлигини пайқашмасди.

Бир кун танаффусда ўнинчи синфдаги навбатчи қиз, фақат шу икки ўртоққина чиқиб кетмаган синфга кўз ташлади-да:

— Ҳамма чиқиб кетибди. Энди очсам ҳам бўлаверди! — деб форточкани очиш учун дераза токчасига чиқа бошлади.

Никита Воронов якшанба кун шаҳарга, «Айда» операсига боришни хоҳловчиларнинг рўйхатини тузди.

У партама-парта юриб, ҳаммани бирма-бир ёзар экан, Миша билан Серёжка ўтирган партани четлаб ўтди. Ҳатто мактаб якшанбалигига ҳам уларни қатнаштиришмади. Синфга хиёнат қилишгани учун йигитлару қизлар улардан ўч олишарди, ўч олиш бобида синф бешафқат эди.

Серёжка бойқотни, умуман, писанд қилмаётганди. Дарслар тугагач, ҳамма вақтдагидай, у ўзининг янги қишлоғига кетар ва куннинг қолган қисмини йилқичилик фермасида, Довулнинг ёнида лақиллаш билан ўтказарди. Мишанинг эса борадиган жойи йўқ эди, у жудаям қийналиб кетди.

Ҳамиша бўлганидек, Саламатпаз буви неварасининг ғам-ғуссасидан хабардор эди. Лекин нима қиларини билмай унинг ҳам боши қотиб қолганди.

Кунларнинг бирида, оқшом тушишидан сал олдинроқ, оппоқ қор — кўкимтир, феруза осмон оқариб кўринадиган бир пайтда Саламатпаз буви шу йил ёзда сельпонинг қаршисига қурилган сув колонкасидан обкашда сув олиб келаётганди. Йўлда у Митяй Звонковни учратди. Митяй катта-катта қадам қўйганича, шошилмай борар, эгнига баҳодирона елкасига тор ва белидан солдатча камар билан сиқиб боғланган қўй тери пўстин кийиб олганди. Пўстиннинг қўлтиғи ости ёрилиб, елкаси сўкилиб кетган бўлиб, йиртиқдан кулранг мўйна парчаси кўриниб турарди. Митяйнинг оёғида тўпигидан боғланган, кўнжли, ранг-баранг майда мунчоқлар билан гул солиб тикилган, пошнаси попукли — буғу мўйнали унта бор эди. Бу унта погорюйлик болаларнинг кўзини ўйнатарди.

— Ҳой паҳлавон, бирпас тўхтачи! — деди Саламатпаз буви сирланган кўк челақларини қор устига қўяр экан.

Митяй истар-истамас тўхтади.

— Нима, сизлар Мишаткани бу дунёда жонидан тўйдирмоқчимисизлар? — икки қўлини белига тираб, Митяйнинг устига бостириб келаркан, гап бошлади Саламатпаз буви. — Таъзирини бердинглар, бўлди-да, энди! Ё жонини суғуриб олмоқчимисизлар!

— Бутун синф нима қилса, мен ҳам шу, — ўзининг ёқимли кўзлари билан Саламатпаз бувига мулоимгина тикилганича деди Митяй. — Унинг ўзи бутун синфга қарши чиқди-да.

— Мана шунинг учун ҳам айтяпман-да: таъзирини

бердинглар, бўлди-да, энди. Сен анови ўртоқларингга айтиб қўй, бўлмаса улар меъёрида иш қилишни билишмайдн.

Саламатпаз буви эгилиб, обкашни елкасига илдида, қаддини ростлади, кейин бир текисда чайқалиб, уйи томонга кетди.

— Майли, айтиб қўяман, — деди унинг орқасидан Митяй.

Ўзининг кўнгли бўшлиги туфайли, Митяй Миша билан Серёжага анчадан бери ачиниб юрганди. Ниҳоят Митяй уларнинг ёнини олишга ахд қилди.

Шу куни Зина Зайцева жудаям ҳаяжонда эди. Кечагина у районда машҳур овчи амакиси билан тайгани анчагина кезиб чиққанди. Олмахону қуёнларни отишди, Зина эса ҳатто оқсувсарни ҳам ўлдирди. У қизни дарахтлар атрофида ярим кун айлантириб юрди, лекин уни йўлдан адаштиришнинг уддасидан чиқолмади. Уқ моҳирлик билан узилган—нақ бошига теккан эди. Терисига ҳеч қандай зиён-заҳмат етмаганди.

Тайгада ўтказилган бир куннинг ўзидаёқ, Зинанинг юзлари совуқдан дағаллашди — юзлари, танқайган бурни ёрилиб кетди. Синфдагиларнинг ҳаммаси, синф қаёқда, мактабдагиларнинг ҳаммаси деса ҳам бўлади, — аллақачон оқсувсардан хабардор эдилар. Зинанинг укаси Ивашка Зайцев мактабга олиб келган оқсувсар — боши осилган, мунчоқ кўз, қора думи шалвираб қолган жониворча қўлдан-қўлга, синфдан-синфга ўтди, Зинанинг номи оғиздан-оғизга кўчди, биров мақтаса, биров ҳасад қилди. Бошқалар ўз йўлига-ю, лекин погорюйлик ўқувчилар оқсувсарни излаб топиш қанчалик машаққатлигини бузмай миясидан отишнинг уддасидан чиқиш нималигини жуда яхши билардилар!

Шундай қилиб, Зина Зайцева шу куннинг қаҳрамони бўлиб қолди. Дарс бошланишидан олдин у синфга:

— Ура, болалар, ура! — деганича югуриб кирди.

Ҳамма қизиқсиниб, қулоғини динг қилди, баъзи бирлар эса ўтирган парталаридан югуриб келиб, синфкомни қуршаб олишди.

— Мактабда танца тўгараги ташкил қилинди! Утиринглар, навбатма-навбат ҳаммангизнинг олдингизга бораман!

Зина қўлига қалам-дафтар олиб, тез-тез юрганича,

парталарни сралай бошлади. Кўпроқ қизлар ёзилди, лекин рўйхатга тушган болалар ҳам бўлди. Зина Серёжа билан Мишанинг партаси ёнидан тўхтамасдан ўтиб кетди.

— Болалар, қулоқ солинлар, — деди тўсатдан Митяй, — Домбаев билан Петровни қачонгача четга чиқариб қўямиз? Таъзирларини бердик, етади-да энди! Меъёрини билмаймиз!— деб Саламатпазнинг сўзларини такрорлади у.

— Буни қаранг-а, ҳимоячи топилиб қолибди-ку! — аччиқланди Зина.

— Сотқиннинг ёнини оляпсанми! — қичқирди Иван. Никита нафратланганича, Серёжа билан Миша томонга қўлини силкиди:

— Онгсизлар!

Миша партага энгашганча, юзини кафтлари билан яшириб олди, кейин ўзини туюлмай, ҳаммаинг кўз ўнгида йиглаб юборди.

— Ачинтира олмайсан!— бағритошлик билан деди Кирилл Ершов.

— Нима, ўқув йилининг охиригача бойқот эълон қилиб юрмоқчимсизлар?— аччиқланди Митяй.— Ахир улар ҳаммасига тушунишди-ку. Сизларнинг қанақа хўжайинчилик қилаётганингизни райком комсомолга бориб айтиб бераман!

Қизларнинг деярли ҳаммалари ҳам Митяйни қўллаб-қўлтиқлашди.

Шу кундан бошлаб синфдошлар Миша ва Серёжа билан яна гаплаша бошладилар.

ДУСТЛАР

Кўп ўтмай илмий мудир столида Александр Александровичнинг аризаси пайдо бўлди. Энди кемалар ёндирилган, орқага қайтиш йўли кесиб қўйилганди.

Ариза берилган кун ўқитувчининг бутун қирқ йиллик ҳаётида энг кўнгилсиз кун эди. У ҳеч нарсага қўл урولмай, хонада ўзини уёқдан-буёққа ташлар, мудҳиш ёлғизликни туярди.

«Салом сўқабаш кексалик! Куйиб кул бўл, бефойда
«ети» — У қизиб кетаётган пешонасини дераза ойнасига
босганича, Лаврецкийнинг¹ сўзларини бир неча бор ши-
рлаб айтди. Шу дақиқаларда мактаб, ўқувчилар қан-
чалик азиз туюлиб кетди унга! Энди эса булардан би-
ронтаси ҳам у билан бўлмайди. Танҳолигу жимжитлик,
аллақачонлар анча-мунча кўниккан жимжитликкина қо-
лади. Аммо Александр Александрович ушбу жимжитли-
гу танҳоликда мутлақо яккаю-ёлғиз яшай оладими,
ахир? Қичқир, йиғла, ёрдамга чақир — ҳаммаси беҳуда.
Энди гаранг ўқитувчи ҳеч кимга — на жамиятга, на би-
рон-бир кишига керак. Ҳаёти тугади унинг.

Агар Александр Александрович, худди шу дақиқа-
ларда ўқувчилари уй-уйларига кетишни истамай, Алев-
тина Илларионовнани ўз синфларига таклиф қилиб,
аризаларидаги илтимосни нега у инobatга олмаганини
тушунтириб беришини талаб қилишаётганини билганда
эди, кўнгли ёришган бўлармиди.

Худди шу пайтда кўм-кўк ёмғирлўши қаллогини кўзи-
гача бостириб олган аёл кўчадан, унинг деразаси ёнги-
насидан ўтганини, кўча эшиги олдида журъатсизлик би-
лан тўхтаб, кейин муюлишда кўздан ғойиб бўлганини
ҳам Александр Александрович билмасди. Бу аёл у бир
умр эсида сақлаб, бир умр излаган ёшлиқдаги дўсти,
биринчи ва яккаю ягона муҳаббати — Екатерина Ермо-
лаевна Потёмкина — Катя Крутова эди.

Екатерина Ермолаевна газетадаги мақола туфайли
тасодифан уни топиб олганидан бери улар хат ёзишиб
туришарди. Хатлар уларга ҳам қувонч, ҳам қайғу келти-
рарди. Энг майда тафсилотлардан бахтиёр ёшлик қайта
жонланар ва бу ёшлик такрорланмаслигидан, ҳаёт —
қандайлигидан қатъи назар — бари бир ажойиблигию
умрнинг ярмидан кўпи ўтиб, нохуш кексалик эшик қоқиб
турганидан юрак эзиларди.

Улар йиғирма йил мобайнида учрашганлари йўқ,
аммо Александр Александрович уни ҳали ҳам жондили-
дан, эҳтимол, бутун умри бўйи асраб келаётган ҳаддан
ташқари романтик муҳаббати билан яхши кўрарди.

Хоца Тороевич Домбаев яқинда Новосибирскка,
ёзувчилар кенгашига борганди. Хоца Тороевич Алек-

---

¹ И. С. Тургеневнинг «Дворянлар уяси»даги бош қаҳрамон (тар ж.).

сандр Александровичнинг ҳамқишлоғи эканлигини эшитиб, у билан учрашган Екатерина Ермолаевна ўқитувчи Бахметьевнинг қулоғи битиб қолганини билиб олди. Хавотирланишу раҳм-шафқат унинг оромини олиб қўйди. У меҳнат отпускасигача зўр-базўр чидади, кейин, огоҳлантирмасдан, Погорюйга келди. У Александр Александровичнинг уйига бир неча марта борди, бироқ кўча эшикни очишга журъат этолмай, нима қилиш кераклиги ҳақида алам билан ўйлаганича, орқасига қайтди. У ўзлари учун— ёшлари улғайиб қолган ва муайян тақдирга эга кишилар учун ушбу учрашувнинг ҳожати борми, деб ўйларди. Йиллар давомида яшириниб ётган дардни у янгитдан, мажбуран қўзғатиб қўймасмикин? Ахир учрашув қувончидан сўнг муқаррар айрилиқ алами турибди-ку.

Кечқурун Александр Александровичникига Алексей Петрович келди. У худди ҳозиргина тўртинчи қаватга нафас ростламай чиққандек, қизариб, терлаб кетганди, ҳарсиллаб нафас оларди. Алексей Петрович ҳаммавақт почаси этикка тиқилган катак-катак шим, нимча билан пиджак кийиб юрарди. Чўққисоқол қўйганди. Бошининг ялтироқ тўртдан уч қисмини қиялатиб ёнига таралган бир тутам сийрак сочи яшириб турар, кўм-кўк, бир оз бўртиқ кўзлари мулойим ва шўхчан боқарди. Кўринг-кўрманг у тамоман ўтган аср рус савдогарининг ўзгинаси эди.

— Бари бир мажбур қилишдими, а? — деди у баланд овозда.

«А» ҳарфини Алексей Петрович деярли ҳар бир жумласида ишлатар ва бу ҳарф мустақил мазмунга эга бўларди. Алексей Петрович нимаики демоқчи бўлса, ҳаммаси мана шу «а» нинг қандай оҳангда айтилишида ифодаланарди. Ҳозирги жумладаги «а» адолатсизликка қарши курашиш жуда мушкуллигини таъкидлагандек жангларга эшитилганди.

— Шунқорларинг илмий мудирга шунақанги арзнома ташлашдики, унинг ҳозироқ бу ерга келиб, аризангни қайтариб олишингни илтимос қилиши ҳеч гапмас.

— Қанақанги арзнома? — Александр Александрович қўлини қулоғига тутиб, Алексей Петрович томонга эгилар экан, ташвишланиб сўради.

— Министру марказий «Правда» газетаси билан қўрқитишди. А?!

Бу гал «А» унинг ўқувчилар ишидан завқланганини билдирарди.

— Сабрим чидамади, — давом этди Алексей Петрович, — Коноваловга: «Шошиб қолиб, ўзингларни йўқотиб қўйманглар, томчиём тошни тешади», — дедим. У эса бунга жавобан: «Комсомоллар ҳамиша ҳақиқатни ёқлайди», — деди. Кўзлари бўлса ёлқинланиб кетди: сездимки ўқитувчилар орасида ҳам уларнинг садоқатли иттифоқдошлари бор. Уқитувчиларнинг деярли ҳаммалари, Саша, ғазабнок, улар шунчалик ғазабланиб қўяётганлари йўқ — педсовет ўтказишни талаб қилишяпти.

Буларнинг барини эшитиш Александр Александрович учун қанчалар қувончли эди! Кўнгли ёришди. Хона энди тор ва қоронғига ўхшамай қолди. Деразадан кўриниб турган осмон умидсизликка туширувчи тундлиги билан энди унинг юрагини эзмасди. У ёлғиз эмас! Ёнида дўсти ўтирибди ва яна садоқатли, оташин қанчадан-қанча дўстлари у билан бирга, унинг учун, ҳақиқат учун курашяптилар. Йўқ, яшаса арзийди!

Шу пайт эшик тақиллаб қолди.

— Киринг, — овоз берди Алексей Петрович.

У, кетидан Александр Александрович ҳам эшикка ўгирилишди.

Александр Александровичнинг кўнгли алағда бўлиб, зирқираб кетди.

Эшик ёнида Екатерина Ермолаевна турарди. У Алексей Петровичга, Александр Александровичга бирма-бир қаради, кейин ундан кўзини узолмай қолди.

Ўша, айни пайтда, мутлақо у эмас, охирги марта учрашганларида у йигирма ёшда эди. Унинг юзларида навқирон йигитларга хос тиниқ қизиллик бор эди, — энди эса юзлари ранглар, қачонлардир бирмунча болаларникига ўхшаш кулдиргичлари ўрнида чуқур ажинлар пайдо бўлибди. Худди бир пайтлардагидек орқасига қаратиб таралган сарғиш сочларининг чеккаси оқарибди. Қарибди, жудаям қариб қолибди. Чеҳраси чеккан азобуқубатларидан ҳорғин. Қошлари орасида иккита нотаниш чизик... Кўзлари эса ўша-ўша: кулранг, қорачиқлари катта-катта, уларда билимга ўта чанқоқлик ифодаси...

Ҳаяжонланиб, аёл томонга аста-секин қадам қўяётган Александр Александрович ҳам деярли шу ҳақда ўйларди. Катя! Кунгабоқар! Неча-неча йиллар давомида қидирди уни, мана энди Катя шу ерда, унинг уйида...

Александр Александрович сўрашиш учун иккала қў-

лини чўзди, бироқ Катя унинг қўлини олмади, бошини ўқитувчи кўксига қўйди-ю, йиғлаб юборди.

Алексей Петрович бирмунча вақт уларга ажабланиб қараб турди-да, кейин ўзини бу ерда ортиқча деб ҳисоблаб, сездирмай чиқиб кетди.

— Катя! Қунгабоқар! — такрорлади Александр Александрович унинг калта қилиб қирқтирилган қоп-қора жингалак сочларига астагина қўл теккизар экан.

У Екатерина Ермолаевнани ўзидан узоқлаштириб, унинг чехрасига яна суқланиб қаради. Қора, сал-пал ғилай кўзлар унга ўша унутилмас муҳаббат, садоқат ва меҳр билан қараб турарди. Александр Александрович бу кўзларга тикилар экан, таъҳоликда ўтаётган умрига бирдан кулиб боққан бу бахтни яна йўқотиб қўйишдан қўрқиб кетди.

ИНСПЕКТОР

Стеша ва Зина иккови шаҳардан жўнатиб юборган ўнинчи синф ўқувчиларининг хат билан аризаси Маориф министрлиги инспекторларидан бири Сибирга жўнаб кетиши арафасида Москвага етиб борди. Хат тепасига министр: «Сибирь сафарига оид материалларга қўшилсин. Текширилсин», деб ёзиб қўйган эди.

Шундай қилиб, мактабда «ўнинчи синф ўқувчилари можароси» бошланган пайтдан икки ҳафта ўтар-ўтмас, тўсатдан Погорюйда Маориф министрлигининг инспектори Павлов пайдо бўлди.

Халқ маорифи область бўлими Павловнинг келиши тўғрисида мактаб дирекциясини огоҳлантирди.

Чехословакия сафаридан эндигина қайтиб келган Нина Александровна ўзи йўқ пайтда мактабда юз берган воқеалардан эсанкираб қолганди. У Алевтина Илларионовнани ҳузурига чақиртирди ва лоқайд қарши олар экан:

— Хўш, роса хўжайинчилик қилдингизми?!—деди.— Қилғилигингиз ҳатто министрликкача етиб бсрибди. Мен сиздан сўраяпман, бу қандай содир бўлди? Қандай содир бўлди бу? — такрорлади хириллаган овоз билан.

Ҳазабдан унинг бурун катаклари керилиб, юзлари қизариб кетганди. Силлиқ, ялтираб турган қора соч-кичкинагина бошини мағрур тутарди у.

Алевтина Илларионовна унинг қаршисида худди айбдор мактаб ўқувчисидек бошини қуйи солиб, букчайиб, қўлларини икки ёнига осилтирганча турарди.

— Унинг кетишидан сиз хурсанд бўласиз деб ўйлагандим, — деди у анойиллик билан.

— Мен-а? Хурсанд бўласиз? — бадтарроқ жаҳли чиқди Нина Александровнанинг. — Бунга мен ёки сизнинг нима алоқангиз бор? Иш тўғрисида, мактаб тўғрисида, болалар тўғрисида ўйлаб кўрдингизми ўзи? Қачонгача сиз ҳаётга ўзингизнинг шахсий ёқтириш-ёқтирмаслигингизга қараб ёндошасиз? Қачонгача сиз менинг истакларимни билишга уриниб, панд еб юрасиз?

Алевтина Илларионовна, агар йўли топилса, қилиб қўйган хатосини тузатишга тайёр эди.

— Ўзингиз Бахметьев билан гаплашиб кўрасизми... эҳтимол...

— «Эҳтимол!» — жиғибийрони чиқиб, Нина Александровна бадтар дарғазаб бўлиб кетди. — Олдинига чидамайдиган даражада кун бермаслик, кейин ялиниб-ёлвориб олиб келиш керак экан-да! Нима, у сизга ёш болами?

— Яна ўзингиз биласиз! Мен ҳам ҳожати йўқ, деб ўйлайман, — дадилланиб деди Алевтина Илларионовна.

Нина Александровна унга ажабланиб қарар экан: «Бунча бефаросат бўлмаса! Унга мактабни қандай қилиб ишониб топшириб кетдим-а?» деб кўнглидан ўтказди.

— Сиз бир нарсани, Бахметьевни қандай қилиб бўлса ҳам бари бир мактабга қайтаришга мажбур эканлигимизни тушунасизми?

— Лекин бугун ўнинчи синфга янги ўқитувчи киради! — деди Алевтина Илларионовна ҳайронлик билан қўлларини икки ёнига ёзганича.

— Бахметьевнинг ўрнига ҳозир вақтинча кириб тураверсин. Университетни тугатиб, тўппа-тўғри бизга учирма бўлиб келган. Мактабда тажриба ўтказиш унга фойдали, — деди жавобан Нина Александровна.

Кабинет қаршисидаги ўқитувчилар хонасига бир неча киши кирганини эшитган Нина Александровна жим бўлиб қолди. Очиқ эшикдан ўқитувчилар хонасидаги товушлар эшитилиб, ҳаммаси кўриниб турарди. Бир дас-

та дафтар кўтарган Ксения Петровна устига қизил мато ёзилган стол ёнига ўтирди. Алексей Петрович ҳам худди шу стол ёнидан жой олди. Бўйнида пионер галстуги, «саватнусха» қилиб таралган кокилларига ҳам худди шундай алвонранг бантиклар тақилган, озгин, оқсариқ сочли бош пионервожатий Тоня кўлидаги китоблари билан дераза остидаги диванга жойлашди.

— Кеча саккизинчи синф ҳам, — деди Тоня, — Александр Александровични мактабга қайтаришни сўраб, Алевтина Илларионовнага делегация юборди. Тўққизинчи синфдагиларнинг вакиллари эса бугун шаҳарга, районога кетишди. Мен уларни бошқаларнинг ишларига аралашмасликка кўндирмоқчи бўлган эдим...

— Нега энди бошқаларнинг иши бўларкан, Тоня?— деди Ксения Петровна кўзойнагини олиб, қизга ўгирилди экан. — Александр Александрович, ўзинг биласан, уларга бешинчи синфдаликларида бери дарс беради — демак, бу уларнинг иши, энг муҳим иши. Сенга-чи, Тоня, мен бир нарсани кўпдан бери айтмоқчи бўлиб юргандим: сенда, кўриниб турибди, ёшларга хос жўшқинлик, жасорат йўқ.

— Ақлинг ҳам анча-мунча нарсага етадиган ёшдасан, — гапга аралашди Алексей Петрович. — Ҳаққониятни ҳаққониятсизликдан ажратишни аллақачонлар ўрганишинг керак эди.

— Тоня, буёққа кир! — деб қичқирди Нина Александровна, ўқитувчилар хонасидаги гап-сўзларни эшитганини яширмасдан.

Бироқ кабинет эшигида Тонядан олдин Павлов пайдо бўлди. Унинг биринчи дарсга етиб келишини мутлақо кутмаган Нина Александровна, Павлов Погорюй мактабига «гаранг ўқитувчи» воқеаси муносабати билангина келганини пайқади. Инспектор, албатта, энг аввало ўнинчи синф билан қизиқиши аниқ. Уларда эса, биринчи соат яна нақ математика дарси, янги ўқитувчи кириши лозим.

Кўнғироқ чалиниб, деворлару эшик ёнида шубҳали равишда одоб сақлаб турган ўнинчи синф ўқувчилари бирин-кетин ўз синфларига кира бошлаганларида ҳам Нина Александровна Павловни бу дарсга киришдан қайтариш учун зўр бериб уринаётганди.

— Борис Михайлович, бу дарс сиз учун қизиқарли бўлмаса керак, деб хавотирланияпман, — деди у синф

эшигига яқинлашиб қолишганда. — Ёш ўқитувчи биринчи марта уларга дарсга кирапти.

— Ташвиш тортманг, Нина Александровна, — деди Павлов сал таъзим қилганича.

У коридорда Нина Александровна билан ёнма-ён турарди. Кексароқ бегона кишини шу заҳотиёқ сезган болалар унинг семизлигидан беғараз кулишиб олишга ҳам улгуришди.

— Футбол коптогини ютиб юборибди, — бир-бирларига шивирлаганча дейишарди улар Павловни, унинг энгил-боши — ранги очик костюми, худди шу тусдаги галстугию юрганда гарчиллайдиган қалин оқ тагчармли ботинкасини кўздан кечирганча. Унинг диққат билан қаровчи мовий кўзли мулойим чеҳраси ўнинчи синфдагиларга маъқул тушганди.

Кейин: «Янги математика ўқитувчиси эмасмикан?» — деган хаёлга бордилару, дастлабки ёқимли таассурот бир лаҳзадаёқ дил хиралик билан алмашинди.

Павлов билан ҳаяжондан нафаси ичига тушиб кетган ёш ўқитувчи ўнинчи синф эшиги ёнига боришганда коридор кимсасиз ва жимжит эди.

— Улар ўз ўқитувчиларини жуда яхши кўришарди, шунинг учун мени душманлик билан қарши олишади, — йўғон овозини сал пасайтириб, деганича, ҳаяжонланаётганини оқлади ёш ўқитувчи.

У журнални қўлтиғига қисиб, олдинга дадил қадам қўйди-ю, шу заҳотиёқ таажжубдан жойида тўхтади. Маориф министрлигининг ҳайратга тушган инспектори ҳам эшик ёнида қотиб қолди. Уларнинг кўрганлари, ниманки кутган бўлсалар, ҳаммасидан ҳам ошиб тушганди.

Синф бўм-бўш эди. Қатор-қатор соқов парталар савлат тўкиб турарди. Ўқитувчи столида бўр билан латта ётарди. Доскага эса ҳуснихат билан Александр Александровичнинг севимли ибораси ёзиб қўйилганди: «Математика — абсолют монархия. У ўз ҳокимиятини ҳеч ким билан бўлиша олмайдиган яккаю ягона ҳукмдор». Пастроқда эса шошиб-пишиб, наридан-бери шундай деб ёзилганди: «Бизга янги ўқитувчи керак эмас».

Павлов жилмайиб қўйди, шошилмай парталарни ора-лаб, дераза ёнига борди. Сумбалари ёпилмаган дераза ёнида тўхтади.

Яшил панжара билан ўралган мактаб саҳнида ҳеч ким йўқ. Ҳовли четларидаги пурвиқор яланғоч тераклар

кўримсиз. Йиғштириб олинган волейбол тўрининг устундаги чизимчасини шамол учуриб ўйнаяпти. Бир бола кўчада, йўл ёнидаги ариқ ортида Павлов яқинлашган деразага тикилиб қарарди. Уларнинг кўзлари учрашди.

«Разведкачи», — кўнглидан ўтказди Павлов пастак бўйли, миқтидан келган, мўйнали қалпоғу калта пальтоли, бурят башарали йигитчани кузатганича. «Разведкачи» — Миша Домбаев эса Павловга кўзи тушган ҳамоноқ, болалар кўринишидан ёқимтой бу кишини бир кўришдаёқ янги ўқитувчи деб ўйлаб янглишмабдилар, деган фикрга келди.

Миша топган янгилигини ўртоқларига етказиш учун югуриб кетди.

Ўнинчи синф ўқувчилари «разведкачини» ўз йиғлишларини ўтказадиган дарё бўйидаги севимли сайхонликларида кутишаётганди. Ҳозир бу ер кўримсиз ва совуқ эди. Сув жилвасиз қирғоқ лабаридан анча узоқлашиб кетганди. Қудадан Погорюй хўжалигига қараб узун йиғичка ёғочлар оққани-оққан эди. Баъзида оқим бўйлаб чоғроқ соллар сузиб келарди. Уларда гулханлар ловиллар, одамлар тикка туришарди.

— Ҳаммаси тушунарли! — деди Миша қирғоқдан шаффоф муз парчаларини синдириб олиб, бир-бирларига отишаётган Зина билан Стешанинг ёнига чолиб борганича.

Гуруҳ-гуруҳ, жуфт-жуфт ва якка ҳолда сайхонликка ёйилиб кетган ўнинчи синф ўқувчилари шоша-пиша Домбаев томонга югуриб келишди.

— Ҳаммаси тушунарли! — такрорлади Миша сипогарчилик билан, қиёфасига сирли тус бериб. — Футбол коптоғини ютган ўртоқ — бизнинг янги математика ўқитувчимиз. Ҳозир у бўм-бўш синфда дераза олдида туриб, кўчага ғамгинлик билан тикилганча, бизга қандай ўлим жазоси беришни ўйлаяпти. — Миша Пушкиндан декламация қилди:

Шундай қатли, шоҳ Иван Васильич
Тобутда ҳам титраб кетар бу даҳшатдан.

Ҳаммалари кулиб юборишди.

— Тагини суриштирганда, ишларимиз ёмон, — деди Саша. — Ўзимизга қарши бугун яна директорнинг, кейин анови спортчи... копток ютганнинг ғазабини кўзга-дик...

Александр Александровичнинг уйига бориш кимнинг навбати эканлиги тўғрисида гаплашишди.

— Мен билан Зинанинг навбати, — деди Стеша.

— Кеча мен боргандим... — Саша шундай деб гап бошлади-ю, дудуқланиб қолди.

Нима учундир, борганида Александр Александрович ёлғиз эмас эканлиги тўғрисида гапиришни эп кўрмади. Ўқитувчининг уйда қора кўзлари сал ғилайроқ нотаниш аёл ўтирганди. Александр Александрович дилдаги қайғуси билан Сашага деди: «Шундай, адаш, мен сендай пайтимда Екатерина Ермолаевна билан бир мактабда ўқигандик. Мана, кўриб турибсан, фақат эндигина учрашдик».

Саша халақит бераётганини тушуниб, ўша заҳотиёқ чиқиб кетди. У катта ёшдаги бу одамларни ўқувчи бўлганларини ҳеч кўз олдига келтира олмасди. «Бунақанги ҳолда учрашиш қайғули-ку, ахир, — деб ўйлади Саша, — қайғули, ҳатто даҳшатли ҳам». Бироқ, у Александр Александровичнинг сўзларидан, унинг бутун афт-ангоридан қайғудан ташқари қандайдир бошқача, билинар-билинмас ниманидир ҳам илғаганди. «Эҳтимол у ҳам, мен Стешани яхши кўрганимдек, Екатерина Ермолаевнани яхши кўргандир?..»

— Буёғига нима қиламиз? — сўради Саша, ўзларини ташвишга солаётган асосий мавзуга қайтиб.

Ҳамма жим бўлиб қолди.

Шу пайт тўсатдан, орқа томондан, потаниш овоз эшитилди. Ҳаммалари ўзларини четга олиб, математикадан янги ўқитувчи деб ўйлаган одамларини кўришди. Фақат энди у пальто ва шляпа кийиб олганди.

— Менда шундай таклиф бор: ҳозир ҳаммамиз бир-галиқда ўзингиз ташлаб чиққан синфга бориб, бундан кейин нима қилиш кераклигини муҳокама қилсак, — деди у паст, бироқ қатъий овозда.

— Сиз математикадан янги ўқитувчимисиз? — сўради Зина.

— Ҳечам-да, — деди нотаниш киши. — Мен мана бу масала юзасидан..

У пальтоси тугмаларини ечиб, пиджагининг қўйин чўнтагидан икки ҳафтача бурун министрға жўнатилган аризани олди.

— Э! Сиз облоноданмисиз? Бизнинг аризамизни сиз-

га жўнатишдими? — Хурсанд бўлиб кетган Саша ўз тахминини айтди.

— Юқорироқдан келинг! — жилмайди нотаниш киши.

— Сиз — министрсиз! — жон-жаҳди билан деди Миша.

Болалар бирдан «о-ҳо»лаб юборишди, нотаниш киши эса ҳатто уялиб кетди:

— Э, йўқ, ўртоқлар, мен министрликнинг бор-йўғи инспекториман. Хўш, кетдикми?

ЧИН КОМСОМОЛЛИҚ СЎЗИ

Дарсдан қочиб кетган ўқувчилар синфга шовқин-сурон кўтариб, дадил кириб боришди. Павлов ўқитувчи столга ўтирди. Лекин шу заҳотиёқ ўрнидан туриб олди, доска билан стол ўртасидан ўтиб, бошланғич синф ўқувчилари учун қўйиб қўйилган катта чўт ёнида тўхтади, нотўғри ўтирганидан умуртқаси қийшайиб қолган ўқувчи скелети тасвирланган плакатни кўздан кечирди, кейин ўқувчиларга юзланиб, деди:

— Сизларнинг ўқитувчи Александр Александрович Бахметьев воқеасига аралашиш учун уринишинглар тўғрисидаги саволга дирекция, бу ўқувчиларнинг эмас, мактаб маъмурияти билан халқ маорифи бўлимининг иши, деб жавоб берапти. Бу тўғри. Лекин менинг қўлимда тепасига министр «текширилсин» деб ёзган Погорюй мактаби ўнинчи синф ўқувчиларининг аризаси бор.

Эшитилар-эшитилмас шивирлаш синфга таралди.

— Шундай бўлгач, мен бу масала юзасидан, ариза берувчилар билан жудаям жиддий гаплашишим албатта зарур. Тўғрими?

— Тўғри! Тўппа-тўғри! Жуда соз!

— Жим, жим, ўртоқлар! — деди Павлов. — Мен давом этаман: сизлар ўз аризангизда, энг яхши, сеvimли ўқитувчини мактабдан кетишга мажбур қилди деб, мактаб илмий мудирига оғир айблар қўйгансизлар. Тўғри гапиряпманми?

— Тўғри! — бараварига маъқуллади ҳамма.

— Хўш, унда биринчи масалани ҳал қиламиз. Ким Александр Александрович чиндан ҳам Погорюй мактабда энг яхши, сеvimли ўқитувчи эканлигини исбот қиладиди?

Павлов ўқитувчи столи ёнига ўтирди.

— Мен исботлайман! — Саша шошганча шундай дедида, стол ёнига борди. — Мен, Александр Коновалов, мактаб комсомол ташкилотининг секретариман, — деди у. — Бошқа сўзга чиққанларнинг фамилиясини сўрамаслигингизни илтимос қиламан.

— Яхши!.. — ажабланганича, чўзиб деди Павлов. — Лекин менга тушунтириб беринг, нима учун сиз бундай шарт қўяяпсиз?

— Чунки, кимда-ким Александр Александровичнинг ёнини олса, унинг учун кўнгилсизлик юз бериши мумкин.

— Ўзингиз учун кўрқмайсизми?

— Ўзим тўғримда кўрқшим вазифамга мувофиқ келмайди! — кулимсиради Саша. Павлов эгнида қора чийдухоба куртка, оёғида эски, лойга беланган этик бўлган бу хушсурат йигитчага қизиқсиниб қаради.

Комсомол секретари унга жуда ёқиб қолди. Павлов ўнинчи синфнинг бутун коллективи ўзига ёқаётганига ичида иқрорлигини ҳам пайқади. «Аммо тарафкашлик қилмайман», — хаёлидан ўтказди у, кейин қовоғини уйганча, Сашага деди:

— Қулоғим сизда.

— Александр Александрович ўн йил мобайнида ўнта ўнинчи синфни қўлдан чиқарди, — давом этди Саша, — олий ўқув юртларига ўқишга кирган унинг ўқувчиларидан биронтаси ҳам бешдан паст баҳо олгани йўқ.

— Бу аниқми? — ишонмай сўради Павлов.

— Мана исботи! — Стеша ўрнидан турди, партасидан деворий газетанинг Биринчи Май сонини чиқариб, Павлов ўтирган столга яқинлашди. — Сарлавҳасини кўряпсизми: «Фақат «беш» баҳога!»? — деди у. — Бу умуммактаб газетаси. Фактлар илмий бўлимдан олинган.

— Шундай. Бу муҳим далил. Жойингизга ўтиринг, ўртоқ Икс, — табассум билан деди у Стешага.

Стеша ҳам жилмайди, қизариб кетди, кейин газетани столда қолдириб, партаси томонга юрди.

— Яна нималарни айта оласиз, Коновалов?

— Яна? — Саша Александр Александровични ҳимоя

қилини учун ниманики айтиши мумкин бўлса, ҳаммасини бирма-бир ҳаёлидан ўтказа бошлади. Йилгари шу ҳақда ўйлаганида ёинки болалар билан гаплашганида ишончли далиллари кўп эди, ҳозир эса ҳаяжонланаётганди. — Яна шуки, мактабимизда математикани бошқа фанлардан, Александр Александровични эса ҳамма ўқитувчидан ҳам яхши кўришади.

— Буям яхши, — ўйланқираб деди Павлов, кейин партага ярим ётиб олганича, қўлини кўтараётган Мишага мурожаат қилди: — Уртоқ Игрек, сиз бирор нарса демоқчимисиз?

Миша ўрнидан турди.

— Алевтина Илларионовна педсоветда айтгандики, мактабимиз ўқувчилари, математика жинниси бўлиб қолишган, математика тўғарагидан бошқа ҳеч қанақанги тўғаракка ёзилишни истамайдилар...

— Уртоқ Игрек, сиз Алевтина Илларионовна педсоветда нима деганини қаердан биласиз? — сўради Павлов.

— Иштирок этгандим... — чайналди Миша, — тасодифий бир шароитда...

Уртоқларининг қаттиқ кулгилари унинг овозини боёиб кетди.

Павлов кулмсиради.

— Яна қўшимча қилсам майлими? — сўради Саша.

— Марҳамат! — рухсат берди Павлов.

— Назаримда, ўқитувчи биз учун фақат сннфдагина ўқитувчи эмас, айниқса бу ерда, ҳаммамиз бир-биримизнинг қандай қадам олишимизгача биладиган қишлоқда. Москвада, албатта, бундай эмас. У ерда мактабдан кетдингми, тамом, одамлар оқими орасида йўқолиб кетасан. Мактабимизда ўз ишига расмийчилик билан қарайдиган ўқитувчилар ҳам бор: дарсни тугатади-ю, уйига жўнайди, яна эҳтимол, ўз яқинларига: «Болалар дастидан шунақанги чарчадимки...»—деб ҳасрат ҳам қилар. Александр Александровичнинг эса бутун ҳаёти мактаб билан боғлиқ. Биз кўпинча унинг уйида ҳам бўламиз. — Саша шу даражада ҳаяжонланиб кетдики, оқибатда сўзга чечанлигидан ҳеч вақо қолмади. — Ҳаётда оғир аҳволга тушиб қолган найтларим бўлган. Ушанда ўқишларим ҳам пасайиб кетганди. Қатталардан биронтасига юрагимни очишни истамасдим, лекин Александр Александровичга очдим, кейин у менга ёрдам берди!

— Нима тўғрисида гапиряпти у? — Миша қаттиқ ширлаганча, Серёжкадан сўради.

— Билмадим. Балки, шунчаки йўлигадир-да...

Уқувчилар бирин-кетин қўл кўтаришар, куйиниб, сидқидилдан гапиришарди. Бора-бора Павловнинг тасавурида ўз ишига берилган, ақлли, истеъдодли ва виждонли қишлоқ ўқитувчисининг сиймоси гавдаланди.

— Тушунарли. Ишонтирдинглар! — деди Павлов столи қўли билан шарақ этиб урар экан; нақ жазирама июль кўеши синфга мўралаб, ўз нурларини сочиб юборгандек, ўнинчи синф ўқувчиларининг юзлари ял-ял ёниб кетди. — Энди мактабингиз маъмурияти шаънига айтилган таъналарингиз тўғрисида гаплашамиз. Сен, Коновалов, жойингга ўтир. — Павлов Сашага қаради, у эса «сен» деган илиқ сўздан таъсирланиб, ўз жойига қараб кетди.

— Биз Нина Александровнага қарши ҳеч нарса деёлмаймиз. Уқувчилар уни ҳурмат қилишади, — деди Зина Зайцева. — У адолатли, дарсини ҳам қизиқарли ўтади. Фақат у Алевтина Илларионовнага бекорга ишонади...

Кимдир яна математика бўйича вистория ўтказишнинг тақиқлангани, Москвага экскурсия бекор қилингани, илмий мудирнинг кўполлиги тўғрисида иккиланиброқ бир неча жумлани айтди. Гап орасида, жумладан, Нина Александровнанинг, айниқса, Алевтина Илларионовнанинг қизлар билан ўғил болаларнинг дўстликларига чидаб туролмасликлари ифодаланган «маъмуриятнинг қолоқ қарашларини» ҳам чандиб ўтишди. Одатда Алевтина Илларионовна: «Ўзингизга тегишли ишга, ўзингизга тегишли кимсага эътибор бермайсизлар», — деб жаврарди. Бироқ буларнинг ҳаммасини оқизмай-томизмай бегона бир кишига айтиб бериш ноқулай эди, шу бовдан ҳам ўқувчилар тилларини тишлашди.

— Буларнинг бари, дўстлар, ишонтирмайди, — деди Павлов болаларнинг гапини эшитиб бўлгач. — Эҳтимол, мактабингизда қандайдир қолоқ тушунчадагилар бордир, лекин сизлар буни асослаб беролмадинглар. Ёзингларга қараганда эса...

Павлов очикдан-очик аччиқланди. У қизариб кетди. Овози баландлашди, ўқувчилар эса ташвишланиб, нафаслари ичига тушиб кетди. Стела бошини қуйи солди. Саша хафа бўлиб, лабини тишларди. Зина қўлидаги рўмол-

часни гижимлаганича, йиғлаб юборишдан ўзини аранг тутиб ўтирарди.

Миша илмий мудирнинг қарашлари қолоқлигини тасдиқловчи аллақандай аҳамиятсиз фактни ўйлаб топди, уни хатча қилиб ёзиб, Сашага узатиб юбормоқчи ҳам эдики, улгуролмай қолди.

— Хўш, энди тарқалсак ҳам бўлар, а? — овозини пастлаб сўради Павлов.

Ҳеч ким нндамади: ҳамма сукут сақларди.

— Ё чала қолган яна биронта гап борми?

— Қандай бўлади... Александр Александрович масаласи нима бўлади? — сўради Зина.

— Мен ҳали на директор, на илмий мудир, на ўқитувчилар коллективи билан гаплашганим йўқ, — деди жавобан Павлов. — Йигига эса, ўртоқ Омега, ҳожат йўқ.

Зина бирдан ўрнидан турди, рўмолчага ўхшамайдиган тугунча билан кўзини, бурнини артди-да:

— Мен фақат шу нарсани айтмоқчиманки, сизга... — деди-ю, жим бўлиб қолди, чунки у инспекторнинг исми-шарифини билмас, сўрашга эса журъат этолмаганди. — Агар ёрдам бериб, Александр Александровични биз билан қолдирсангиз, унинг гаранглигидан ҳеч қачон фойдаланмаслигимиз тўғрисида сизга чин комсомоллик сўзимизни берамиз.

У бошқа сўз тополмай, юзини қўллари билан беркитганча, жойига ўтирди.

— Йиғлоқи! Яна овчимиш! — вайсади Серёжка. — Нимага ўкириб йиғлаяпти, ўзиям билмайди.

— Уни тинч қўйсангчи, — деди Стеша пичирлаб, — сен бунақанги нарсага тушунармидинг? Отларга ачишишни биласан фақат!

— Бу яхши! Бу жудаям яхши гап, ўртоқ комсомоллар! — ҳаяжонланиб деди Павлов — Ҳақиқий комсомол сўзи. Хўп, кўришгунча омон бўлинглар, ўртоқлар!

У ботинкасини гарчилайтиб, ўнг қўлини силкитиб хайрлашганича, эшик томонга дадил юриб кетди.

Павловнинг орқасидан эшик ёпилиши билан Серёжка югуриб синф ўртасига чиқди-да, оёғини осмонга қилиб, қўлида юра бошлади. Унинг кетидан Миша ҳам худди шундай қилди. Саша эса бор овози билан қичқирди:

— Қалай, болалар, бопладикми?

— Бопладик! Бопладик!

«ХАТОГА ИҮЛ ҚҮЙГАНМИЗ»

Павлов кечқурун директорнинг ҳузурига йўл олди. Узун, бўм-бўш коридордан шошилмай ўтди, зинадан кўтарилди, дераза олдидаги майдончада туриб қолди. У сўнгги йилларда хаёлига тез-тез келиб турадиган, Погоройда эса янада кучайиб, алоҳида жиддийлик касб этган фикрлар билан банд эди. У қишлоқ ёшларига назар солар экан, ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан соғлом, оддий, тўғрисўз, бутун мураккабликларини билган ҳолда ҳаётдан завқланувчи йигит-қизларни мамнуният билан кузатди. Павлов йиртиқ этик, эски шим кийган Саша Коноваловни, таптиқликни билмаган, сочлари силлик қилиб таралган пучуқ Омегани, оддий кўйлагу жун пайпоқдаги таъсирчан Иксни кўз олдига келтирди. Бу ёшларнинг ташқи қиёфани ҳам, кийим-кечакни ҳам биринчи ўринга қўймасликлари очикдан-очиқ биллиниб турарди. Улар гўдаклик чоғлариданоқ ҳаётдаги энг муҳим нарса — меҳнат қучоғида ўсганлар. Меҳнат уларнинг тушунчасида ҳамма нарсанинг асоси бўлган. Улар гўзалликни, куч-қувватни, истиқболни меҳнатда кўрадилар. Кишининг ташқи қиёфасига ҳам улар мана шу ўлчов билан ёндошадилар.

Кабинет нимқоронғи эди. Қалпоқчаси янада хиралаштириб турган стол лампасининг хира ёруғи дафтари китоблар дастаси тартиб билан қўйиб қўйилган столнинг бир чеккасинигина ёритарди. Стол ёнида, кафтига юзини босганча, Нина Александровна ўтирарди. Семиз оёқларини чалиштириб олган Алевтина Илларионовна ярим қоронғиликдаги қора кўн диван суяنجиғига ясталганча, ёнбошлаб ётарди. Пичирлашиб гаплашаётганди улар.

Коридордан тез-тез ташланаётган қадам товушини эшитиб, аёллар сапчиб тушдилар. Нина Александровна қўлини столга қўйди, қақдини ростлади. Алевтина Илларионовна диваннинг четига сурилиб, оёқларини пастга туширди, калта жигарранг кўйлагининг этагини тиззаларига тортиб қўйди.

Павлов эшикни тақиллатди, рухсат олгач, ичкарига кирди.

— Кутдириб қўйганим учун узр, — деди у стулни суриб, унга ўтирар экан.

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ! — шошиб-пишиб деди Нина Александровна. — Қалай, ўнинчи синфдагилар сизни ишонтира олишдими?

— У-буга.

— Нимага экан? — хавотирланиб суриштирди Алевтина Илларионовна.

— Александр Александрович Бахметьев яхши ўқитувчилигига.

— Бу — шубҳасиз, — деди Нина Александровна.

— Унда, нега энди бу шубҳасиз яхши педагог мактабдан кетди? — сўради Павлов.

— Гаранг одам дарс беролмаслигини ўзи тушунди, — изоҳ беришга шошилди Алевтина Илларионовна. — Ҳаётдан орқада қолди.

— Унинг ўзи шундай деб ҳисоблармиди? — ажабланди Павлов.

— Йўқ, лекин бизларнинг кўпчилигимиз шундай деб ҳисоблардик, — деди Алевтина Илларионовна.

— Менда, — Павлов унинг гапини қатъиятлик билан бўлди, — менда уни ариза беришга мажбур қилинган, деган таассурот туғилди.

— Лекин мен районо, облоно билан маслаҳатлашганман, наҳотки бу тушунарсиз бўлса? — бўш келмади Алевтина Илларионовна. — Кейин ҳамма, гаранг одам дарс беролмайди, деб ҳисобляпти.

— Гаранг ўқитувчидан математика таълимини олган ўқувчилар эса олий ўқув юртларида имтиҳонларни фақат «беш»га топширадилар! — қизгинлик билан эътироз билдирди Павлов. — Шу тўғрими? Ўқитувчиларингиздан яна ким шунақанги натижага эришгани билан мақтана олади? Ўқитувчилардан фақат парторг билан суҳбатлашдим. Алексей Петрович, Алевтина Илларионовна, сизнинг нуқтан назарингизга мутлақо қўшилмайди. У Бахметьевни талантили ўқитувчи, мактабда ишлашга тамоман яроқли деб ҳисоблайди. Дарвоқе, Алексей Петровичнинг гапига қараганда, Бахметьев хотиржам кезларида унчалик ёмон эшитмас экан.

— Лекин ўқитувчилик жудаям асабий иш, осойишта-

лик билан ўтадиган вақти камдан-кам бўлади, — эътироз билдирди Алевтина Илларионовна.

Нина Александровна сукут сақларди. У қаддини ростлаб, бошини тик тутиб, қуруқшоқ қўлларини столдаги ойнага қўйганча ўтирарди. Шу дақиқаларда унга қандай ҳиссиётлар тинчлик бермаётганини ҳамisha бир зайлда турувчи чеҳрасидан аниқлаш қийин эди.

— Сиз нима дейсиз, Нина Александровна? — унга мурожаат қилди Павлов.

— Бахметьевга нисбатан биз томондан катта хатога йўл қўйилган деб ҳисоблайман. — У «биз томондан» сўзини алоҳида ургу билан, айни пайтда ўз айбини ҳам таъкидлаб талаффуз қилди. — Бахметьевни, қандай йўл билан бўлмасин, бари бир мактабга қайтаришимиз керак деб ўйлайман. Бугун унинг уйига борганимда, Алевтина Илларионовна илмий мудирликдан кетган тақдирдагина унинг мактабга қайтиши мумкинлигини англадим.

Алевтина Илларионовнанинг юзларида, бўйнида қизил доғлар пайдо бўлди. Нина Александровна унга совуққина қараб қўйди-да, давом этди:

— Мактаб илмий бўлим мудирини ўзгартириш зарур деб ўйлайман: Алевтина Илларионовна ўз вазифасини эплай олмаяпти.

У деразага тикилиб қаради-да, кўрган нарсасидан мутлақо ажабланганча, туриб қолди.

— Қаранглар, ўртоқлар, нима бу, ёнғинми?!

Алевтина Илларионовна дераза ёнига югуриб борди.

— Қаер ёняпти ўзи? — чапак чалганча деди у. — МТС нинг эскисими, янгисими?

Қоронғида осмон даҳшатли равишда қизариб борар, қорайиб кўринаётган бинодан аланга кўтариларди.

— Қийимларимни алмаштириб чиқаман! — шундай деганча, Алевтина Илларионовна эшикка югурди.

Павлов ҳам кабинетдан шошилиб чиқди, бироқ Алевтина Илларионовнани қувиб етолмади. Алевтина Илларионовна зиналардан, коридордан югуриб борар, пошнасидан чиқаётган товуш овозлари эса бутун бинони тутганди.

У КЕЛМАСЛИГИНИ БИЛАРДИ

Екатерина Ермолаевна қишлоқ ўқитувчиси Бахметьев тўғрисида «Учительская газета»даги мақолани ўқигандан бери кунларини минг машаққат билан ўтказаётганди. У мақолани ўқиши биланоқ дарҳол Александр Александровичга хат йўллаганди. Бахметьевдан, ёшликнинг унутилмас кунларида у қизга ёзган ва ўн йиллар давомида ўзгармаган ўша-ўша қадрдон дастхат билан, ўша-ўша ўхшаши йўқ, ўзига хос услубда битилган жавоб хатини олгач, вақт ўтган сайин унутила бошланган ҳиссиёт бирдан ларзага келиб, ўзининг мавжудлигидан дарак берганди. Бу ҳиссиёт яна шунинг учун ҳам ларзага келган эдики, Александр Александрович ўзининг биринчи хатидаёқ бўлиб ўтган воқеаларнинг ҳаммасига ҳушёрлик билан файласуфона баҳо берган ва ёшларга хос уятчанликсиз ўз севгиси тўғрисидаги бор ҳақиқатни Екатерина Ермолаевнага ёзиб юборганди.

Александр Александрович ҳам Екатерина Ермолаевнанинг жавоб мактубидан йиллар ўтиши билан сўниб қолмаган унинг кучли севгисидан хабар топганди. Нима қилиш керак эди? Достоевскийнинг «шўрлик одамлари» каби бир-бирларига хат ёзишларию мана шу хатлар билан яшашлари, улардан олинадиган зигирдай хурсандчилик билан қаноатланишлари керакмиди?

Екатерина Ермолаевна ўз ҳаётига бегона бир киши сифатида назар ташлашга уриниб кўрди. Шунда у билдики, ёши улғайганига қарамай, турмуш қурганига деярли йигирма йил бўлганига ва ўғли вояга етиб қолганига қарамай, у Александр Александровични биринчи муҳаббат ёдгорлиги — фақат ўша ажиб бир ҳиссиёт билан севар экан. Кейин худди ўша бегона киши, бундай севги жиноят эмас, дерди. Аммо у ўз ҳаётини Александр Александрович билан боғлашни ўйлаганда яна бир бошқа ҳиссиёт уни синовдан ўтказарди. Хуллас, у Александр Александровичга ўз ҳаётидан ўрин топиб беролмади. Унга бўлган муҳаббат эса Екатерина Ермолаевнанинг ё виждонини қийнар, ёки оналик ҳиссиётидан воз кечишни даъво

қиларди, бу катта, талабчан ва куйдирувчи муҳаббат у билан ҳамма ерда изма-из юрарди.

Ана шунда Екатерина Ермолаевна ўз оилавий ҳаёти кўнгилдагидек эмаслигини ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ тушунди. Александр Александрович билан йўллари айри тушгач, қалбидаги бўшлиқни тўлдирган ёшликда шунчаки кўнгил бериш унга севги бўлиб туюлганини англаб етди.

Ким ҳам ёшликда севишни, севилишни истамайди? Лекин Екатерина Ермолаевнанинг ҳаётида ҳақиқий севги йўқ эди ва йўл қўйилган бу хато бир неча йиллар ўтгачгина аниқланди. Бироқ у турмушини на биров учун, на бирор нарса учун буза оларди. Кейин у қалбини ўлгага бўлган муҳаббати билан илтиб яшайверди. Энди турмушини бузса сабаб бор. Лекин... У ўз тақдирини ўзгартиради-ю, ўн беш ёшлик Володьканинг қалбини шикаста қилиб қўяди. Володьканинг бахтсизлигини ўйлаганда эса уни куч-қувват тарк этарди.

— Ҳаммасига тушундим! — ҳаяжонланиб деди Александр Александрович.

Александр Александрович чамаси, бутун борлигини қамраган умидсизликни Екатерина Ермолаевна кўрмаслиги учун унга орқа ўгириб олганди. У деразадан ҳад-ҳудудсиз оламларга — мангулигу барча жонзотларнинг бебақолиги ҳақида далолат бериб, совуқ, беозор ёнду сочиб милтиллаётган ёрқин юлдузларга тикилиб турарди.

— Ҳаммасига тушундим, ўйлаб кўрилмаган шафқатсизлигинг учун сени кечираман, — деди у Екатерина Ермолаевнанинг кўз ёшларига парво қилмай. — Аёлларга хос тутуруқсизлик. Бир умрга йўқотиш учун излаб топиш.

У орқасига ўгирилди. Екатерина Ермолаевна бошини қўлларига қўйганча стол ёнида ўтирарди. Шу дақиқаларда Александр Александрович ноҳақ ва шафқатсиз эди. Бироқ Екатерина Ермолаевна унга қийинлигини, қийин бўлганда ҳам ўзига нисбатан кўпроқ — ахир унинг оиласи бор, Александр Александрович эса ёппа-ёлғиз ўзи яшайди, — қийин эканлигини биларди. У Александр Александрович ҳар қанча озор берса ҳам кечиришга тайёр эди.

Эшик орқасида кекса уй бекаси самовар қўйиб, пиёзли селёдка тайёрлаб, бочкадан сертук янги қўзиқо-

ринларни олар экан, табуреткада ўтирган синчков қўш-нисига ички бир хурсандчилик билан дерди:

— Хонадонимизда унаштириш бўлади шекилли. Ешликдаги қайлиғи келганга ўхшайди. Александр Александрович учун чин юракдан хурсанд бўлиб кетяпман. Қанақанги одамки у! Ҳаёти бўлса, кимсасиз, ҳувиллаган!

Кампиршо ичкарига кириб стол тузаш учун қулай фурсат кутиб, идиш-товоқларни шарақа-шуруқ қиларди. Бироқ эшик очилиб, йиғлаган Екатерина Ермолаевна чиқиб келди. У уй бекасини сезмай, ёнидан ўтиб кетди, унинг орқасидан ранги ўчган, хафа Александр Александрович борарди. Кампиршо у тезда қайтадимми-йўқми, сўрашга журъат этмади.

Кўройдин кеча эди. Осмонда юлдузлар чарақларди. Бўрондан дарак бериб ер бағирлаб-шамол кўтарилаётганди. Александр Александрович билан Екатерина Ермолаевна қишлоқнинг қоп-қоронғи кўчасидан гаплашмай, ҳеч нарсани кўрмай, эшитмай боришарди.

— Лекин, Катя, мен билан хайрлашгани келасан-а?!— тўсатдан сўраб қолди Александр Александрович тўхтар экан, юраги эзилганча. — Йигирма йил илгари қилганингдек қилмассан энди?

Унинг хаёлидан узоқ ўтмиш гавдаланди. Улар бир-бирларининг қўлларини қисишганча, кўча муюлишида туришибди. Қиз унга ўзининг шайдо кўзлари билан тикилади. Йигит унинг ҳаяжонланаётганини сезиб турибди, бироқ қиз хотиржам овозда дейди: «Жўнаб кетишимдан олдин келаман». Кейин у кун кетидан кунни, йил кетидан йилни ўтказиб кутди. Мана у, фақат йигирма йил ўтгандан сўнггина келди, шунда ҳам қалбини қайта тир-наб, яна қайтиб кетиш учун келди.

— Келаман, — деди Екатерина Ермолаевна ўзини мажбур қилиб.

Бу ёлғон эди. У келмаслигини биларди. Александр Александрович билан хайрлашишга унинг жасорати етишмасди.

Уларнинг ҳар иккови ҳам ўзи билан ўзи, кечинмалари билан банд бўлганидан, қишлоқда бонг урилаётганини пайқашмади, шафаққа эътибор беришмади.

МУНЧАЛАР УНУТИЛМАССАН, БИРИНЧИ МУҲАББАТ

Шавлов, Нина Александровна ва Алевтина Илларрионовна кабинетда суҳбатлашаётган, Александр Александрович эса Екатерина Ермолаевна билан сўзлашаётган бир пайтда Саша Коновалов Стешани кузатиб қўяётганди. Бу бир умр эса қоладиган унутилмас кеча эди. Улар ўзлари туғилиб, ўн етти йиллик умрларини кечирган, биринчи муҳаббатларига гувоҳ бўлган қишлоқ кўчаларидан аста-секин боришарди. Елик дераза қопқалари тирқишидан йўл-йўл ёруғлик тушаётган — қийшайиб қолган ёғоч уйлар ёнидан ўтиб боришарди улар. Шумурту четан бутали уй олди боғчалари ёнидан, у ер-бу ерини қор қоплаган кенг полизлар ёнидан ўтиб боришарди улар.

Ўз ўқитувчилари тақдири учун ўнинчи синф шунчалар ғайрат билан беҳудага курашмагани ҳақида гаплашишар экан, ҳар иккови ҳам эртага биринчи дарсни янги ўқитувчи эмас, балки Александр Александрович бошлашига ишонгиси келарди. Бу ҳақдаги фикр-мулоҳазаларини ўртоқлашиб борар эканлар, гап бошлаш биланоқ бир-бирларини тушуниб олаётганлари учун, жумлалари охирига ҳам етмасди.

Тонгги тиниқ ҳаво каби беғубор, ажойиб, бепоён ва дала мойчечагидек боадаб биринчи муҳаббат, мунчалар унутилмассан! Ҳаётнинг булутлию ёруғ кунларида ҳам унутилмассан сен! Кимда-ким ёшлигида бу беғубор ҳавони, бу боадаб мойчечакни билмаган бўлса, кейинчалик энтикиб ички бир ҳиссиёт билан эслайдиган ҳеч нарсаси йўқ унинг. Бундайларнинг ўз ҳиссиётларини қиёслайдиган, ҳиссиётларини қайта уйғотадиган ва таъзим қиладиган ҳеч нарсалари йўқ. Буларнинг барини, дарвоза орқасида туриб, Стеша билан Сашанинг гапларини эшитган Людмила Николаевна шу кеча ҳис этди. Болаларнинг қадам товушини эшитиб у ҳовлига, дарвоза орқасига яшириниб олганди. У аввалига бирмунча ўнғайсизланди, лекин ўзини, одатда барча синчков ота-оналар ўзларини қандай оқласалар, шундай оқлади: биз

болаларимизга нимаики алоқадор экан, ҳаммасидан албатта хабардор бўлишимиз керак....

— Стеша, — деди Саша дарвоза ёнида тўхтар экан, — айтчи, нега бунақа бўлади-я... — У сезиларли даражада ҳаяжонланарди ва одатан шундай ҳолларда юз бергани каби, гапини йўқотиб қўйди. — Атрофда яхши қизлар кўп-у, лекин фақат биттаси ёқади... Ўз ҳаётимни эслай бошлаганимда дарров кўз олдимга сен келасан; аввалига кичкинагина, сарпойчан, сочинг ҳурпайган, кейин сочиникикита қилиб ўриб юрадиган ўқувчи, ундан кейин эса шу туришингда — энг чиройли, дунёда энг яхши, тенги йўқ қиз ҳолида!.. Стеша, нега индамайсан? Бу тўғрида гапирсам нега доим жим бўлиб қоласан? Мен тўғримда нима деб ўйлашингни билмайман. Эҳтимол, гапимни ҳам эшитгинг келмаётгандир?

Саша Стешага яқинлашиб, унинг совқотган қўлларини ушлади, кейин уларни ўз кафтлари орасида иситар экан, қоронғида қизнинг афтига тикилди. Бироқ уни кўра олмади. Фақат икки юлдузча — Стешанинг кўзларигина эркалигу бахтиёрликдан чақнаб турарди.

— Жавоб бермайсанми? — Саша хўрсинди, унинг қўлларини қўйиб юборди, ўзини четга тортди. — Сукут ризолик аломати...

— Саша, мен... — Стеша бўғилиб кетди, иссиқ рўмолини ечди, кейин қўли билан юзини беркитганча, бирдан йиғлаб юборди. — Сени яхши кўраман! — У йиғи аралаш шундай деди-да, югурганича ҳовлига кириб кетди.

Саша бир неча лаҳза жойида қотиб қолди. У шу дамда жудаям бахтиёр эди, Стешани ҳозироқ орқасига қайтариб, айтган сўзини такрорлашга мажбур қилишни хоҳларди. Бироқ бунинг ўрнига у уй эшиги тарақлаб ёпилганини эшитди, Стешанинг хонасидаги дераза қопқаси тирқишидан тушган ёруғликни кўрди. Саша орқасига ўгирилиб, Листковлар уйдан шошилмай узоқлаша бошлади.

Людмила Николаевна Стеша эшикни ёпиб кириб кетгунча кутиб турди-да, ўз пистирмасини тарк этиб, кўчага чиқди. Узоқлашиб бораётган қора шарпани кузатганча, Стешанинг севгиси тўғрисида ўйлади. Уларга қандай тўсқинлик қилиш мумкин? Ахир севишганлар бир-бирлари билан учрашиш учун бари бир йўл топадилар-ку. Ҳа, Александр Александрович ҳақ экан.

Людмила Николаевна қандайдир рашкка ўхшаган

дарсани туйди ўзида. Йўқ, у ҳеч қачон бунақанги муҳаббат нималигини билмаган! Стешадек пайтида у ўзидан бир неча ёш катта киши билан турмуш қурганди, муҳаббатсиз турмуш қурганди. Людмила Николаевна бирдан ўзига ачиниб кетди. Хўрсинди, кўзларини артди, лекин уйга киришга шошилди.

— Сизмисиз, Людмила Николаевна? — сўради Стеша ўз хонасида турганча.

— Мен, қизим, мен, — деди у.

Айтилган бу сўзлару майин овоз Стешани таажжублантирди. У ўзини тутиб туrolмай, виқорли, соҳибжамол, ёноқлари лов-лов ёнаётган, ўз бахтидан мағрур, ҳамон пальтодаю шол рўмолини елкасига ташлаган ҳолда хонадан чиқиб келди.

— Ҳозир Сашани кўрдим, — деди Людмила Николаевна, — шу атрофда айланиб юрибди. Уйга чақирсанг бўлармиди уни...

Стеша ўгай онасига ажабланиб, аини пайтда, миннатдорлик билан қаради. Унинг Людмила Николаевнага қандайдир яхши, илиқ гап айтгиси келди, бироқ шу пайт хаёлини деразага тушаётган галати ёруғлик жалб этди. Дераза ёнига югуриб борган Стеша қишлоқ узра қизил шуълани кўрди.

— Нимадир ёняпти!

Стеша ҳовлиқиб шундай деди-ю, рўмолини бошига ташлаб, йўл-йўлақай пальтоси тугмаларини қадаганича, кўчага отилди. Унинг орқасидан Людмила Николаевна югурди.

Қишлоқ ташвиш қўйнида эди. Офатдан дарак бериб, бонг урилаётганди. Йўлни чўнтак фонарлари билан ёритганча, одамлар югуриб келишарди.

Жўрттага қилгандек, худди шу пайт табиат ҳам ҳужумга ўтди: куз кечаси сукунатида тўсатдан тўс-тўполон билан гувиллаганича шамол кўтарилди. Ер ялаб енгилгина эсишдан бошланган бу шамол ерда элас-элас кўзга ташланадиган қор ўрамларини ҳосил қилди-ю, дарахтларни синдириб, электр симларини узиб, томларни кўчириб, ваҳимали бўронга айланганича, осмону фалакка кўтарилди. У эпчил йиртқич ҳайвондек МТСнинг олов қамраб олган ёғоч гаражига ёпирилди, оловни бир лаҳзагина пасайтирди-ю, кейин уни аланглатиб ҳар томонга улоқтирди, яқин-атрофдаги устахоналару бостирмаларга олиб бориб ташлади.

Погорюй МТСининг қадимий биноси районда деярли ноёб жой бўлиб, 1929 йили Сибирда дастлаб ташкил этилган саккиз МТСдан бири эди. Утган йигирма олти йил давомида Погорюй МТСи биноси эскириб қолганди. У йиллар ўтиши билан тўсинлари қорайиб, ўзи чўкиб, бўёқлари бутунлай ўчиб, дарвозаю эшиклари шалоғи чиқиб кетгани сабаблигина эскиргани йўқ. Ҳозир ҳеч ким машинасини унинг бостирмалари остида сақламайди; бу бостирмаларни аллақачонлар кенг саройларга алмаштирганлар. Ёғоч гаражлар ўрнига ғиштдан янгилари қурилган. Қоронғи ноқулай устахоналар ҳам янги бинога муҳтож эди.

Бу йил баҳорда кўҳна МТСнинг ёнгинасидаги бўш ётган ерда МТСнинг янги, ғиштин биносини қуриш бошланди. Қурилиш майдони катта дарвозасию кираверишида бир кўзли будкаси бор баланд, метин мустақкам девор билан ўраб олинди. Кузга келиб иккита кенг, ёруғ гараж ва янги станоклар билан жиҳозланган устахона қуриб битказилди.

Устахонада ингичка из ётқизишни поёнига етказишди. Кенг бостирмалару хилма-хил ёғлар сақланадиган кичкина, шинам бино деярли битай деб қолганди. МТС территориясининг олис бурчагида, катта кўчага чиқаверишда баҳайбат зангори бензин бак кўзга ташланар, супачага қўйилмаган яна иккита бак унинг ёнида ётарди.

МТС кун сайин эмас, соат сайин қад кўтарар ва погорюйликлар у билан фахрланишарди. Қишлоққа келган ҳар бир кишини шу ерга бошлаб келиб, унга қурилишни кўрсатишарди. Бу ерда Погорюйнинг деярли бутун аҳолиси ишларди. Мактаб ўқувчилари ўз ташаббуслари билан синф-синф бўлиб ва якка ҳолда ишлагани келишарди. Бир сўз билан айтганда, янги МТС Погорюй аҳолисининг ифтихори эди.

Ярим вайрона ёғоч биносию анчагина пишиқ пилла-пояси ҳамда битта қўнғироқли минораси қолган қадимий черков қўнғироқхонасидан қишлоққа жом овози та-

ралган, уйлар узра эса ёнгин алангаси кўриятганда погорюйликларнинг дастлаб хаёлига келган нарса шу бўлди: фалокат янги МТС қурилишида юз бермадимикин?

Лекин янги МТС эмас, эскиси ёнаётганди, бу ҳам даҳшат эди, чунки машиналарни, устахона жиҳозларини янги бинога кўчиришга эндигина тайёргарлик кўраётгандилар.

Бонг урилиши биланоқ оломон МТСнинг очик дарвозасидан ёпирилиб кириб келди. Булар ҳангоматалаб бекорчилар эмас, халқ мулкани қутқариб қолишни астойдил истовчи етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган серғайрат граждандлар эди.

Одамлар оловга ташланишга тайёрланиб, ёнгин атрофида айланиб юришарди; ёнаётган устахонадан асбоб-ускуналарни, бостирмалардан машиналарни олиб чиқиш учун ўтга ҳам киришди улар. Ёрдам беришни истовчилар шу даражада кўпайиб кетдики, МТСнинг ҳайҳотдай ҳовлиси торлик қилиб қолди.

Ўт ўчирувчилар бригадаси одатда шу ерда, гаражда турадиган қизил ўт ўчириш машинасидан ичакдек чўзилган шланг билан устахона томида оловга қарши курашарди. Сув вишиллаганича кучли алангага бориб урилиб, уни бир лаҳзагина пасайтирарди, холос. Қутуриб ўкираётган шамол аланга олдираётган олов шу заҳотиёқ нарироқда гуриллаб ёнар, худди эмаклаётгандай, аввалги — сув сепиб ўчирилган жойига сурилиб ўтар ва янада қаттиқроқ, шиддат билан ёниб, кўкка ўрларди. Шлангдан отилиб чиқаётган сув яна унга қаратиларди. Шланг қорайиб, куйиб вишиллаётган тўсинларга эгилар, кейин ияқ жонлядек тепага кўтарилиб, пастга туша бошларди.

Устахона билан ёнма-ён гараж ловиллаб ёнарди. Нариги томонда эса бостирма томи ўт олаётганди.

Борис Михайлович Павлов тўс-тўполонда Алевтина Илларионовна билан Нина Александровнани йўқотиб қўйди. У одамларни итариб-туртиб ўтиб, ёнгинга яқинроқ бормоқчи бўлди, бироқ энди МТС дарвозасидан киришнинг иложи қолмаганди. Дарвозани тўсиб олган оломонни участка милиционери Терентий — чўтир юзли кўнгилчан йигит ҳайдаётганди. У чавандозларнинг мишишига эмас, аравалару чаналарни тортишга ўрганган семиз, бесўнақай колхоз отига миниб олганча, йўлни

одамлардан тўсиб турар, фақат машиналару челақда сув ташиётганларнигина ичкарига қўярди.

Иккиланганича жойида тўхтаб қолган Борис Михайлович, ногоҳон, кимдир енгидан тортганини пайқади. Ўгирилиб қараб, мажлисда ўзи «ўртоқ Икс» деб атаган қизни кўрди.

— Юринг, деворнинг ҳув анави ерида туйнук бор.

Пальтосининг тугмалари солинмаган, рўмоли ечилиб кетган Стеша орқасига ўгирилиб қараб, Павловни имлаб чақирганча, одамлар орасидан чаққонлик билан ўтиб, тез-тез одимлаб, олға борарди.

Деворнинг битта тахтаси чиндан ҳам кўчириб ташланган бўлиб, дарчадан болалар тизилганча эмаклаб ўтишарди. Павлов ранги очиқ пальтоси барини қайириб, шляпасини эзгилаб қўймаслик учун бошини энгаштирганча қийналиб, зўр-базўр ҳовлига ўтиб олди. Ўтди-ю, Стешани кўздан қочирди, оломон ўртасига тушиб қолди; одамлар уни ўзларига қўшиб, ёнаётган бино томонга суриб кетишди.

МТС яқинидаги қудуқ «лайлак»ларининг бир дақиқа ҳам тинмай гижирлаётгани эшитилиб турарди. Аёллару болалар боғдорчилик мутахассиси Никифорнинг бочкасига чаққонлик билан сув қуйишар, у эса бочкани резина гилдиракли эски аравада олиб кетарди. Сув ортан машиналар қудуқдан ёнғин бўлаётган жойга бетиним қатнарди. Сув етказиб беришга ўт ўчирувчилар бошчилик қилишаётганди; бир неча дақиқа ичида қатъий тартиб ўрнатилганди.

Павлов одамлар орасига суқилиб, олдинга ўтди. Бир неча ёш йигит — МТС ишчилари шекилли, катта станокнинг аллақандай бир бўлагини эгилиб-букилиб, олиб кетаётганди. Борис Михайлович уларга кўмаклашмоқчи бўлди. Йигитларга яқинлашиб, қизиб кетган пўлатни икки қўллаб ушлади-да, уни елкасига қўйган ҳам эдики, терга ботган қора кўз йигит, юк оғирлигидан афтини бужмайтирганча, жаҳл билан ўшқириб берди:

— Тегма! Қийминингни ифлос қиласан!

Павлов ўзини четга олди. Йигитлар унинг ёнидан ўтиб кетишаётганда, улардан бири жўрттага баланд овозда деди:

— Бу ерда дуч келган одам сандироқлаб юрганидан кейин ўт тушади-да!..

Кўн пальтосининг тугмалари ечилиб кетган, бошида-

ғи шапкаси куйган Фёдор Тимофеевич Листков ҳовлиқ-қанича ҳовлида уёқдан-буёққа елиб югурарди. Юзлари, кўзларининг ости, қошларининг усти-ю чаккаларига теккан қоракуя доғлар худди моматалоққа ўхшаб кўринарди. У бақираверганидан хириллаб қолган овоз билан буйруқ қилар, ўзи ҳам дам-бадам олов ичига кириб чиқарди.

Павлов бошқа ёрдам кўрсатишга уринмай қўя қолди. У бир четда турар экан, ўзини бу ерда танимасликларини, ёнғин пайтида нотаниш одамга ишонмаслик мутлақо тушунарлилигини билгани ҳолда, йигитнинг ғайирлик билан айтган луқмасидан кўнгли хижил тортиб, ҳеч ўзига келолмасди.

Қишлоқ советининг раисаси Матрёна Елизаровна гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда пайдо бўлиб қоларди. Тивит рўмоли елкасига сидирилиб тушиб кетганди, одатда йиғиштирилиб, муштумдек қилиб тугиб қўйиладиган сочларини шамол тўзғитарди. Матрёна Елизаровна куйган — дастрўмол билан ўралган қўлини иккинчи қўли билан ушлаганча, буйруқ берар, ўт ўчирувчилар билан нималарнидир маслаҳатлашарди.

На Матрёна, на Фёдор Тимофеевич МТСни қутқараётган одамларни дастлаб уюштира олмадилар, мана шунинг учун ҳам ҳар ким ўтни ўз билгича ўчираётганди.

Александр Александрович шуълага кўзи тушганда шу даражада ўз кечинмаларига берилиб кетган эдики, аввалига тунги осмон нега қизариб кетганига тушуниб етмади. Бир оз ўтгач, МТС ёнаётганини билди-ю, ҳамма нарсани унутиб, ёнғин томонга югурди.

У етиб келиши биланоқ Фёдор Тимофеевич ҳам, Матрёна Елизаровна ҳам ўзларини йўқотиб қўйишганини сезди ва биринчи навбатда, бино атрофида ҳовлиқиб, беҳудадан-беҳудага елиб-югураётган ўз ўқувчилари бошини бириктиришга аҳд қилди.

— Гараж томига чиқинглар,— қичқирди Александр Александрович уларга қараб.

Ёнаётган устахонадан шамол дам-бадам олов пуркаётган бино томига ёш-яланглар болаларга хос чаққонлик билан тирмашиб чиқиб олишди.

— Аёллар! Челақни томдагиларга қўлма-қўл қилиб узатинглар! — буюрди Александр Александрович челақни чангаллаб олиб, ёнидагисига узатар экан.

Жили конвейер тез ва аниқ ишлай бошлагач, Александр Александрович устахонага югурди.

Олов алангаси қуршовида қолган МТС устахонасига яқинлашиш тобора қийинлашиб, хатарлашиб бораётганди. Аммо-лекин бошларини ҳўл устки кийимларига буркаб олган жасур кишилар асбоб-анжомларни, моторлару тракторлар қисмини қутқариб қолиш учун олов ичига бостириб киришарди.

Павлов ҳайратланганича, Александр Александровични кузатарди. У битмас-туганмас ғайрат-шижоатга эгага ўхшаб кўринарди. Одамлар Александр Александровичнинг кўрсатмаларига бажонидил қулоқ солаётганлари эса ўқитувчи катта обрўга эгалигидан сўзсиз далолат берарди.

Павловнинг назари бир неча марта Стешага тушди. У қудуқдан сув ташир, чапдастик билан ушлаб олган обкашидаги пақирлар эса унинг тез-тез қадам ташлашига монанд-чайқаларди. У ҳормай-толмай ишлар, фақат ҳар замонда обкашни елкасидан олмай тўхтар ва ташвишланганча, кўзлари билан кимнидир қидирарди.

«Кимдан ташвишланыпти? Кимни қидирыпти у?» — кўнглидан ўтказди Павлов.

Стеша Сашадан чиндан ҳам жуда хавотирланаётганди. Кейинчалик у бу хавотирланишни кўнгли сезгисига йўйган, ёнғин пайтида Сашанинг ёнида бўлмагани учун ўзини-ўзи неча марталаб лаънатлаганди.

Павлов Саша ўртоқлари билан ғилдираклари аранг айлангётган тракторни ҳовлидан қандай сургаб ўтишганини кўрди. Саша билан Стеша бир-бирлари билан кўз уриштирганларини икки марта сезиб қолган Борис Михайлович, қиз кимни қидираётганини, кимдан ташвишланаётганини билиб олди.

Учинчи синф ўқувчилари ловиллаб ёнаётган устахона дарвозасидан ҳайиқмай кириб кетаётганларида Павлов нафаси ичига тушганча уларга қараб қолди.

Ярим кечага борганида бўрон тинди. Сув аланга устидан ғалаба қилди. Гараж билан бостирмадаги ёнғин ўчирилди. Фақат ярим вайронага айланган, томи куйиб кетган устахонагина ҳали ҳам ўт қуршовида эди.

Устахонадаги асбоб-ускуналарни қутқараётганлар орасидаги Саша Коновалов бошқалар каби ғоят ҳолдан тойганди. Унинг оёқларидан мадор кетган, қўллари

қалтирар, қоракуяга беланган юзидан тер маржон бўлиб қуйиларди.

— Устахонага кириш тўхтатилсин! — деб қичқирди ўт ўчирувчи томдан туриб.

Аммо-лекин юрак ютганларни тўхтатиб қолиш осон эмасди.

— Коновалов, орқага! — даҳшатли бир овозда қичқирди Александр Александрович.

Тўсинлар номигагина илиниб тургани, таваккал қилиш хатарли эканлиги яққол кўриниб турарди, бироқ Саша ўқитувчисига қулоқ солмади.

— Биз ҳозир, — деди у лабларинигина қимирлашиб, — анови тракторни..

Саша билан унинг жонажон ўртоқлари Серёжка, Миша ҳамда Ваня димоқни ачиштирадиган тутундан йўталганча, устахонанинг куйиб, қорайиб кетган дарвозасига ташланишди.

— Чик! Тезроқ чиқиб кетларинг у ердан! — томдан туриб қичқиришди ўт ўчирувчилар.

Аммо болалар аччиқ тутун орасида аллақачон кўздан ғойиб бўлгандилар.

Оч кўк рангли «Белорусь» трактори ремонт қилиш учун устахонага олиб кириб қўйилганди. Унинг катта гилдираклари резиналари аллақачон буруқсиб ёниб бўлган, навбат моторнинг электр ўтказгичларига келганди. Том босиб тушай-босиб тушай деб турган бир пайтда қутқариб қолиш учун ҳаракат қилинаётган — ҳалокатга маҳкум этилган бағоят бесўнақай ва оғир трактор якка ўзи аянчли равишда турарди. Аммо ўн етти ёшли болалар, бирор бир нарсани қилиб бўлмайди, деб ўйлармидилар? Улар тракторни қандай бўлмасин оловдан олиб чиқишга аҳд қилишганди.

Улар минг машаққат билан тракторни жойидан қўзғатиб, дарвоза томонга бир неча қадам жилдиришди. МТСнинг яна бир неча ишчилари уларга қўшилди. Бироқ трактор жойидан бошқа қўзғалмади: у ерда тутаб ёнаётган тўсинга тақалиб қолганди. Йўлни тозалашга тўғри келди.

— Қочиб қол! — томдан ўт ўчирувчиларнинг бақирганлари эшитилди ва шу заҳотиёқ ёнаётган тўсинлар қарс-қурс қилиб, гумбурлаганча пастга қулаб тушди.

Ишчилару ўқувчилар ўзларини оловдан олиб қочишга улгуришди. Бироқ уларнинг орасида фақат Сашагина

йўқ эди. Енаётган тўсинлар устига тушиб, кўздан тўсиб қўйганди уни; Саша боши ёрилган ҳолда трактор билан ёнма-ён ётар, аланга уни ҳар томондан бераҳмларча қуршаб олганди.

КАСАЛХОНАДА

Хушсиз ва ҳаммаёғи куйиб кетган Сашани ўт ичидан кўтариб чиқиб, касалхонага олиб кетишди.

Ёнғин ўчирилгач, Погорюянинг ҳамма ёш-яланги касалхона — иккита эшигию иккита олди очиқ равони бўлган чўзинчоқ ёғоч уй ёнига тўпланди. Қачонлардир бу уй доктор Илья Николаевич Васенцовга қарашли эди. У дастлаб хусусий иш билан шугулланган, бутун умри бўйи шу ерда деҳқонларни даволаганди. Йигирманчи йилларда Илья Николаевич уйни касалхона қилиш учун давлатга топширди, ўзи эса унда бош врач бўлиб ишлай бошлади. Уй тепаликда бўлиб, кўп йиллар муқаддам Илья Николаевич ўз қўли билан бунёд этган қайинзор қуршовада эди.

Уйнинг шарқ томондаги баланд пиллапоясидан бир-бирларидан полизлар билан ажратилган қишлоқ уйлари, Қудадаги қадимий тегирмон, паррандачилик фермасининг узун томию баланд деворлари, қалин, ўтиб бўлмас тайгани ёриб, ичкари кириб кетган — кенг, қор билан қопланган Катта Сибирь йўли яққол кўриниб турарди.

Касалхона пиллапояси ёнида тўдаланишиб турган ёш-яланглар ёнига медицина ҳамшираси Софья Васильевна—баданини сириб турган тор оқ халатли ҳаддан ташқари семиз аёл бир неча марта чиқди. Унинг бошида пешонасига тушириб олинган оппоқ қалпоқчаси бор эди. Софья Васильевна медицина ҳамширасидан кўра кўпроқ ошпаз аёлга ўхшарди.

У оғир-оғир қадам ташлаб, майда тол новдаларидан тўқилган тўшама тўшалган кенг пиллапоянинг ўртасига чикиб келар ва фақат биргина гапни такрорларди:

— Аҳволи оғир. Жудаям кўп жойи куйган. Ярим хушсиз ётибди. Онаси билан шаҳарлик доктор Потёмкина тепасида. Палатага кириш қатъий тақиқланади.

Касалхона пиллапояси ёнига сигирларини наридан-бери соғиб бўлган аёллар ҳам келишди. Тўпланиб турганларнинг гап-сўзларини эшитиб, кўз ёшларини тивит рўмолларининг учи билан артиб, яна уйларига шошилишди. Эркагу аёл колхозчи борки, жами йўл-йўлакай бирров касалхонага кириб, Саша Коноваловнинг аҳволидан хабар олиш учун ишга барвақтроқ отланарди.

Саламатпаз буви ҳам келди. У сабр-тоқат билан пиллапоя ёнида бир соатдан мўлроқ кутиб турди, кейин оппоқ пардалар тутилган деразаларга қараганча, уй атрофини айланди, кичкинагина тирқишча топиб, ҳамширанинг хонасига мўралади-да, ойнани астагина тикиллатди. Пиллапояга бошига оқ рўмол танғиб, эгнига кулранг халат кийиб, яланг оёқларига қўлбола «шاپ-шап» илиб олган ёшгина, қирмизи юз ҳамшира югуриб чиқди.

— Жонгинам, мана буни Прасковья Семёновнага бериб қўйгин. — Саламатпаз буви ҳамширага тепаси қаймоқ боғлаган тўқ-сарик рангдаги қайнатилган сутли илиқ шишани берди. Кейин енги қаппайма, этаги кенг, эски бахмал калта пальтоси чўнтагидан сув ўтказмас қоғозга ўроғлиқ ниманидир олди. — Ҳали иссиққина, — деди у, — пиёзли сомса. Семёновнага бер. Айтиб қўй унга, ўзини зўрлаб бўлсаям есин: ҳолдан тойиб қолади бўлмасам. Худди шундоқ деб айтгин, қизим.

Ҳамшира эндигина кетмоқчи эди ҳамки, уни Саламатпаз буви яна тўхтатди:

— Сашаям бирор нарса ермикин?

— Қаёқда! — ҳамшира қўлини силкиди. — Ҳали ўзига келганичаям йўқ. Бечоранинг соғ жойи қолмаган!

— Вой шўрим, нима кўргулик экан бу! Бунақанги фалокат рўй беради, деб кимам ўйлабди! — қайғурганча деди Саламатпаз. — Лекин ўзиям йигитмисан — йигитда: эсли-ҳушли, мулойим, хушмуомила, ҳусни бир оламга татийди...

— Энди унда ҳусн қолибдими! — деди ҳамшира. — Бутун башараси куйиб, кўзигина қолган. — Ҳамшира қиз совуқдан жунжикиб, елкаларини қисиб, қизариб кетган оёқларини тапирлатди-да, эшик тутқичини ушлади. — Хайр бўлмасам. Ҳамма гапингизни етказаман.

— Оҳ, лочинча, лочинча, бу кўргулик қаёқданам бошингга тушди! — кўзлари ёшга тўлганча ғўлдиради Саламатпаз буви.

У ҳали дарвозадан чиқиб улгурмаган ҳам эдики, ка-

салхона олдида Людмила Николаевна пайдо бўлди. Унинг кўзлари шишган, қизариб кетган бурнига уна суррилганди. Эгнида денгиз мушуги мўйнасидан тикилган узун пўстин, бошида ҳам худди шунақа шапкача бўлиб, у пешонасига бостирилган ва устидан тўрдек енгил ок жун шарф ўралганди. Қўлида сочиққа тугилган нарса. Қора чёсанка¹ли мўъжаз оёқчалари билан майда қадам ташлаб, тез-тез юрганича, одамлар орасидан ёриб ўтди-да, пиллапояга чиқиб, эшикни дадил очди.

— Ичкарига қўйишмаяпти, мумкин эмас! — деган овозлар эшитилди.

Бунга жавобан Людмила Николаевна худди: «Кимга мумкин-у, кимга мумкин эмас», — дегандек елкаларини учириб қўйди-да, даҳлизга кирди.

Эшик тарақлаганини эшитган Софья Васильевна шу заҳотиёқ югуриб чиқиб, ёдлаб олган сўзларини такрорлади.

— Аҳволи оғир. Жудаям кўп жойи куйган. Ярим ҳушсиз ётибди. Ичкарига кириш, ўртоқ Листкова, қатъий тақиқланади.

— Мани ўзимнинг халатим бор, — Людмила Николаевна шундай деди-да, пўстинининг олдини очиб, оқ халатини кўрсатди.

— Бари бир мумкин эмас! — қаттиққўллик билан деди Софья Васильевна. — Бош врач тақиқлаган.

— Лекин мен унга бир оғизгина гап айтишим керак.

— У сизнинг гапингизни бари бир эшитмайди.

— Уф, мен унинг олдида жудаям айборман, шунини айтишим керак унга! Мен ҳаётдаги кўп нарсаларни фақат эндигина бошқача кўряпман, бошқача сезаяпман, дунёда соф, катта муҳаббат борлигини фақат эндигина тушундим!.. — Шундай деб, Людмила Николаевна йиғлаб юборди.

Софья Васильевна унинг гапларидан ҳеч нарсага тушунмади.

— Ўртоқ Листкова, тезроқ бу ердан чиқиб кетинг! — деди у. — Илья Николаевич келиб қолса, балого қоламиз.

— Сизда юрак деган нарса йўқ экан! — алам билан қичқирди Людмила Николаевна. — Сизларнинг ҳаммангиз ҳам тошмехрсиз! Бу ҳаммага маълум.

---

¹ Қишки оёқ кийимининг бир тури (тарж.).

Софья Васильевна қизариб кетди, дўрдоқ пастки лабини тишлади:

— Сиздақангиларни мана шу қўлларимиз билан парвариш қилсак, ўрнингизга тувак тутсаг-у, гапингизни қаранг-а! Кетинг, Илья Николаевич чиқиб қолмасдан бу ердан кетинг деяпман!

Шундай деб, у эшикни очди.

— Бақираверманг, чиқиб кетяпман! Унга мураббо билан шаҳардан лимон олиб келгандим, олиб қўйинг.

У Софья Васильевнага тугунчани узатди, гўё ораларида қаттиқ-қуруқ гап бўлмагандек, дўстона жилмайди, ташқарига чиқиб, эшикни секингина ёпди.

Софья Васильевна елкасини қисди, тугунчани қўлига олиб, бошини чайқади:

— Лимону мураббони қаёқда ерди у! Онаси ермикин? Ҳозир унинг кўзига сзқат кўринармиди.

ҚАЛБ ВА КОМСОМОЛ БУРЧИ

Шу куни мактабда ҳамма нарса ғайритабиий бўлаётганди. Биринчи сменада ўқийдиган ўқувчилар эрта-лаб касалхонага бориб, биринчи дарсга кечикиб келишди. Ўқитувчилар уларни койишмади, ҳатто кечикишлари сабабини сўраб-суриштиришмади ҳам: ҳаммаси изоҳсиз ҳам тушунарли эди.

Бошланғич синф ўқувчилари ўнинчи синфдагиларга дарс ўтказдиришмади. Улар Сашани ўз ўрнида ўтирганини кўришни умид қилгандай дам-бадам эшикни очиб, Коноваловнинг бўш турган партасига мўралашарди. Серёжка нимагадир мактабга келмаганди; болалар тонготарда уни касалхона ҳовлисида кўришганди. Стеша Листкова ҳам келмаган, бироқ бу ҳам ҳақ кимни ажаблантирмаганди...

Танаффус пайтларида бўладиган ҳамишанги шўхшодонлик йўқ эди. Ҳатто болакайларгача жим юришарди. Юқори синф ўқувчилари ташвишланиб, тўда-тўда бўлиб йиғилиб олишарди. Гап фақат бир нарса: ёнғину Саша Коноваловнинг қаттиқ куйгани тўғрисида борарди.

Кутилмаганда ўнинчи синфдаги математика дарси-

ни кимё билан алмаштиришди. Бу ҳол ўнинчи синф ўқувчиларини тунги воқеалардан бирмунча чалғитди.

— Сезаяпсизларми, болалар? — деди Зина. — Янги математика ўқитувчиси бизнинг синфимизни нимагадир қабул қилмаяпти!

Бу ҳол Александр Александровичнинг мактабга қайтиши билан боғлиқ эканлигини бирданига ҳаммалари тушуниб қолишди.

— Қандай яхши-я! — хурсанд бўлиб деди Миша. Кейин қайғуриб қўшиб қўйди: — Эҳ, Сашка, Сашка, ишларимиз қандай зўр бўляпти! Сен бўлсанг ётибсан, ҳеч нарсадан хабаринг йўқ!

— Борди-ю, энди Александр Александровичнинг ўзи қайтиб келишни истамаса-чи? — гумонини айтди Ваня. — Биласизларми, нима десам экан, ори келганидан... Саша ҳам менга шунақа деганди.

— Э йўқ, у мактабни жудаям яхши кўради! — унга қўшилишмади Зина. — Наҳотки у бизнинг синфимизни, айниқса кечаги воқеалардан кейин ўз хоҳиши билан ташлаб кетолди, деб ўйласанг?..

Миша иккинчи соатга кечикиб келди. У синфга янги қишлоқлик янги ўқувчи Кирилл Ершов — қийиқ ёқа кўйлак кийган, оч-сарик сочлари бир текисда силлиқлаб қўйилган, кўк кўзлари мулоим боқувчи камсуқум йигитча доскага чиқиб жавоб бераётганда кириб келди. Кирилл ўзини йўқотганча доска ёнида турар ва бераётган жавобиди мусбату манфий электр зарядларини алмаштириб юбораётганди.

— Қирсам майлими? — эшикни очган Миша қиёфасига шундай тус бериб сўрадики, бундан болалар фавқулодда нимадир юз берганини англашди.

Ҳамма сергак тортди.

— Қир. Нега кеч қолдинг, а? — кўнгилчанлик билан сўради Алексей Петрович.

— Алексей Петрович! Серёжкани нима учун дарсга келмаганини биласизми? Сашага унинг терисидан олишибди! — Миша аранг нафасини ростлади. — Сашанинг аҳволи оғир. Жудаям оғир! Бутун бадани куйиб кетибди, уни фақат терисини алмаштирибгина қутқариб қолиш мумкин экан.

Алексей Петрович ўрнидан турди.

— Сен буларнинг ҳаммасини қаёқдан биласан, а?.. — сўради у.

— Менга Нина Александровнанинг ўзи айтди...
Алексей Петрович, — ўқитувчига мурожаат қилди Миша, — сиз парторгсиз, ҳозироқ синф комсомол мажлисини ўтказишимизга рухсат беринг!

Алексей Петрович бунга розилик билдириб, Ершовни жойига қайтариб юборди.

— Утир, ҳеч нарсани билмайсан, а! — деди у, «а» ни афсус оҳангида талаффуз қилиб.

Ершов айбдорларча партаси томонга юрди. Алексей Петрович синф журнали билан портфелини стол чеккасига суриб қўйди-да, ўтириш учун Сашанинг партаси томон қадам ташлаган жойида фикридан қайтди, стулни олиб, дераза ёнига ўтирди.

— Орангизда бюро аъзоси ким? Мажлисни ўша олиб борсин, — деди у.

Бақувват, барваста, қуйиб қўйган рус деҳқонининг ўзгинаси бўлган Никита Воронов лапанглаганча стол ёнига келди, жигарранг жингалак сочларини силади, чолвари почаси кулранг кигиз этиги қўнжига тиқиб қўйилган янги тўқ-кўк физкультура костюмини тортиб қўйди.

— Нима тўғрисида мажлис ўтказамиз? — босиқлик билан сўради у Алексей Петровичдан, унга ўзининг мовий кўзларини тикканча.

— Сен Домбаевнинг сўзларидан ҳеч нарсага тунунмадингми ҳали? — ажабланди Алексей Петрович.

Никита сукут сақлаб турди-да, яна сўради:

— Очиқ мажлисми?

Алексей Петрович бош ирғади.

— Ёз, Елена! — Никита биринчи партада ўтирган оқ-сарик сочли қизга қоғоз узатди, чўнтагидан шошилмай «абადий» ручкасини чиқариб, уни ҳам қизга берди. Бир оз жим тургач, деди: — Синф комсомолларининг очиқ мажлисини бошлаймиз. Сўз Домбаевга берилади.

Миша стол ёнига бориб, Никита билан ёнма-ён турди. У жудаям ҳаяжонланар, бармоқлари тинимсиз қимирларди.

— Болалар, мен ҳамма гапни аллақачон айтиб бўлдим! — деди Миша. — Фақат бир нарсани қўшимча қиламан: кимда-ким ўртоғимиз ҳаётини сақлаб қолиши учун ўз терисидан беришга қўрқмаса мана бу ерга қўл қўйсин. — У дафтардан йиртиб олинган варақни

столга қўйди-да, ўзи биринчи бўлиб имзо чекиб, уни қалам билан биргаликда Никита томонга сурди.

Никита қатъий ҳаракат билан қаламни қўлига олди, имзо чекиш учун қоғозга энгашиди, кейин тўсатдан:

— Раис қўл қўйишга улгуради, — деди. — Қани, болалар, ким қўл қўяди? — Ўзи эса дилидан ўтказди. «Шошиб нима қилдим? Охирида қўл қўяман, навбат тегмай қолса яна яхши. Тириклингингда терингни сидириб олишлари ҳазил гапми, ахир!»

Биринчи бўлиб Зина Зайцева отилиб чиқди.

— Қизлар керак эмас, — деди Миша. — Овчи бўлсанг ҳам бари бир қиз боласан! Обидийда қиласан!

Зинанинг юзлари қизариб кетди.

— Мен-а, мен обидийда қиламанми? — Зина жаҳли чиққанича, стол томонга юрди.

— Бекорга шошқалоқлик қиялсан! Бари бир қизларнинг терисини олишмайди! — қичқирди унга қараб Миша. — Никита, унга рўйхатни берма!

Лекин Никита қаршилиқ кўрсатишни хаёлига ҳам келтирмаётганди. «Фамилия қанча кўп бўлса, шунча яхши», — деб ўйларди у.

— Рози бўлса қўявер, қўл қўяверсин, уёқда ўзлик-ўзи билишади.

Зина қўл қўйди, кейин Мишанинг ёнидан ўтар экан, унга мағрурланиб қаради. Зинадан сўнг стол ёнига Ваня, унинг орқасидан янги қишлоқлик Кирилл Ершов келди. Миша: «Қизлар керак эмас!» — деб ваҳшат билан бақираётганига парво қилмай, қизлар ўринларидан туришар, столга яқинлашиб, ўз фамилияларини ёзишарди. Бир неча дақиқа ичида бутун синф ёзилиб бўлди.

Истараси иссиқ, қизлар каби нозик-ниҳол, қизил юз, феруза кўз, чўзинчоқ юз, кичкинагина оғзи сал қийшиқроқ йигитча — Лёшка Терентьевгина қўл қўймади. — Мен ёзилмайман, — деди Лёшка. — Соғлигимнинг мазаси йўқ. Шунинг учун онам комсомолга киришга рухсат бермайди.

Синфга бир неча лаҳза сукунат чўкди. Лёшканинг гапини эшитиб, ҳамма гангиб қолганди.

— Қўрқиб кетдингми! — ғазаб билан деди Ваня.

— Қўрқаним йўқ, фақат менга мумкин эмас! — Лёшка ўз гапига синфдошлари қандай муносабат билдираётганларига парво қилмай, инжиқлик билан гапини такрорлади.

— Комсомолга кирмаётганиннга сабаб соғлигининг мазаси йўқлиги эмас! — деди ўрнидан ирғиб турган Зина кичкинагина қора кўзларини чақнатганча. — Онангинг ноғорасига ўйнаб, черковга югурасан, хайитди тавоб қилдиргани кулич¹ олиб кетаётганингни ўзим кўрганман!

Синф ўртасида шипдай бўлиб Митяй Звонков — бутун район бўйича ёшлардан чиққан биринчи полвон ўрнидан турди. Митяй бир ёшга кирганида бирданига кунига эмас, соатига ўса бошлаган. Ун олти ёшга тўлганида бўйи 1 метру 98 сантиметрга, оғирлиги эса 90 килограммга етган. У ҳаддан ташқари бақувват, куч-қуввати бениҳоя эди. Уни кўриш учун врачлар шаҳардан келишарди. Унинг ўзи ғайритабiiй бўйидан жуда кўп ўнғайсизланар, ўртоқлари эса у билан фахрланишарди.

— Мен бўлсам, болалар, бундай демоқчиман. Биламан, ёлғиз ўзинггагина айтилган гапни бошқаларга айтиш ҳам яхши эмас, лекин Лёшка Терентьевга комсомол эътибор бериши керак. Лёшка менга ўтган йилиёқ, мактабни битириши билан попликка ўқишга боришини, ўқиш давомида эса кўп ҳақ тўлашларини айтганди.

— Лёшкadan ғоявий чиниққан поп етишиб чиқадида, а?— сўради Алексей Петрович ўзини тутиб туролмай.

— Ғоявий чиниққан! Хо-хо-хо! — заҳархандалик билан кулди Ваня. Унга бошқалар қўшилишди.

— Бўпти, Лёшка тўғрисида биз яна гаплашамиз, — деди Никита. — Лёшкadan бошқа ҳамма қўл қўйдими?

Ҳар томондан:

— Ҳамма! Ҳамма! — деган овозлар эшитилди.

Шундан сўнггина Никита қоғоз устига энгашиб, ўз фамилиясини ёзди.

— Қанақасига ҳамма? — деди Ваня. — Андрюшка Берёзкин-чи?

Берёзкин энг охирги паргада, бурчакда қип-қизариб, терга ботиб, кўзларини ерга тикканча ўтирарди.

— Андрей, сен нимага ёзилмадинг? — сўради Никита.

---

¹ Думалоқ нон.

— Қўрқоқлик қияпти! — йиғламоқдан бери бўлиб қичқирди Миша. — Ҳатто қизларгача ёзилишди-я! Эҳ, қўрқоқ, яна комсомолмиш! Уруш бўлиб қолса нима қиласан? Сан Матросов ҳам, Кошевой ҳам бўлолмайсан. Саша Коновалов ҳам бўлолмайсан.

Андрей қалин лабларини қимтиб, малла сочли бошини елкалари орасига тортганча, миқ этмай ўтирарди.

— Гапирсанг-чи, нимага индамайсан? — жаҳл билан бақирди раис.

— Менга рухсат эт, — деди Алексей Петрович. У ўрнидан туриб, столга яқинлашди. — Менинг тушунишимга қараганда, имзо кўнгилли тарзда қўйилади. Шундай бўлгач, қичқиришни, талаб қилишни, қўрқишни нима кераги бор? Қалб ва комсомоллик бурчи нимани буюрса, ҳар ким шунга яраша...

— Лекин, Алексей Петрович, унинг қалбию комсомоллик бурчи сукут сақлаб турганда, биз қандай чидаб тураламиз? — қизишиб деди Миша. — Таклиф қилман: унинг хулқини муҳокама қилиб...

— Э, дўстим, бунақанги қизишма! — Миша томонга қўлини чўзиб деди Алексей Петрович. — Муҳокама қилишга ҳамма вақт ҳам улгураамиз,

— Йиғилиш тугади деб ҳисоблайман, — шоша-пиша деди Никита. — Дарс давом этади.

Ҳамма ўз жойига ўтирди. Синфга жимлик чўкди. Алексей Петрович ҳозир ҳамма жудаям ҳаяжонланаётганидан янги материални ўзлаштира олмаслигини фаҳмлаб, ўтилган дарсни такрорлашга тушди. Қўнғироқ чалиниши билан Никита қўл қўйилган қоғозни кўтариб, ўқитувчига саволомуз қаради-да:

— Буни қаерга берамиз? — деди.

— Касалхонага олиб борамиз, — деди унга жавобан Миша, — ҳаммамиз борамиз. Ҳозироқ! Эҳтимол тери ҳозир керак бўлар.

Ҳамма ўзининг дафтар-китобини шошганча йиғиштириб, синфдан чиқди ва ҳаяжонланганича коридордан кета бошлади.

Алексей Петрович ўнинчи синфда бўлиб ўтган комсомол йиғилиши тўғрисида ўқитувчилар хонасида гапириб берди. Ксения Петровна ҳаяжонланиб кетди:

— Ажойиб ёшлар! Арзмаган нарсаларга интизомсизлик, бачканалик, ўжарлик қилишади, ҳақиқий қийинчиликка дуч келишганда эса, ғоявий чиниққан, жа-

сур эканликларини, дўстлик улар учун муқаддаслигини намойиш этишади! — Унинг кўзларида ёш милтиллади. — 1941 йилда ҳам шунақа бўлганди... Ёшларимиз елкага елка тираб, гиштин девордек кўтарилишгани эсимда... Тўққизинчи синфдан кўнгилли равишда армияга кетишарди, бўлмаса улар ҳали бола эди... Улардан қанчадан-қанчаси қайтиб келмади!

— Қаранглар, касалхонага чопиб кетишяпти! — деди Алексей Петрович кўчани кўрсатиб.

Ксения Петровна деразага яқинлашди:

— Оҳ, ишқилиб беҳудага тиришиб ҳаракат қилишмаётган бўлишса майли-я! Саша! Саша! Ҳеч хаёлимдан кетмаяпти у.

Дераза ёнига Алевтина Илларионовна келди.

— Улар биринчи синф ўқувчиларини ҳам бошлаб кетишяпти! Форточкадан бақирсаммикин уларга?

— Уларни қўрқитиб юборманг! — болаларнинг тарафини олди Ксения Петровна. — Илья Николаевич болакайлар билан қизалоқларни қайтариб юборади. Қўяверинг, улар ўртоқлари ҳаётини сақлаб қолиш учун жонларини фидо қилгани кетаётганларини ҳис қилишсин.

— Ҳа, бу тўғри! — унга қўшилишди Алевтина Илларионовна. У сумкасидан дастрўмолини олиб, кўз ёшларини артди, кейин кичкинагина думалоқ кўзгучани узоқроқ тутиб, бурнига наридан-бири ула суртди. — Шум тақдирни қаранг-а! Мактабдан албатта энг яхшиларигина кетади-я!

— Йўғ-э, албатта энг яхшиларигина эмас, — эътироз билдирди Ксения Петровна, деразадан узоқлашиб, дафтарларни текширгани стол ёнига ўтирар экан. — Коля Ласкинни олинг. У мактабдан кетгач, ҳаммамиз эркин нафас олгандик.

— Дарвоқе, Ласкин ҳақида! — жонланди Алевтина Илларионовна. — Қўрғонни тозалашда ёрдамлашиш учун ерталаб ёнғинга болалар колонияси тарбияланувчиларини олиб келишди. Ласкин Коноваловнинг бошига бахтсизлик тушганини эшитгач, терисини беришга рухсат этишларини талаб қилиб туриб олибди. Нина Александровнага колония бошлиғи қўнғироқ қилди. Педагогик нуқтаи назардан рухсат беришни маъқул кўришди. Қаранглар, қайтиб келишяпти! Кўриниб турибди, дарсга кечикмаслик учун шошилишяпти. Уларни

нимага қайтариб юборишдийкин? Ё бир нечтасинигина олиб қолишдимикин? Тўдага синчиклаб қараганинг билан билолмайсанам... Ксения Петровна, ҳозир сиз ўнинчига кирасизми? Қоровул аёлга бориб айтаман, қўнғироқни беш минутча кечроқ чалсин.

Бироқ худди шу пайтда қўнғироқ овози эшитилди. Алевтина Илларионовна умидсизлик билан қўл силкиди. Ксения Петровна бир даста дафтарни шошилмай чизимчага боғлади, уни стол устида қолдириб, шкафдан синф журнаlines олди, ойна олдига бориб, калта оқ сочларини таради, гард қўнғандек кўринган ёқасини, кифтини қоқди, кейин битта-битта юрганча синфга йўл олди.

АЗБАРОИИ УРТОҚ ДЕБ

Сашанинг назарида кун билан тун аралаш-қуралаш бўлиб кетганди. Тириклигини у фақат азобли оғриқдангина билаётганди. Ҳушига келган пайтларида у яшашни жудаям-жудаям хоҳларди. Утмишдаги воқеалар ҳотирасида гавдаланарди. У ҳали етти яшарлигида онасининг қўлидан ушлаб олиб, олтин қиш кунда қишлоқ бўйлаб кетаётганини, ҳали жазирама ёзда Миша, Коля, Ласкин, Серёжаю Ваня билан бирга Қудада чўмилаётганини кўрарди. У муздек сувга ташланар, ёнаётган бадани ором олиб, оғриқ босилгандек туюларди...

Ҳали у қоронғида Стешаларнинг дарвозаси ёнида туриб, унинг олтинсимон қўйкўзларига тикилганча, сўрарди: «Нега ҳаётда бунақа бўлади: атрофингда қанчадан-қанча қизлар бор-у, яхши кўрганинг эса фақат битта?..» Стешанинг кўзлари ёрқин юлдузга айланиб, зимистон осмонга учиб кетади. У ҳам ердан кўтарилиб, Стешанинг кўзлари орқасидан учади...

Саша Коновалов кичикроқ палатада ётганди. Врачлар уни шаҳар касалхонасига жўнатиш, безовта қилиш мумкин эмас деб ҳисоблашарди. У жуда ёмон куйганди.

Оҳак билан оқланган, поли яқингинада оч-сарик рангга бўялган палата деразалари ёзда жозибадор, гўзал, ҳозир эса яланғоч, қор босган ва оғриқ, дилхасталигу қайғу ҳукмронлик қилаётган худди мана шу хонадек ғамгин кўринувчи қайинзорга қараганди.

Палатада Сашадан ташқари яна учта оғир касал ётарди. Ҳаммаларига оналик меҳр-муҳаббатю сабр-тоқати билан Сашанинг онаси — Прасковья Семёновна қараб турарди. Уғлига қайғурганидан, унинг тақдиридан умидсизликка тушганидан у на ухлай, на бўш қолганида ўзини кўярга жой топа оларди. Ўзи турган, вояга етказган, бутун ҳаётининг маъноси бўлган боласининг ўлиши мумкинлигига у асло ишонмасди. Лекин даҳшатли кўнгил ғашликдан унинг юраги орқасига тортиб кетаётганди.

...Кундузи, беморлар ухлаб, Саша инграмай, алаҳсирамай жим бўлиб қолган пайтда Прасковья Семёновна бошини тумбочкага қўйганича мудраб ўтирганди. Бир неча дақиқадан сўнг у кўзини очди-ю, чўчиб ўғли томонига ташланди.

Саша кўзларини очиб, бир нуқтага тикилганича ётарди.

— Сашенька, бирор нарса керакми? — шивирлаб сўради онаси.

— Йўқ, — Саша ўзи тикилиб турган — гоҳ думалоқлашиб, гоҳ чўзилиб, гоҳ кўздан йўқолиб, гоҳ яна пайдо бўлаётган нуқтадан кўзини узмай, лабларини қимирлатибгина жавоб берди.

— Энди тузукмисан, Сашок? — Прасковья Семёновна унинг кўз ифодасини тушуниб етишга уринди.

— Уларга айтинг... Александр Александрович билан... боғлиқ... охиригача олиб боришсин, — деди у бўлиб-бўлиб ва кўзларини юмди.

Прасковья Семёновнанинг юрагида қаттиқ санчиқ турди. У кўкрагини чангаллаганича стулга ўтирди.

— Ойи, Стеша келдими?

— Касалхонадан кетмаяпти у, Сашенька! — кўздан шашқатор ёш қуйилганча деди Прасковья Семёновна. — Қачон қарасанг ҳов анови қарағайзорда юргани-юрган. Ўзиям қарағай ниҳолига ўхшаб қолган. Терисидан олишларини илтимос қиляпти.

— Уники керак эмас... Ойи, кимлардан олишди?

— Серёжа билан Коля Ласкиндан,

— Бекор қилишибди... — Саша яна кўзларини юмиб олди.

Прасковья Семёновнани ичидан босиб келган йиғи бўғиб қўйди. Шарпасиз қадам босиб ташқарига чиқди. Врачлар хонасининг эшиги очиқ эди; у эшитиши керак бўлмаган гап-сўзлар қулоғига чалинди.

— Умид йўқ, деб ўйлайсизми? — деб сўради аёл овози.

— Ҳеч қандай,— жавоб қайтарди бош врач.— Ҳозир биз нимаки қилаётган бўлсак, виждонимиз қийналмаслиги учун қилянмиз. Афсуски, боланинг ўлими муқаррар.

Прасковья Семёновнанинг кўз олди қоронғилашиб кетди. У йиқилиб тушмаслик учун деворга суянди.

Коридорга баланд бўйли, тўла, белидан кичикроқ камар ўтқазилган сарғиш халатли Илья Николаевич чиқди. Прасковья Семёновнага кўзи тушди-ю, у ҳамма гапни эшитганини англади. Ўз эҳтиётсизлигидан пушаймон қилиб, аччиқланганича деди:

— Қасалхонага чет кишиларни қўйишни одат қилиб олишибди-ку!

Бошида кулранг учбурчак рўмол, эгнида кўк халат бўлган кўкиштов оқ юзли кичкинагина Прасковья Семёновна ёлвораётган кўзлари билан бош врачга тикилди. Унинг катта-катта оч-кўк кўзларида шунчалик кўп азоб-уқубат акс этардики, Илья Николаевич ўзини жудаям ноқулай ҳис этди.

— Уйизга бориб, дам олсангиз бўлармиди, онажон,— деди у мулојимгина қилиб.

Прасковья Семёновна жавоб қайтармади. Врач кетди. У коридорда яна узоқ турди, кейин деворни ушлаганича, аста-секин палатага кирди.

Илья Николаевични Софья Васильевна тўхтатди.

— Йўлакда сизни болалар кутиб туришибди. Афтидан, синфдаги ҳамма болалар келганга ўхшайди.

— Қанақа болалар?

— Мактабдан. Коноваловнинг ўртоқлари.

— Яна ўртоқлари! Қуни билан қилган ишим, мактаб болаларини қабул қилиш! — жавради Илья Николаевич.

Сарғимтир ёғоч деворни учдан бирини эгаллаган оловсиз катта печь ёнида, худди шундай рангдаги суянчиғи панжарали скамейкалар қўйилган муздек ва жим-

жит коридорда ўғил болалару қизлар туришарди. Эшикни очган Илья Николаевич ажабланди, чунки йўлакда болалар шу даражада кўп, бунинг устига у ер ҳаддан ташқари жимжит эди.

Тўда орасидан Миша ажралиб чиқди. У ҳам худди бошқа болаларга ўхшаб шапкасини қўлига ушлаб олган, ҳадеб оқ мўйна жиягини шафқатсизлик билан юлқирди.

— Салом, Илья Николаевич! — деди Миша, кейин аллақандай ажабтовур ярим таъзим қилиб қўйди. — Бизларнинг ҳаммамиз ҳам Саша Коноваловга теримиздан беришга розимиз. Яна бошқа истовчилар ҳам бор.

Ҳайратдан Илья Николаевичнинг қошлари баланд-паст бўлиб кетди.

— Мана рўйхат, марҳамат! — Миша узун-узун юнгли тўқ-жигарранг пўстини тугмаларини ечиб, қора чий духоба курткасининг чўнтагидан қоғозни олди-да, врачга узатди.

Илья Николаевич қоғозни олиб, қўлида айлантирди.

— Болалар, бу жудаям азоб беради! — деди у.

— Биламиз! — деди отасининг эски пальтосини кийиб олган энг кичкина ўқувчи.

— Серёжканинг терисидан олишди, Пипин Паканадан ҳам. Улар чидашди-ку, ахир. Мана, мендан бошлайверинг, рўйхатда мен биринчман, — деди Миша ва шу заҳотиёқ пўстинини еча бошлади. Унинг қўллари хийлагина қалтирарди.

Доктор уни тўхтатди:

— Бўпти, болалар, зарур бўлиб қолганда ўзим сизларни мана шу рўйхат бўйича чақираман... Комсомол-мисизлар?

— Комсомолмиз! — бараварига жавоб беришди болалар.

— Саша бизнинг секретаримиз эди... Доктор, энди узоқ вақтгача етакчисиз қоламизми? — сўради Миша.

У докторга саволмуз ҳам талабчанлик билан қаради.

— Яшириб ўтирмайман, Коноваловнинг аҳволи оғир...

— Улишиям мумкинми? — мовий кўзларини катта-катта очганча сўради Никита.

Доктор қошларини чимирди, бошини эгиб, қўлларини ёйди.

Ҳамма бир неча лаҳза жим бўлиб қолди.

— Терини ҳозир олинг!.. — ёлборганча деди Миша.

— Керак бўлиб қолса — албатта оламиз, — ваъда берди Илья Николаевич. — Хўп, ҳозирча хайр!

«МЕНИ ТИНЧ ҚУЙ...»

Енғин пайтида ёрдам бериш тўғрисидаги қичқириқларни эшитган ва оломондан кимдир Сашканинг номини тилга олган дақиқалардан бошлаб, худди ўша дақиқалардан бошлаб Стеша учун вақт тўхтаб қолгандек, ёшлик даври ўтган ва у дунёда ўзининг амалга ошмаган орзи-умидлари-ю битмас-туганмас ғам-аламлари билан якка-ёлғиз қолгандек туюлди.

Одамларни туртиб, итариб, устахонага ёриб ўтган Стеша боши орқасига энгашган, қўллари жонсиз осилиб ётган Сашани қандай қилиб олиб чиқишганини кўрди. У Сашани ўлган деб ўйлаб, ўзини йўқотиб қўйди. Қўлини ўймалаганича шунақанги чинқириб юбордики, теварак-атроф сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди.

У ҳеч нарсани кўрмай, худди кўрлардек қоқилиб-суқилиб, замбил орқасидан Сашанинг онасию мактабдош ўртоқлари билан касалхонагача югуриб борди. Касалхонага фақат Сашанинг онасинигина қўйишди. Бироқ оломон тарқаб кетмади. Пиллапоядаги Сашанинг дўстлари орасида Стеша рангида ранг қолмаган ҳолда турар ва тақдир ҳукмини кутарди.

Ана ўшанда Софья Васильевна биринчи мартаба пиллапояга чиқиб, шундай деганди:

— Аҳволи оғир. Жуда кўп жойи куйган. Ҳали ҳушига келганича йўқ. Шунисиям яхши ҳар қалай: оғриқни сезмайди.

Стеша оломондан узоқлашиб, қайинзорга югуриб кетди, ниҳолгина дарахтчани икки қўллаб ушлаб, унга юзини босди-да, ҳўнграб йиғлаб юборди. Кўп ўтмай

уни Зина Зайцева қидириб топди. У дугонасини қучоқлаб, юпата бошлади:

— Бўлди, йиғлама, кўнглингни тўқ қил, у тирик, тирик у! Еш, соғлом, албатта тузалиб кетади! Тузалгандан кейин яна қайтадан ўзининг партасига бориб ўтиради. — Кейин ўзини тутолмай, одамлардан эшитган гапини айтиб юборди: — Айтишларига қараганда қаттиқ куйган, айниқса юзи. Бор ана, юзи доғ бўлиб қолсин. Бунинг учун ундан сенинг кўнглинг совумайди-ку?

— Бадбашара бўлсин. Қўлсиз, оёқсиз бўлсин, фақат тирик қолса бас! — ўпкаси тўлиб йиғлади Стеша.

— Шунақа яхши кўрасанми уни ҳали! — деди Зина ажабланибми, ғайирлиги келибми.

У ҳали бунақанги ҳиссиётни бошидан кечирмаганди. Лекин Саша унга ёқар, агар ўртада Стешаю унга нисбатан Сашанинг муносабатини билмаганда эди, Зина аллақачон ўз қалбига албатта эркинлик берган бўларди.

— Бошқалар бўлса, биласанми одамнинг афтига қараб баҳо беришади,—давом этди Зина.—Поччам—опам Ленанинг эри фронтда яраланганди. Уйга қайтиб келганда таниб бўлмасди: пешонаси тиртиқ, юзида ямоқ, ияги кесилган. Уша куниёқ опам уникидан кетиб қолди. «Мен, — деганди Лена, — унга ҳечам ўхшата олмаяпман». Мана шунақа!

— Қанақанги аблаҳ, виждонсиз у!.. Йўқ, у эрини яхши кўрмаган!..

Стеша Сашани пешонаси ямоқ, юзлари тиртиқ, ияги хунук бир ҳолда кўз олдига келтирди. Наҳотки ўшанда у севгисидан иккиланган бўлса? Йўқ! Ҳеч қачон! Аксинча. Она ўзининг майиб боласини бошқа болаларидан яхшироқ кўргандек, у ҳам Сашани янада яхши кўриб кетди.

— Эҳтимол, сен янглишаётгандирсан? Эҳтимол, уни ҳам юзи чандиқ-чандиқ бўлиб чиқса, кўнглинг қоллар?

— Бор, Зина, мени тинч қўй, бир ўзим бўлсам, шуниси яхши, — ёлворгандек деди Стеша, юзини яна қайин танасига босганча.

— Йўқ, уйга кетамиз. Сени кузатиб қўяман, — эсхушини йиғиб деди Зина. — Ёнгин пайтидаёқ отанг қидириб юрганди сени.

— Мени тинч қўй, бор! — такрорлади Стеша ва яна ҳўнграб йиғлаб юборди.

Зина дугонасига ажабланганича тикилиб қолди.

— Майли, бир ўзинг қолмоқчи бўлсанг, қола қол, — унинг раъйига юриб деди Зина, — мен бўлсам, Саша тўғрисида яна бирор нарса билиб келарман. — Шундай деб, Зина болаларнинг ёнига кетди.

ОЙДИН КЕЧАДА

МТСда ёнғин бошланган кеча эсингиздами? Ушанда Екатерина Ермолаевна бу уларнинг сўнги учрашуви эканига тўла ишонган ҳолда Александр Александрович билан хайрлашганди. У ўзи тўрт кун яшаган — икки деразаси кўча томондаги боғчага қараган пастак оқ уй олдида қоронғида узоқ туриб қолди. У кўз ёшларини тийишга, ўзини тинчлантиришга уринарди. Кейин шафаққа кўзи тушди-ю, барча погорюйликлар каби, ёнғин томонга чопди. Александр Александровични ўша ерда кўрган Екатерина Ермолаевна одамлар орасига яшири-ниб, тақдир уни яна бир карра кўришимга имкон бериб, менга раҳм қилди, деб ўйлаганича, ундан кўз узолмади.

Аммо ёнаётган тўсинлар остидан Саша Коноваловни тортиб олишганда, врачлик бурчига содиқ қолиб, беморга ташланди. Екатерина Ермолаевна Коновалов Александр Александровичнинг сеvimли ўқувчиси эканлигини биларди. Александр Александрович ўзини бутунлай унутиб, бошқалар билан Саша Коноваловни ёнаётган тўсинлар остидан қутқараётганда ўзининг ҳам қанчалик оғир аҳволда эканини кўрганди у.

— Катя, бугун кечаси унинг ёнида бўл, — деди Александр Александрович.

Екатерина Ермолаевна биринчи кечада ҳам, ундан кейинги кунларда ҳам беморнинг ўрни ёнидан жилмаслиги учун шу сўзларнинг ўзигина кифоя эди... У жўнаб кетиш вақтини орқага сурди. Энди у ўз ўқувчисининг соғлигини сўраб-суриштириш учун касалхонага келаётган Александр Александровични ҳар куни кўрарди,

Екатерина Ермолаевна унинг олдига оқ халатда, оппоқ дуррача ўраб чиқар ва у билан совуқ йўлакнинг деразаси олдида узоқ туриб қоларди.

Шу кеча Александр Александрович яна келди, Екатерина Ермолаевна елкасига халати устидан пальтосини ташлаб, йўлакка чиқди. У юраги дукурлаб ураётганини эшитиб, учрашув қувончи яқинлашиб келаётган айрилқ изтироблари билан қоришиб кетаётганини ҳис қилиб, Александр Александровичга фақат кўзлари билангина ғамгин жилмайди. Улар скамейкага ўтиришди. Александр Александрович дардли бир овозда сўради.

— Катя, мен билан хайрлашмасдан кетиб қолмайсанми?

— Йўғ-э, Саша, йўқ!

Шу кечада у Александр Александровичнинг пальтоси тугмаси узилганини кўриб, йиғлаб юборай деди. Гап орасида Александр Александрович ҳозиргина емакхонага кириб чиққанини айтди. У ёлғиз эди, унга ҳеч ким ғамхўрлик қилмасди. Екатерина Ермолаевна Александр Александрович билан бирга бўлиши кераклиги тўғрисида тобора кўпроқ ўй сурарди. Кейин бу ич-ичидан ўзини ишонтириш шу даражага етдики, агар у шу бугуноқ бу ердан қочиб кетмаса, бир умр Александр Александрович билан қолишини, ўглини эса етимликнинг ачиқ қисматига дучор этишини англади.

У Александр Александровични кузатиб қўйгач; жимжит коридор бўйлаб, кабинет томонга юрди. Қаршиидан оғир қадам ташлаб, бир қўлида дори-дармон, иккинчисида врач ёзиб берган дорилар рўйхатини кўтарганча Софья Васильевна келарди. Икки аёл калта кулранг халатлари остидан узун кўйлаклари кўриниб турган — соғайиб қолган касаллар палатаси эшиги ёнида сўрашишди.

Кабинет ярқираб турарди. Деразаларда оҳорланган оппоқ дарпардалар. Қора чармли кушеткага тоза, яхшилаб дазмолланган, фақат дазмол изларигина билиниб турган чойшаб солиғлиқ; ҳали унга бемор ётиб улгурмагани аниқ-таниқ кўриниб турарди. Ойнаванд тоқчаларига асбоблар терилган шкаф ойнаси ялтирарди. Шкафдан кичкинтой касаллар учун қора митти кўзчалли ўйинчоқлар — сариқ елим ўрдакчаю оқ қуён жавди-

раб тикилиб турарди. Стол ортида сарғиш рангли халат ҳамда қалпоқча кийган Илья Николаевич ўтирарди.

— Мумкинми? — сўради ундан Екатерина Ермолаевна.

— Марҳамат қилинг! — деди Илья Николаевич бош сийкиб стол қаршисидаги стулни кўрсатганча. — Фақат чекларга қўл қўйиб бўлмагунимча оғиз очмайсиз, бўлмаса албатта бўзиб қўяман.

Екатерина Ермолаевна стулга ўтириб, Илья Николаевичнинг чек дафтарчасига эҳтиётлик билан, шошилмай имзо чекаётганини кузата бошлади.

— Мана, бўлди. — Илья Николаевич узук таққан гўштдор қўлини хужжат устига қўйиб, Екатерина Ермолаевнага юзланди: — Хўш, нима демоқчи эдингиз?

— Мен ҳозирок кетишим керак, Илья Николаевич! — деди Екатерина Ермолаевна қаттиқ ҳаяжонланиб.

Илья Николаевич унга бир қур кўз ташлаб олди:

— Бирор гап бўлдим?

— Йўқ, тинчлик. Поликлиникадан зудлик билан етиб боришим тўғрисида чақириқ қоғози олгандим.

— Сизни ушлаб қололмаймиз. Биздан ёрдамингизни аямадингиз, раҳмат.

— Кейин, мен энди бу ерда бўлишимдан фойда ҳам йўқ.

— Ҳа, шундай. Эсизгина Коновалов, ҳай атганга. Имкониятдан ташқари ишларни ҳам қилиб кўрдим шекилли. Бари бир, мана, кучим етмади... — У умидсизлик билан қўлларини ёзди. — Нимаям қилардик, Екатерина Ермолаевна, ёрдамингиз учун раҳмат. Станциягача етиб олишингизга от керакдир?

— От? — Екатерина Ермолаевна район маркази қишлоқдан йигирма километр олисдалигини энди эслади. Ҳозир эса тун. — Илтимос, Илья Николаевич! Ҳақиқатан ҳам отсиз етиб боролмайман.

Илья Николаевич Екатерина Ермолаевнага диққат билан тикилди:

— Бирор ҳодиса юз бердимми?

— Йўқ, рост айтяпман, ҳеч нарса бўлгани йўқ.

Илья Николаевич ўрнидан туриб, эшик ёнига бордида, қўшни хонага қаради.

— Марьяша, — деди у одатда касалхоналарда гапириладиган бўғиқ овозда, — айт, Лукани қўшишсин. Док-

торни зудлик билан станцияга олиб бориш керак бўлиб қолди.

Екатерина Ермолаевна Илья Николаевичга ташакур билдирди, хайрлашгани киришини айтиб, палатага йўл олди.

Палатанинг ҳавоси янгиланган, бироқ, бари бир димоққа ўрнашиб қолган касалхона — камфоранинг нордон иси аниқ сезилиб турган ҳар хил дори-дармонлар ҳиди анқирди. Ёстиғи баланд қилиб қўйилган эшик ёнидаги каравотда оёқларини букиб, қўлини кулранг адёл устига қўйганча кекса асаларичи Игнат бобо ётарди. У қариб-чуриб, бир оёғи тўрда, бир оёғи гўрда бўлиб қолган, бироқ сўққабашлигидан, ҳеч кими йўқлигидан уни касалхонадан чиқаришмаётганди. Игнат бобо Екатерина Ермолаевнани кексаларга хос бепарволик акс этиб турган хира кўзлари билан қарши олди. Ундан бир қадам нарида — тумбочка билан ажратилган каравотда оёқ-қўлини совуққа олдирган йигит ётарди.

Сашанинг ёнидаги оқ курсида асаблари таранг тортилган Прасковья Семёновна ўтирарди. У ўғлининг ҳар бир хўрсиниши, ҳар бир инграши, ҳар бир ҳаракатини илғаб оларди. У ўғлига азоб бераётган азобларни ўзи тортишга тайёр эди.

Екатерина Ермолаевнанинг эшитилар-эшитилмас қадам товушига ўгирилиб қараган Прасковья Семёновнанинг нурсиз, уқубатларга тўла кўзлари: «Бари бир сизлар, врачлар на унга, на менга ҳеч нарсада ёрдам беролмайсизлар...» — деяётгандай эди.

Екатерина Ермолаевна Сашага энгашиб, унинг нафас олишига қулоқ солди.

«Буям Александр Александровични ташлаб кетяпти,— хаёлидан ўтказди у,— унинг ёлғиз ўзи қолади, мутлақо танҳо ўзи қолади».

Саша қимирлаб, зорланиб ингради. Сесканиб тушган онаси қотиб қолди.

— Ҳали камфорадан беришмадимми? — шивирлаб сўради Екатерина Ермолаевна.

— Ҳозиргина укол қилиб кетишди...

Екатерина Ермолаевна боланинг юзига, кўзлари остидаги моматалоққа, киприклари куйиб кетган кўз қовоқларита яна бир марта қаради-да, кўзларида ёш ғилтиллади. «Бечора она!»

Екатерина Ермолаевна Илья Николаевич, икки ҳам-

шира ва Софья Васильевнанинг кузатувида пиллапояга чиқди. Яқингинада танишганларига қарамай, ҳаммалари у билан илиқ хайрлашишди. У бир замонлар извошчилар ўз йўловчиларини абжирлик билан олиб юрган чанага ўхшаш пастак чана-аравага ўтирди; тиззасига айиқ пўстагини ташлади. Шундан сўнг чана қўшқоракларини гижирлатганча, уй атрофини айланиб, йўлга тушди.

Чана олдида, бошида ит тери чўққайган қалпоқ, эгнида авра-астари мўйнали пўстин, белида кумуш қадмали камар бўлган кучер ўтирарди. «Қаёқдан топишибди буниди?» — дилидан ўтказди Екатерина Ермолаевна.

Теварак-атрофни яқиндагина ёлган кўкимтир қор қоплаганди. Булутсиз осмонда ёрқин юлдузлар чарақларди. Сокин ойдин кечада ёш қайинлар оқ шамчироқлардек турар, қуёшдек ёғдуланган ой эса, ҳали унисини, ҳали бунисиин ёқиб — ёритиб, улар устидан сирғалиб борарди. Уй орқасида, ойдинда бир қиз қайинни қучоқлаганча йиғларди. Чананинг гирчиллашини эшитгани замон у шоша-пиша ўзини соя томонга олди. Екатерина Ермолаевна Стешани таниди.

— Тўхтанг! — илтимос қилди у кучердан.

— Тўхта, Лука, др-р! — кучер тизгинни тортиб, қамчиннинг ёғоч дастасини ялтироқ белбоғига қистирар экан, хирилдоқ овозда қичқирди.

Айиқ пўстагини тиззаларидан сидириб, чанадан тушган Екатерина Ермолаевнанинг оёқлари остида қор гарчиллай бошлади. У қизга яқинлашиб, қўлидан тутди.

— Стеша — деди у, шу лаҳзада, назарида, қоронғи дераза ёнида, ойу чарақлаган юлдузлар остида қайинни қучганча Стеша эмас, унинг ўзи тургандай, ўз муҳаббатига, ўз ҳаётига, ўз ёшлигига йиғлаётгандай туюлиб кетди...

Екатерина Ермолаевна бир оғиз ҳам гапирмай, Стешани чанага олиб келди. Чана жойидан қўзғалиб, қўшқорак остида қор гижирлаб, мунгли касалхонани дарахтлар тўсиб қолгач, Екатерина Ермолаевна кучерга деди:

— Листковларникига ҳайданг!

Стеша билан ёнма-ён ўтирган Екатерина Ермолаевна уни юпатишга сўз тополмасди, боиси, унинг ўзи ҳам, эҳтимол, бундайин юпатишга Стешадан кам муҳтож эмасди.

КАТТА ТОВОН...

Уқитувчи Бахметьев тўғрисидаги масала ҳал қилинганига қарамай, Борис Михайлович Павлов Погорюйдан жўнаб кетишга шошилмаётганди. У қишлоқни айланиб, ёғоч кулбаларни, эски, замонлар ўтиши билан қийшайиб қолган тахта деворларни, ярим вайрона ва моғор босган соябонли дарвозаларни, гумбазлардаги нақшинкор ёғоч хўрозларни ўзича томоша қилиб юрарди.

Павлов бир ҳовли ёнида тўхтаб қолди, кейин ўзини тутолмай, кўча эшикнинг оғир, думалоқ ҳалқасидан ушлаб, уни очган ҳам эдики, катта оқ кўппак вовиллаганча югуриб кела бошлади. Павлов ҳовлига қадам қўйди. Кўппак эса майда ўткир тишларини иржайтириб, думини қисганча, нақшинкор устунларини айвончаси бўлган қадимий, кенг, ярим пиллапоая-ярим ровон томонга тисланди. Ҳовлидаги тўрт мустаҳкам устун кўтариб турган қадимий болохона пичанга тўла эди. Пичан қалин қор босган том тирқишларини беркитиб турибди.

Павлов эшикни ёпиб, ташқарига чиқди-да, яна кўча бўйлаб кетди.

Қишлоқнинг кўҳна архитектураси янғиси билан ажиб бир тарзда уйғунлашиб кетган. Ён томонда яқингинада қуриб битказилган кўркам, ёруғ, қулай уйлалар.

Павлов клубнинг гиштин биноси ёнидан ўтиб, думалоқ витрина олдида тўхтади. Унга қўлбола афишалар осиб қўйилганди. Уларнинг бирида — кўк бўёқ билан ёзилганида шундай дейилганди:

«Кино «Қишлоқ муаллимаси», «Кино «Садоқатли дўстлар».

Бошқасига сиёҳ билан ёзилганди:

«Клуб драма тўғараги «Қоронғи қарағайзор» пьесасини қўяли».

Уқувчилар дафтаридадан йиртиб олиниб, витринага ёпиштирилган варақда эса шундай хабар берилганди:

ЛЕКЦИЯ

«ҚУЕШ СИСТЕМАМИЗДАГИ БОШҚА САЙЕРАЛАРДА ҲАЁТ БОРМИ»

27-да, кечқурун соат 7 да бўлади.

Павлов тор кўчага бурилиб, қор босган бўм-бўш полизлар бўйлаб кетди: У ер-бу ерда қор остидан шолғом палагининг қорайган қолдиқлари чиқиб турар, нўхоту ловия эгатларида қозиқчалар ҳамда увадаларини шамолда ҳилпиратганича қўриқчилар сўппайиб турарди.

Муюлишдан Александр Александрович чиқиб келди. У қора қорақўл ёқали қора пальтосининг чўнтагига қўлларини тикқанча, деярли югуриб келарди. Чамаси, у касалхонага шошилаётганди.

Улар сўрашишди, кейин Павлов Александр Александровичнинг қадамига мослаб қадам ташлаганича, у билан бирга кетди.

— Хўш, эртадан сиз яна мактабдасиз-а! — совуқдан гезарган лаблари жилмайиб, чарм қўлқопли қўлини қулоқларига босганча, баланд овозда деди Павлов. — Хурсандман, чин кўнгилдан хурсандман!

— Сибирга келаётганда қалинроқ кийиниш керак. Бизда, ноябрь ойидаёқ, кўриб турибсиз, аллақачон аёз бошланади, — кулмасдан Павловнинг оч рангли юпқа пальтосига, шляпаю ботинкасига назар ташлаб деди Александр Александрович. — Бунақада ўзингизни совуққа олдириб қўйишингиз ҳеч гапмас.

— Совуққа олдиришга улгурмайман. Кечқурун кетаман. Умуман олганда калта ўйлабман. Кейинги гал дохажю пийма кийиб келаман.

Йўл тепаликка кўтарилиб, Павловнинг нафаси сиқа бошлади.

— Э, йўқ, сизнинг тезлигингизда юриб, тепани эгаллай олмайман!

У тўхтаб шамолга орқа ўгириб олди. Александр Александрович ҳам тўхтади.

— Коноваловнинг аҳволи қандай? — сўради Павлов.

— Умид йўқ дейишяпти.

Александр Александрович бетоқатланиб, тепалик

¹ До х а — авра-астари мўйна пўстин.

сари бир неча қадам кўйди. Павлов орқада қолмасликка тиришиб, унга эргашди.

— Енгин бизга бунчалик қимматга тушади, деб ким ўйлабди? — қизғинлик билан гап бошлади Александр Александрович. — Кимдир эҳтиётсизлик билан чеккан ё олов билан нимадир қилган, ана ўша эҳтиётсизлик учун эса йнгитларнинг сараси ўз ҳаёти билан товон тўлаши керак. Даҳшатли, фожиали, алам қилади кишига! Унинг ўрнига мен жон-жон деб азоб чекишга тайёрдим. Умримни яшаб бўлганман. Йиғлайдиган ҳеч кимим йўқ.

— Оилангиз йўқми? — гарчи Бахметьевнинг сўққабошлигини билса ҳам сўради Павлов.

— Сўққабошман! — Александр Александрович жим қолди. Назари Павловнинг ақлли, мулойим кўзларига тушди ва бирдан унга ўзи ҳақида у-бу нарсани айтиб бергиси келиб кетди. — Менга бахт ато этиши мумкин бўлган аёлни ёшлигимдаёқ йўқотгандим.

— Кейин бошқа учрашмадингларми?

— Учрашдик. Йигирма йилдан сўнг. Худди «Евгений Онегин»да айтилгандай бўлди: «Мен сизни севаман (макрга не ҳожат?), аммо этилганман бировга баҳшида; содиқдирман унга бир умр, ҳамиша», — гамгинлик билан декламация қилди Александр Александрович. Унинг эри, ўғли бор. Энг муҳими — ўғли. Йўлларимиз бошқа-бошқа бўлиб чиқди. Хуллас, бир-биримизга термулишдик, қайғуга ботдик, бир-биримизга етиша олмасимизни билиб йиғладик, кейин ўз йўлимизга кетдик. — Бахметьев буларни шундай алам билан гапирдики, Павлов ўқитувчининг кўз ёшини кўришдан кўрқиб, тескари қаради.

— Демак, сиз учун йиғлайдиган кимдир бор эканда, — деди у Александр Александровични бир оз бўлсада юпатиш мақсадида.

Александр Александрович сўз қотмай, шошилмай олдинда борар экан, узоқ-узоқларга — Екатерина Ермаолаевна тунда ундан яширинча жўнаб кетган, ҳозир қорайиб кўринаётган — район марказига олиб борувчи йўлга тикиларди.

Бахметьев билан Павлов икковлари ҳам шу дақиқаларда айнан бир нарса тўғрисида ўйлар эканлар, Борис Михайлович ўз фикрини овоз чиқариб баён қилди:

— Назаримда, ўқитувчи турмушнинг мана шунақанга томонларига бошқа касб-кордагиларга нисбатан ан-

чагина бардошлироқ. Бонси, атрофингизда ҳамиша одобли ва меҳрибон ёшлар бор. Кейин, биласизми, ҳатто бунақанги туйғу, сизнинг ўша аёлга бўлган туйғунгиздек туйғу, агар ўқувчиларингиз бундан унча-мунча хабардор бўлсалар, уларни жуда кўп нарсаларга ўргатиши мумкин...

— Уйлайманки, улар унча-мунча хабардорлар. Улар, одатда, биз ўйлагандан кўра кўпроқ нарсани биладилар. Саша Коновалов бир кун менинг хонамда Екатерина Ермолаевнани кўргандаёқ билдимки, у кўпгина нарсаларни тушунди. У ҳаддан ташқари сезгир бола эди, гап бошлагингиз биланоқ ҳаммасига тушуниб оларди... Мана, кўряпсизми, — ғамгинлик билан жилмайди Александр Александрович, — Саша тўғрисида худди у энди йўқдек гапиряпман!..

Улар касалхонага етиб келишди, сариқ қум сепилган хиёбончадан ўтишди. Касалхона пиллапояси ёнида Александр Александровичнинг ўқувчилари тўдалашиб туришарди. Жудаям кўпчилик эди улар. Болалар катталарга йўл беришди.

Зинапояда Стеша юзини қўллари билан беркитганча, ҳўнграб йиғларди.

Александр Александрович ҳеч нарса демай, шапкасини қўлига олди. Ўқувчилару Борис Михайлович Павлов ҳам шундай қилишди.

ЧУҚУР УИГА ЧУМИБ

Усти ёпиқ тобут мактаб залининг ўртасида турарди. Стол қора лентали гулчамбарлар, уй гулларидан қирқиб тайёрланган гулдасталару ҳидли қарағай баргакларига тўлиб кетганидан тобут фақат гулчамбарлардан иборатгагина ўхшарди.

Тобут ёнида курси, унда беҳол қўлларини тиззасига қўйганча, оғир жудоликдан бошини ҳам қилиб, гунг бўлиб, нақ ҳайкалдек қилт этмай она ўтирибди. Унинг ёнида йиғидан юзлари кўпчиб, қизариб кетган Алевтина Илларионовна. Ўқувчилар, ўқитувчилар ҳамда Погорюй аҳолиси билан тўла залда пашша учса эшитил-

гудек сукунат. Даҳшатли, асабни қақшатадиган сукунат. Бунақанги сукунатни мактаб мактаб бўлганидан бери кўрмаганди.

Зал ўртасидаги тобутда жонсиз, атрофидаги барча тирикларга бефарқ ётган йигитча бу ерда ўн йил муқаддам — ерга урса кўкка сапчийдиган болалик пайтда елиб-югурган, кейин пионер галстугини таққан, ўсмирлик чоғларида жиддий юрган, ундан сўнг эса гапига ўртоқлари диққат-эътибор билан қулоқ солган комсомол етакчиси сифатида бўлган эди.

Қизил мато билан ўралган мана шу усти ёпиқ тобутда гул-гул ёшлик чоғида ҳаётдан абадий кўз юмган Саша Қоновалов ётганига ишониб қанчалар даҳшатли эди!

Бошга тушган бахтсизликдан ҳамма дилгир бўлиб; сукут сақлаганича турарди.

Стеша одамлар орқасига, энг чеккадаги бурчакка яшириниб олганди. Бошьяланг, пальтосининг олди очиқ, уйқусизлигу йиғидан кўзлари қизариб кетган Стеша бошга тушган оғир мусибат уни қандай букиб қўйганини одамлар пайқаб, кўриб қолмаслиги учун ўз панагоҳидан чиқишга қўрқарди.

Билакларига мотам боғичи боғлаган Серёжка, Миша ва Ванялар тобут ёнида фахрий қоровулликда туришарди. Серёжка лабларини қийшайтирганча, тишлаб олганди, ерга қадалган кўзларидан дам-бадам ёш думаларди. Миша қисимлаб олган дастрўмоли билан кўз ёшларини артганча, очиқдан-очиқ йиғлар экан, бирдан мўъжиза юз бериб, ўзини зор-зор йиғлатаётган дўсти тирилиб қолса нималар юз беришини тасавур қилишга уринарди.

Ваня йиғламасди, у жиддий ҳолда, пастга чўзилган қўлларини маҳкам қисганча, қотиб турарди. Сашанинг ўлими уни ўз ҳаётини медицинага бағишлаши даркорлигига яна бир қарра ишонтирганди. Агар мен врач бўлганимда Саша албатта ўлмаган бўларди, деб ўйларди у ёшларга хос ишонч билан.

Мотам маросимини негадир Зина бошқарарди. Погорюйдаги дафн маросимларини бошқарувчи онаси бунақанги пайтда нималар қилишини у бир неча марта кўрганди. Зина Сашанинг онаси ёнига, қандайдир мулоҳазага бориб, кўз ёшларини тия олмаётган Алешина Илларионовнани ўтқизган ва фахрий қоровулликка би-

ринчи навбатда Сашанинг энг яқин ўртоқларини қўйганди.

Зина билагига мотам боғичини боғлаб турар экан, кўзлари билан кимнидир қидирарди. Александр Александрович, у назар ташлаган томонга қаради-да, Зинадан боғични олди, ўзига йўл бўшатган одамлар орасидан ўтиб, Стеша яширинган бурчакка қараб юрди.

— Эс-хушингни йиғ, бориб фахрий қоровулликка тур!— шивирлаб деди у боғични унинг билагига боғлаб, эркалаб елкасидан қучар экан.

Залда эшитилар-эшитилмас шивир-шивир бошланди. Стешанинг Саша билан иноқлигини ҳамма биларди. Бироқ ҳозир қиз на мактаб залини, на унда тўпланган одамларни кўрмасди. У Александр Александрович қаерда тўхтаган бўлса, ўша, ерда тек қотди; унинг башараси ҳорғин, чакак-чакак, қартайган кўзлари катта-катта очилганди: уни шу вақтгача ҳеч ким бу аҳволда кўрмаганди. Стешага қараган киши ўзини йиғидан тутиб тура олмасди.

Тобут ёнига Матрёна Елизаровна келди. Унинг елкасига ташланган жийрон терили олди очиқ дохаси остидан дока билан ўраб ташланган — ёнғинда куйдириб олган қўли, кўкси тўла орден-медаллари кўриниб турарди. Ҳаворанг момиқ рўмоли елкасига сирғалиб тушганди.

— Ўртоқлар!— деди у. Жимжитликда унинг овози жуда қаттиқ, ҳатто мотамхонада беадабларча қаттиқ гапирилаётгандай эшитилди.— Бугун биз бу ерга ёнғинда қаҳрамонларча ҳалок бўлган ажойиб комсомолимиз Саша Коноваловни сўнгги йўлга кузатиб қўйиш учун йиғилганмиз...

У бирдан пиқиллаб йиғлаб юборди, одамлар олдида кўзёши қилаётганидан ҳеч уялмай, қўлда тўқилган қизил кофтаси чўнтагида қастрўмолини олиб, юз-кўзини артар экан, давом этди:

— Биз, катталар, уни мана бундоқлик пайтидан,— у дастрўмолли қўлини пастга тушириб, ердан икки қаричча юқорини кўрсатди,— билардик. Агар мен йигит-қизларимизга: Саша Коноваловнинг ҳаёти сизларнинг ҳаммангизга ибрат эди, десам, ҳамқишлоқларимни алдамаган бўламан...

Матрёна Елизаровнанинг гапи узилиб қолди: унинг яна нимадир дейишга шайланаётгани аниқ кўриниб ту-

рарди, бироқ бунинг ўрнига у тагин пиқиллаб йиғлаганча, юрагинга йиғилиб қолган гапларнинг ҳаммасини бари бир айта олармидинг, қабилида қўлини силкидида, дераза томонга кетди.

Стеша буларнинг биронтасини на кўрди, на эшитди. У эс-ҳушидан оғандай турарди. Фахрий қоровуллар алмашаётганида эса, унинг аҳволи янада оғирлашди; Стешани кўшни синфга олиб чиқиб кетишди.

Мотам йиғилишида ўнинчи синф ўқувчилари номидан Ваня сўзга чиқди. Яхши нотик, ҳеч қачон ўзини йўқотиб қўймайдиган Ваня ҳам бошини қуйи солиб, мўйна шапкасини эзгилаганича, анча вақт гапира олмай турди. Тилга кирганда ҳам бошини кўтармай, паст ва синиқ овозда гап бошлади:

— Қадрдон ўртоғимиз Саша Коновалов, биз сени ҳеч қачон унутмасликка қасамёд қиламиз! Сенинг қисқа, аммо ҳалол кечирган ҳаётинг, ҳақиқий комсомол аъзосининг ҳаёти бизга ибрат бўлиб қолади...— У фикрларини бир ерга тўплаш ҳамда овозини титратиб, томонига ёнғоқдай нарсани тиқилтириб қўяётган ҳаяжонини босишга уриниб, анчагача сукут сақлади.— Сен қаҳрамон комсомоллар: Зоя Космодемьянская, Саша Чекалин, Олег Кошевойлар сафидан ўрин олдинг. Бизнинг ўнинчи синфимиздаги партангга фақат сенинг ўрнингга ўтириш шарафига эга бўлганларгина ўтиради...

Зина тобутни олиб чиқишга ишора қилди. Коридорда оркестр мотам маршини чалди. Тобутни Александр Александрович, Фёдор Тимофеевич, Серёжка ва Алексей Петровичлар кўтаришди. Ҳамма жойидан кўзгалди. Алевтина Илларионовна Прасковья Семёновнани қўлтиқлаб олди, бироқ унинг қўлидан юлқиниб чиққан она қафасга тушган қушдай ўзини ҳар томонга уриб, охири ҳушидан кетди.

Тобутни олиб чиқиб, устига гилам тўшалган юк машинасига қўйгунларига қадар, Алевтина Илларионовна билан мактаб врач Сашанинг онасини ўзига келтиришди.

— Жонларингга қоқиндиқ бўлай, бунча жонларингни жабборга бериб уринмасаларинг?— Саламатпаз буви бахти қаро аёл устига эгилар экан, раҳми келиб деди.— Ҳушидан кетиб ётгани — ҳеч нарсани сезмагани маъқулмасмиди? Бу қанча давом этса, шунча яхшийди.

Зина Мишанинг қўлига қарағай новдаларидан бир дастасини тутқазди.

— Мактабимиз байроғи орқасидан изма-из юр, новдаларни битталаб синдириб, йўлга ташлаб бор.

Миша Зинанинг айтганини қилиб, гулчамбар кўтарган икки қиз олдига тушиб, байроқ ортидан борди: у йиғлаганича, новдаларни синдирар ва нима учунлигини билмаган ҳолда уларни йўлга ташларди.

Зина эса ҳали ҳам югуриб-елар, гоҳ мактаб, гоҳ Саша яшаган уй ёнида тўхташни буюрарди. У бир лаҳза қўним топмас, нима биландир шуғулланишга ўзини мажбур этарди: шундай қилмаса ҳўнграб йиғлаб юбориши, кейин ўзини тийиб ололмаслиги аниқ эди.

Погорюйнинг кичигидан каттасигача — ҳамма аҳолиси Саша Коноваловни сўнгги йўлга кузатарди. Уйлар ёниқ, идоралар бўм-бўш эди. Шу дақиқаларда ҳамма фақат Саша тўғрисида ўйлар, унга аза тутарди; Сашанинг ўлими погорюйликларда эзгу фикрларни уйғотиб, қалбини олижаноб ҳисларга тўлдирганди: одамгарчиликни қўлдан бермаслигимиз, бир-биримизга меҳр-муҳаббатли, оқибатли, янаям аҳил бўлишимиз керак.

Уни қишлоқ қабристонининг буталару ёш кедрлар қоплаб олган чеккасига дафн этишди. Юзлаб оёқлар топтаган қор устида гулчамбарлару ленталару гулларга кўмилган тепача пайдо бўлди.

Янги қабр ёнида ҳеч ким қолмай, атрофга сукунат чўккан бир пайтда Стеша келди. У чўккалади-да, қабрни қучоқлаб, овозини ҳеч ким эшитмаётганини, Сашанинг ёнида танҳо ўзи эканлигини ҳис этиб, тўйиб-тўйиб узоқ йиғлади. Сал орқароқда қадам-бақадам келган Зина билан Людмила Николаевна уни ҳозир буталар орасида кутиб туришганини билмасди.

— Бари бир сени яхши кўравераман!— деб шивирларди у.— Сенга қасамёд қиламан, ҳеч қачон ҳеч кимга кўнгил бермайман!

Шу дақиқаларда Стеша вақт ғам-андухларини тарқатиб, шаштидан қайтара олмаслигига астойдил ишонарди. У Саша гўё тириг-у, унинг гапларини эшитаётгандай, уни эркалаб тилга оларди.

У чарчади, жим бўлиб қолди, қабрни қучиб олди. Фақат ўн етти ёшдагина эмас, балоғатга етган йилларда ҳам жавоб топиб бериш мушкул бўлган мудҳишу айқаш-уйқаш ўйлар бутун вужудини қамраб олганди.

Болалигидан ҳаёти аввалига дўстлик, кейин муҳаббат туфайли Саша билан боғлангани учун Стеша у билан бирга қора ерга киришни истарди. У Сашасиз бўшаб қолган Погорюйни, эгасиз партали мактабни ҳеч кўнглига сиғдира олмасди. Сашасиз бу дунёда яшаб бўлмайдигандек эди унга.

Сашанинг чақнаб турган кўзларини, сирли кулимсирашга ўхшаш табассумини кўриб турарди у. Қулоқлари остида унинг майин, дилкаш овози эшитиларди.

«Сени шундай эслайман: гўзалларнинг энг гўзали, яхшиларнинг энг яхшиси, дунёда тенги йўқдек».

Мана, энди булардан ҳеч вақо йўқ...

«Хўш, сиз, Погорюйда энг доно киши ҳисобланган ўқитувчигинам Александр Александрович, сиз нима дейсиз?.. Мени сиз ўлимга қандай кўниктира оласиз? Мени, эндигина ҳаёт қучоғига кириб келаётган, бахт-саодат тўғрисида фақат эндигина орзу қилаётган қизгинани қандай ишонтира оласиз?»

Фақат Стешагина эмас, Погорюйнинг барча ёш-яланги бу саволни талабчанлик билан ўзларига, бир-бирларига, катталарга беришарди.

Ешларнинг кўнглидан нималар кечаётганини фаҳмлаган Александр Александрович пальтоси чўнтагига қўлларини тиқиб, шапкасининг олдини кўтариб қўйганича, чуқур ўйга чўмиб, чарчаш нималигини билмай қишлоқ ораларди.

«Уларга нима дейиш керак? Уларнинг саволларига қандай жавоб бериш керак?.. Уларни фақат хурсандчилик муҳитидагина тарбиялаганмиз, ҳатто уларни ўлим тилга олинган китобларни ўқиб қўймасинлар, деб эҳтиёт қилардик. Натижаси нима бўлди? Охири яхшилик билан тугайдиган китобларгагина ўрганиб қолишди. Азоб-уқубат нималигини тушунишмайди, бунақанги қийинчиликларга ўргатилмаган улар. Ҳолбуки, инсон ҳаёти давомида баъзида юз берадиган касаллигу ўлим, муваффақиятсизлигу омадсизлик дунёда бор экан, азоб-уқубат ва қийинчиликлардан қочиб қутулиб бўлмайди. Доимий хотиржамликка асосланган бу муҳит уларда худбинликни фақат авж олдиришигина мумкин, холос. Бизнинг айбимиз...»

Александр Александрович қоронғиликда тўсиққа бориб урилди.

У адашиб қаерга кириб кетганини тушунолмай, туриб қолди. Кейин сал-пал эшитилган, маъраган товушлару сут соғиладиган челақ бандларининг тақиллашидан сутчилик фермасининг орқа томонида турганини фаҳмлади. Александр Александрович қор уюмлари орасидан йўлга чиқиб олди-да, тез-тез юрганича, олдинга қараб кетди.

«Уларни ҳаётга фалсафий нуқтаи назардан қарашга ўргатиш лозим». Шундай деб кўнглидан ўтказди-ю, коинотнинг чексизлигини астрономия тўғараги аъзоларидан, афсуски, Саша Коноваловдан бошқа ҳеч ким ҳалигача тушунмаганини, ақл-идроки билан тасаввур қилиб, англаб ололмаганини эслади. У болаларнинг, масалан, агар уларнинг ўзи ерда яшашмаса, дунё қандай мавжуд бўлишини тасаввур қилолмаётганлари тўғрисидаги ноаниқ фикрларини неча-неча марталаб эшитганди. Уларнинг кўпчилиги, инсон абадий бўлмагач, унинг мавжудлигини амалда сира исбот қилиб беролмасдилар. Улар яна ҳаётнинг буюклиги амалда унинг ижодий моҳиятида, унинг узлуксиз тараққиёт занжирида эканлигини тушуниб етишмасди...

Александр Александрович қишлоқнинг асосий кўчасига чиқди. У ер-бу ерда зичлаб беркитилмаган дераза қопқоқлари орасидан ёруғлик тушиб турарди. У қайси уй ёнидан ўтса, орқасидан итлар вовиллаб қоларди: бири жим бўлиши билан иккинчиси акиллашни бошларди. Бурчак-бурчакларда ёш-яланглар тўдаланишиб туришарди. Йигит-қизлар ўқитувчини кўзлари билан кузатиб қолишар экан, бир-бирларидан: «Қаёққа кетяпти у?» — деб сўрашарди. У эса, юз берган воқеани ўйлаганича, қишлоқнинг жимжит кўчаларидан ўтиб борарди.

ҲАЁТ ҲАЛИ ОЛДИНДА

Қабристон ҳали ҳам сукунат қўйнида эди. Баланд кедр дарахтлари учига ой қалқиб чиқиб, қорни совуқ кўкиш рангга бўяди. Зина билан Людмила Николаевна ўз панагоҳларидан чиқиб, Стешани уйга олиб кетишга тараддулланаётган ҳам эдиларки, Сашанинг қабри ёни-

да яна икки киши пайдо бўлди: улардан бири — пастак бўйли, миқтидан келгани эгнига пахтали куртка, бошига шапка, оёғига қўнғир тусли пийма кийиб олганди; иккинчиси — баланд бўйлиси шинелда эди.

Стеша ўрнидан турди, гандираклаганча, қорга ботиб, йўл томонга кетди. Эҳтимол, у Коля Ласкинни таниган ҳам бўларди, бироқ шу дақиқада унинг эс-хуши ўзида эмасди.

Коля Ласкин бошидан шапкасини олиб, ўзи билан бирга келган йигитчага қаради.

— Никулин, сен ҳам шапкангни ечи! — хириллаган овозда деди Коля. — Бу ерда ётган менга ўхшаган эмас, унга таъзим қилса арзийди.

Никулин ҳам бош кийимини ечди; унинг сочи қирқтирилганди.

Коля Ласкин яшаётган болалар колонияси Катта Сибирь йўлидан хийла четда эди. Шунга қарамай, Погорюйдаги ёнғин тўғрисидаги хабар ўша кунлик у ерга етиб борганди. Эрталаб катта ёшдаги болалардан йигирма киши, шу жумладан, Коля Ласкин ҳам ўт тушган МТС ҳовлисини тозалашга юборилди.

Коля дарвоза ёнида Серёжкани кўриб, ўзининг барча собиқ дўстларини учратганда юз ўгиргандек, унга ҳам тескари қараб кетмоқчи эди, бўлмади.

— Пилин Пакана! Қойил! — дея Серёжка тўхтади.

Деярли унутилаёзган мактабдаги лақабини эшитиб, Коля Ласкиннинг юраги увишди.

— Бошимизга қанақанги бахтсизлик тушганини эшитдингми? — давом этди Серёжка. — Ҳозир касалхонага кетяпман. Терисини парча-парча қилиб кесиб, олиб ташлашаркан, бўлмаса, айтишларига қараганда, ўлармиш.

— Ҳой, Ласкин, нимага тўхтаб қолдинг? — деб бақирди Колянинг янги ўртоқларидан кимдир.

Коля миқ этмай, орқасига ўгирилди-да, МТС ҳовлисига кириб кетди. У ҳеч нарсадан ташвиш тортмаётганга ўхшарди, аслида эса дарвозадан то ёнган устахона харобасига етгунга қадар қулоқларида Серёжканинг эҳтиётсизлик билан айтган сўзлари жаранглаб турди: «Терисини парча-парча қилиб кесиб, олиб ташлашаркан, бўлмаса... ўлармиш».

Коля Ласкин Сашага чин кўнгилдан ачиниб кетди. Саша унинг тақдири учун қанчалик қайғурганини, унга

қанчалик яхшилик қилганини у колонияда тез-тез эслаб турарди. Коля мана шу яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтармоқчи бўлди.

У колония бошлиғи билан телефонда гаплашиши учун ишдан бир соатга озод қилишларини сўрай бошлади. Озод қилишди. Коля колония бошлиғига ўз истагини айтди. Бошлиқ унга касалхонага бориб, Саша Коноваловга терисидан беришига рухсат берди.

Коля Серёжка билан биргаликда бир неча кунни касалхонада ўтказди. Сашани узоқдан кўришди, беморлару медицина ходимларининг Саша тўғрисидаги гап-сўзларини эшитишди.

Сашани қабрга қўйишган куни Коля ҳали ишга тушганича йўқ эди. Бир парча узунчоқ эти қирқиб олинган қўли операциядан сўнг оғрир, кескин ҳаракат қилиши мумкин эмасди.

Коля Сашанинг дафн маросимига қатнашишни жуда жуда хоҳлаганди. У бошлиқ ҳузурига кириб, унга ўз истагини айтса бўларди, бошлиқ ҳам рухсат бериши мумкин эди. Бироқ Коля буни англаб етмади. Катта ёшдагиларнинг ҳаммасига ҳам у адовату ишончсизлик билан қарарди. У сўрашга, ишонишга эмас, алдаш ва ўз билгича иш қилишга ўрганиб кетганди.

У сездирмасдан жўнаб қолмоқчи бўлганди, бироқ иш чаппасидан кетди. Уни тутиб олиб, танҳоликда бир соатдан мўлроқ ушлаб туришди. Мотам маросими Погорюй кўчаларидан аста-секин ўтиб бораётганида Коля Ласкин бошлиқнинг кабинетида ўз қилмишига изоҳ бераётганди.

Бошлиқнинг узун жингалак сочларини олди қайрилган ёғим фетр шляпа яшириб турарди. Агар унга пат қадалса мушкетёрларнинг шляпаси билан чалкаштириш ҳеч гапмасди. Жасур ва матонатли кишиларга хос қотма юзида кичкина қўйкўзлари чақнар, усталик билан буралган мўйлови, юпқа парраклари кенг қирғийбуруни эса бошлиқнинг д' Артаньянга ўхшашлигини такомилга етказарди. Оёғида қўнжи қат-қат қилиб ёғимланган этик, курткиси елкасига ташланган бошлиқ Коля Ласкиннинг рўпарасида тик турарди.

— Хўш-ш, Ласкин,— ғазаб билан деди у йўғон овозда,— узоқроқ жойга кетишни мўлжаллаганмидинг? А? — У ўз саволига тўғри жавоб олишини кутмаганди, шунинг учун Колянинг гапини эшитганда ҳайратга тушди.

— Жанозага бормоқчийдим. Уртоғим ўлди. Мени қўйиб юборинг. Қачон десангиз, ўшанда қайтаман!— Шундай деганича у бирдан тиз чўкди.

Бошлиқ қўлини пахса қилганча деди:

— Нима, мен сенга Биби Марям ёки ҳаворий Павел¹нинг суратиманми олдимда тиз чўкасан?! Ҳозироқ турўрнингдан! Нима гап бўлганини тушунтириброқ гапир.

Ана шундан сўнггина Коля ўз терисидан кимга берган бўлса, худди ана ўша комсомол, умрининг охиригача унга ғамхўрлик қилган, ҳатто аввалги ўртоқлари қўлларини ювиб, қўлтиқларига урганларида ҳам, у билан учрашгани бу ерга, колонияга келган — худди ана ўша ўртоғи ўлганини гапириб берди.

Умри бўйи ёш-ялангларни қайта тарбиялаш билан шуғулланган, тажрибали педагог бўлмиш колония бошлиғи Ласкиннинг қалбида нимадир юз берганини дарҳол англаб, шу заҳотиёқ унга жанозада қатнашиш учун Погорюйга боришига рухсат берди. Тартиб юзасидан Никулинни ҳамроҳ қилиб жўнатди. Бироқ Коля жанрзага етиб боролмади. Шундан сўнг у тўғри қабристонга келди, янги гўрни кўриб, Сашани шу ерга кўмишганини фаҳмлади.

— Бу қаро ерга кириб ётиш асли менга муносиб эди,— деди Коля бутунлай хирилдоқ овозда на ўзига, на Никулинга гапиргандай,— бунинг ўрнига шундай йигит... Нега шунақа бўларкан-а?

— Нима, яхши йигитмиди у?— шапкасини кияркан, сўради Никулин.

Коля жавоб бермади. У бошяланг турар экан, хаёлидан мактаб йиллари — биринчи синфдан тортиб то шу кунгача бўлган воқеалар ўтди. Саша уни ялқовлик қилмасликка қандай кўндирганини, дарсларини тайёрлашда ёрдамлашганини эслади. Юрак олдириб қўйган онасини ўйлаганда, фақат қаҳру ғазабини кўзгайдиган отасини эслади. Ўз ҳаётини ипидан-игнасиғача кўз олдидан ўтказди. Ана шунда бу ҳаёт Сашанинг ҳаёти олдида ҳеч нарсага арзимасдай, на ўзига, на бошқаларга керакмасдай кўриниб кетди. Нима учун бошқаларнинг ҳаёти ёрқин, турмуши енгил кўчади-ю, уники эса машаққатли ҳамда бемехрликка дучор этилган?

¹ Инжилда айтилишича, Исо пайғамбарнинг ўн икки шогирдидан бири (т а р ж.).

Эҳтимол, Ласкинга умрида биринчи марта шу ерда, ўртоғининг қабри ёнида, шу кунгача туюлганидек, келажакга жудаям қайғули кўринмаган бўлса ажаб эмас.

— Бўпти, Ласкин, кетдик! Оёқ совуқ қотди. Шапкангни кийсангчи, бошингни қор босиб кетибди-ку.

Коля сесканиб кетди, шапкасини кийди:

— Хўп, кетдик.

Колянинг овозини танимай қолган Никулин ўғирилиб, унга ажабланиб қаради.

Улар қабр билан баробарлашиб қолган қалин қорда олдинма-кетин бўлиб — олдинда Коля, орқада Никулин кета бошлашди.

ХОТИМА

Орадан уч йил ўтди.

Кудани яна қалин муз қоплади. Погорюйнинг эски кулбаларию янги уйлари қорга кўмилди. Қор босган тайга ёришди, собиқ каторга турмаси харобаларчага олиб борувчи кўҳна йўл босилавериб, теп-текис қилиб юборилди.

Погорюйдаги ҳаёт бундан бир, икки, беш йил муқаддам қандай бўлган бўлса, худди шундай давом этарди: одамлар қайғуришар ва хурсанд бўлишарди, туғилишар ва ўлишарди...

Уч йил мобайнида оч-сарик рангли мактаб биносининг туси кетди, Саша Коноваловнинг синфдошлари эккан кўчатлар дарахтларга айланди. Бироқ мактаб саҳнини ўраб турган пастак тўсиқ ҳали ҳам ўша ҳолича қорга ботиб турар, шамол эса йиғиштириб олинган волейбол тўрининг чизимчасини ўйнарди.

Мактабнинг ўзига хос сукунатини ҳар қачонгидек дарслар бошланганию тугаганидан дарак берувчи қўнғироқ овози, ўнлаб оёқларнинг тапир-тупури, қулгилар, гап-сўзлар, шовқин-суронлар бузарди.

Уқувчиларнинг кўпчилиги уч йил бурун Погорюй мактабига гўлгула солган воқеаларни энди эслай олмасдилар. Аммо-лекин қачонлардир ўнинчи синфда Саша Коновалов ўқиганини унинг: «Бу партада мактаб комсомол ташкилотининг секретари, МТСни ёнғиндан қут-

ириш пайтида ҳалок бўлган Погорюй қаҳрамони Александр Коновалов ўтирган» — деган сўзлар ўйиб ёзилган металл пластинкали партаси эслатиб турарди.

Саша ҳаётдан кўз юмган кундан бери бу партада ўтиришга фақат аълочиларгина ҳақли эдилар. Уч йил давомида фақат бир мартагина истиснога йўл қўйилганди.

Коновалов дафн этилганидан сўнг бир неча кун ўтгач, ғайритабиий даражада хотиржам, вазмин, кўзлари нотаниш Стеша Листкова синфга кириб келди. Биринчи соат Александр Александровичнинг дарси эди. Дарс бошланишидан олдин Миша Домбаев сўз сўради. Кейин стол ёнига бориб, деди:

— Болалар, мен шундай таклиф қиламан: бугундан бошлаб комсомол ташкилотимизнинг собиқ секретари номига кимда-ким муносиб бўлса, кимда-ким аъло ўқиб, катта жамоатчилик ишларини олиб бораётган бўлса, фақат ўшагина Саша Коноваловнинг партасига ўтирсин.

Синф Саша Коновалов партасига Зина Зайцевани ўтқизишга қарор қилди.

Зина қизарганича, партасидаги китоб-дафтарларини йиғиштираётганида Александр Александрович Стешанинг кўзларидаги безовталиқни сезиб қолди. У дарсини яна бузди:

— Менда таклиф бор: бу партага яна Саша Коноваловнинг энг яқин дўстини ўтқизсак...

Синфга жимлик, маъқулловчи жимлик чўкди.

— Қани, Стеша, ўтира қол, нима қилиб турибсан? — деди Зина сурилиб, Саша ўтирган чап томондаги жойни Стешага бўшатар экан.

Стеша имирсиларди.

— Стеша, ўтир, дарсни бошлаймиз, — деди Александр Александрович.

Стеша худди синфдагилардан биронтаси унинг бу ерда ўтириш ҳуқуқига норозилик билдиришидан қўрққандек, китобларини чангаллаб, бағрига босганича, Коноваловнинг партаси олдига бамисоли учиб борди. Китобларини партага қўйди, қопқоғини ёпди, елкасига ташланган тивит рўмолини кўтариб, юзини яширди.

Шундай қилиб, мактабни тугатгунларича Саша Коноваловнинг партасида Зинаида Зайцева билан Стефания Листковалар ўтиришди.

Бу воқеалар ҳам ўтиб кетди. Баҳор келди, етуклик аттестатига имтиҳонлар топшириш бошланди. Полопонлар темир қанот чиқариб, учишга ўргандилар ва ўз уяларини тарк этдилар.

Келгуси йили Саша Коноваловнинг партасида бошқа ўнинчи синф ўқувчилари ўтиришди, яна бир йилдан сўнг эса уларнинг ўрнини МТСдаги ёнғинни, Саша Коноваловга тўтилган мотамни ҳали хотирлай оладиган, бироқ унинг ўзини энди ғира-шира эслайдиганлар эгаллашди.

Ана ўша ташвишли пайтлардан бери Погорюйда сақланиб қолган яна бир анъана бор. Ҳар йили комсомолга баҳорги Ленин кунларида қабул қилишади. Комсомол сафига янги ўтганлар мактабга кўксиларидаги комсомол значоги билан фахрланиб кириб келишганда, комсомол ташкилотининг секретари уларни тўплаб, шундай дейди:

— Сизларни комсомол аъзоси деган фахрли номга сазовор бўлганингиз билан табриклайман ва сизларни анъаналаримиз билан таништириб ўтаман. Гапларимга диққат билан қулоқ солинглар. Погорюй қаҳрамони, ўзингизга маълум, Саша Коновалов секретарь бўлган мактабимиз комсомол ташкилоти аъзолари ўқитувчимиз Александр Александровичнинг қулоғи оғирлигидан ҳеч қачон фойдаланмасликка чин комсомол ваъдасини беришган. Қимда-ким комсомол ташкилотимиз анъанасини давом эттирса ҳамда чин комсомол ваъдасини берса, комсомол билетини кўтарсин.

Комсомол сафига янги қабул қилинганлар ваъдалари устидан чиқишга қасамёд қилар эканлар, катта, ҳаққоний ва олижаноб ишни амалга ошираётганларини ҳис қилардилар.

Лекин ваъдани амалда бажариш осон эмас. Баъзан кимдир ўз ваъдасини бузар ва бунақанги комсомолни ўртоқлари қаттиққўллик билан муҳокама қилардилар.

Самолёт ёритилган аэродром тепасида бир айландида, осмонни гулдурсога тўлдириб, кўк лампочкалар билан кўрсатилган йўлдан физиллаганича кетди. Эшиги очилиб, аэродром хизматчилари унинг ёнига панжарали учбурчак шаклидаги енгил зинани келтиргунларига қадар, самолёт яна узоқ вақт зарда қилиб, нуқрадай кор-

бусини ялтиратиб, «РИ-78» белгили чўзиқ қанотларини қимирлатиб турди. Икки соат илгари Москвадан учган йўловчилар стюардесса ҳамроҳлигида Сибирь ерига қадам қўйишди. Йилнинг бу фаслида ҳамишагидек Омскда сал-пал бўрон кўтарилган, аэродром ортида эса қалин қор уюмлари ётарди.

Александр Александрович Бахметьев оқшом ғираширасида чарақлаётган вокзал биносига кирди. Самолёт қўнган пайтида нима биландир банд бўлиш керак эди-да. Йўловчилар буфетга киришди. Александр Александрович кичикроқ, думалоқ стол ёнига ўтирди. Овқат егиси йўқ эди, лимонли чой буюрди. У ҳозир муқаррар ўлимдан тасодифан қутулиб қолган киши аҳволида эди. У оқ тўр кокошник¹ ли ва кичкинагина, кўркам фартуқчали, кўҳликкина официантка секингина: «Нима хоҳлайсиз?»— деб сўраганини эшитганидан ҳузур қилаётганди.

У чой қошиқнинг стаканга урилишидан чиқаётган оҳиста ва унутилиб кетган жарангидан, ресторандаги одамларнинг гапларидан, аэродром майдонидан эшитилаётган самолёт моторларининг гувиллашидан роҳатланарди. Овозлар пасайиб қолганида, у безовталаниб хиргойн қила бошлар ва ўз овозини эшитиб, жилмайиб кўярди.

— Банд эмасми? Утиришга рухсат этасизми?— кимдир бўш стул суянчиғига қўлини қўйиб сўради.

— Марҳамат!— деди Александр Александрович.

Кулранг костюм, кўк кўйлак кийган ўрта ёшлардаги семиз киши унинг ёнига ўтирди. Унинг тоза рангли юзи, кичикроқ, тўғри бурни, орқасига қаратиб таралиб, тепакалини яшириб турган жингалак малла сочи Александр Александровичга танишдай туюлди.

— Бир шиша пиво!— деди нотаниш киши, унинг овози Александр Александровичга яна ниманидир эслатгандай бўлди.

Официантка пиво келтириб, уни абжирлик билан очди.

— Балки, улфатчилик қилармиз?— таклиф қилди нотаниш киши.

У бир қўлига шишани, иккинчи қўлига қадаҳни олиб

---

¹ Шимолий Россияда деҳқон аёллар киядиган қадимий бош кийим.

пиво қуйишга тайёрланар экан, кўк кўзлари билан Александр Александровичга қаради. Шу заҳотиёқ улар бир-бирларини таниб қолишди.

— Александр Александрович!

— Борис Михайлович!

— Учрашишимизни асло кутмагандим!— деди Александр Александрович қувонганича, Павлов томонга бутунлай ўгирилиб олар экан.

— Тўхтанг, тўхтанг! Олдин шуни айтинг-чи, эшитяпсизми, даволандингизми?— хитоб қилди Павлов.

Александр Александрович қулоғига қараб кўз илғамас сим ўтказилган кўзойнагини қўли билан кўрсатди.

— Энг янги аппарат. Тасаввур қилоласизми, ёрдам берди!

— Жудаям хурсандман бундан! Жудаям!— чин кўнгилдан деди Павлов қадаҳларга кўпикли пиво қуя туриб.— Товушларнинг ажойиб дунёси учун!

Улар қадаҳларини чўқиштириб, лабларига олиб боришди.

— Бунақанги хурсандлик учун шампанское ичиш керак! Ахир сизни яна ҳаётга қайтаришибди-я!— тинчимасди Павлов.— Официантка, бир шиша шампанское!

Бошқа столларда ё бир-бирларини мутлақо танимайдиган, ё икки соатлик учиш давомида танишган йўловчилар ўтиришарди. Гаплари қовушмаётганидан Павлов билан Бахметьевнинг қизгин суҳбатига кўпчилик қулоқ солаётгани ажабланарли эмасди.

Улар бир шиша шампанскоени ичишди, бир самолётда учишаётганларини аниқлашди. Фақат Павлов дум томонда, Бахметьев олд томонда экан.

— Ҳозир қаерга кетяпсиз, Борис Михайлович?

— Яна Иркутскка. Лекин бу гал Погорюйга кирмайман. Биласизми, Александр Александрович, Погорюйнингиз, ўнинчи синфдаги ўқувчиларингизу менинг кўз ўнгимда содир бўлган фожиавий воқеалар бир умрга эсимда қолди.

Павлов хитой маҳсулоти — ёғоч қутичани олиб очдида, нақшинкор оёқчага қўйди. Икковлари чекишди.

— Ҳалиям бир ўзингиз яшаяпсизми?— сўради Павлов.

— Ҳалиям бир ўзим. Сизга айтган аёлим қайтиб келмади... Ушбу тасодифда севги, бурч, ор-номус бир-бирига зид бўлиб чиқди. Унинг оиласи бор. Биз ўз тақдирла-

имизни бирлаштиришга кечикдик. Бор-йўғи йигирма
мага кечикдик.

Александр Александрович ичиб тугатмаган қадаҳини
қўлига олиб, кўзига яқинлаштирди, кўзларини қисиб,
платинранг шаробга тикилди.

Павлов сукут сақлаганича, Александр Александровичга
хурмат билан қаради. Кейин:

— Менга Погорюй тўғрисида, ўқувчиларингиз ҳақи-
да гапириб берсангизчи,— деди.

Александр Александрович бир сесканиб, ғамгин хо-
тираларидан халос бўлди.

Полопонлар қанот чиқаришди, учишни ўрганишди,
кейин уяларини тарк этишди,— деди у.— Стеша Листко-
вани, Саша Коноваловни яхши кўрган қизни эслайсиз-
ми? Уша Погорюйда қолди, инкубатор станциясида ла-
борантка бўлиб ишлаяпти. У гулдек очилиб, ҳақиқий
париға айланди. Погорюйлик йигитларнинг қанчадан-
қанчаси гармошка чалиб, ёқимли кўшиқлар айтиб, кеч-
қурунлари Листковаларнинг уйи ёнидан ўтади. Лекин
Стеша ҳеч кимга парво қилмайди. Ҳанузгача у Саша
Коноваловдек йигитни учратганича йўқ. Саша, назарим-
да, унинг учун инсон қадр-қимматини аниқлашда бир
умр меъёр бўлиб қолади шекилли.

Стеша ўғай онаси билан тил топишиб олди. Эсингиз-
дами у? Людмила Николаевна ўшандан бери жудаям ўз-
гариб кетди. Сашанинг ўлимию Шешанинг дард-алами
унга қаттиқ таъсир қилди.

Прасковья Семёновна Коновалова ўғлининг ғамига
бор-йўғи тўрт ойгина чидаш берди. Врачлар касалининг
олдини олишолмади. Уйда, Шешанинг қўлида жон бер-
ди у. Бунақанги касаллик халқ орасида, «ўғлининг доғи-
да куйиб кетди», деб юритилади. Чиндан ҳам, шунақа
бўлди шекилли ўзи.

Миша Домбаев мактабни битириб, Иркутск унвер-
ситетининг тарих-филология факультетига ўқишга кир-
ди, биринчи йилдаёқ ўткир қобилиятлилигини кўрсатди.
Айтишларига қараганда, Қуёш системасига учиш тўғри-
сида саргузашт роман ёзаяпти, Саламатпаз буви эса не-
варасига ҳар томонлама кўмаклашяпти.

Серёжа Петров — у отларга қизиқарди — икки йил
йилқичилик фермасида ишлади. Ҳозир армияда.

Митяй Звонковни, баҳодир йигитимизни ҳарбий хиз-
матга, флотга олишди. Унинг сурати Погорюйда қўлма-

қўл бўлиб кетди. Матрос кўйлагини шапкасидаги азамат денгизчининг сурати бурчакларида лангар тасвирланган. Тагида ёзув: «Тинч океан флоти».

Эҳтимол, мулоҳазакор, ишнинг кўзини биладиган Никита Воронов ҳам эсингиздадир. У колхоз раиси бўлишни орзу қиларди. Уйлайманки, вақти келиб, орзуси амалга ошади, ҳозир Никита колхозимиздаги энг яхши бригадирлардан бири.

Зина Зайцева мактабни тугатгач, овшунослик факультетига киришга уриниб кўрди, лекин киролмади. Хафа бўлиб, умидсизликка тушиб, колхоз овчилик бригадасига ишга кирди.

Бир йилдан кейин Зина районнинг энг яхши овчиси бўлиб етишди, икки йилдан сўнг эса бутун Сибирга донг таратди. Ҳатто кўлни кўрган овчилар ҳам бунақанги ажойиб қизни кўргани Погорюйга келишади. Зинанинг тайгадан қимматбаҳо жониворчаларга қўйни-қўнжи тўлиб қайтишини йигитлар пойлаб туришади. Баъзида нақ тайгани беш қўлдек биладигандек, юз километрлаб ўрмонни кезиб чиқади,— ҳеч қачон йўлидан адашмайди. Москвадаям бўлди. Мерганларнинг мергани у. Узоққа кичкинагина ўткир кўзлари билан тикилиб, кўзини қисади-да, тепкини босади. Пақ! Нимани мўлжалга олса, ўқи ҳам худди сеҳрлангандек, бир миллиметрга хато қилмай бориб тегади.

Мана, ҳаммасини айтиб бўлдим, чоғи. Бир соатча қийнаб қўйдим сизни...

Александр Александрович соатига қаради.

— Йўқ, ҳали ҳаммасини айтмадингиз,— кулимсиради Павлов,— Пипин Пақанани унутдингиз.

— Ҳақ гап!— қизгинлик билан уни маъқуллади Александр Александрович.— Тасаввур қила оласизми, Сашанинг ўлими унинг ҳаётини бутунлай бошқа изга солиб юборди.

Николай болалар колониясидаги муддати тугагач, кеч кузда ўша ернинг ўзидан елкасига қопини ортиб, Погорюйни четлаб ўтиб, колония бошлиғи завод директори номига ёзиб берган хат билан шаҳарга пиёда кетди. Заводга ишга кирди, мана, ҳозир бир йилдан бери цехда ишлапти. Бирга ишлайдиган ўртоқларининг айтишича, у камгап, одамови, лекин виждонан меҳнат қилади.

Александр Александрович гапдан тўхтаб, кулоқ солди.

— Бизни самолётга таклиф қилишяпти чамаси?— деди у.

Чиндан ҳам диктор «РИ-78» самолётига чиқиш бошланганини эълон қилаётганди.

Павлов билан Бахметьев кийиниб, бошқа йўловчилар билан биргаликда ташқарига чиқишди.

— Мана сизга жиноятчи!— деди Александр Александрович.— Кекса ўқитувчимиз Ксения Петровна (балки, уни эсларсиз?) бунақанги ҳолларда шундай дерди: «Ўн етти ёшда тузалмайдиган йўқ. Аммо-лекин ёмон ота-оналар, ёмон ўқитувчилар бор. Ёшлар бировнинг ёрдамисиз ўзи қутулиб кетолмайдиган мушкул шароитлар бор». Мен, масалан, Ласкиннинг тақдирига нисбатан ўзимни кўп нарсаларда айбдор ҳисоблайман. Биз педагогларнинг ҳаммамиз, шу жумладан, мен ҳам, Колянинг оилавий ҳаётига ўз вақтида эътибор бермадик. Эътибор берганимизда эса кеч бўлганди...

Қора шинель, қора берет кийган баланд бўйли малла аёл йўловчиларни бошлаб кетди.

Шамол очиқ аэродромда юзга қорни наштардек олиб келиб урар, фонарларнинг кумуш нурида ел бўронни бошлаб келарди. Қоронғи осмонда самолёт гувулларди.

Ёқасини кўтариб олган Павлов Бахметьев билан ёнма-ён борар экан, хотирасида чуқур из қолдирган воқеалар, одамлар тўғрисида пайдар-пай савол беришдан ўзини тийиб туролмасди.

— Директор, илмий мудир, ўқитувчилар ҳали ҳам ўшаларми?

— Директор ўша,— деди Александр Александрович, шамолга юз тутиб, енгил ва тез-тез қадам ташлаб борар экан,— Нина Александровна. Илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай қаттиққўл, роҳибалардек қора кийиниб юргани-юрган. Кўриниши сал совуқроқ, лекин ўзи ҳаракатчан, адолатпарвар. Уни ўқувчилар ҳам, ўқитувчилар ҳам, ота-оналар ҳам ҳурмат қилишади. Мактабда намунали тартиб ўрнатди у. Ҳамма нарсани пайқайди. Ҳаммани кузатади. Район бўйича Погорюй мактаби биринчи ўринда ҳозир. Алевтина Илларионовнани ўшандаёқ илмий бўлим мудирлигидан олишганди. Немис тилидан дарс берапти. Ксения Петровна ҳозир пенсияда, лекин жамоатчилик ишлари ошиб-тошиб ётибди: мето-

дик уюшманинг раҳбари у. Бутун ҳаётини мактабга бағишлаган ўқитувчининг мактабдан кетиши осон эмас. Алексей Петрович ҳали ҳам физикадан дарс берапти. У партторгликка узлуксиз сайланиб келяпти...

— Бизнинг ишимиз бир қарашда бир хилдай кўринади, бир оз жимликдан сўнг давом этди Александр Александрович.— Уша қўнғироқ, ўша программа, ўша педсоветлар. Бу бир қарашда шундай, аслида ўқитувчи ишидек хилма-хил иш йўқ. Воқеалар қанча! Характерлар қанча! Атрофингдаги ҳаёт ажойиб, ранг-баранг, энг муҳими, мана шу ҳаётга қандай кириб бораётганингни кўрганда, ўз меҳнатинг натижаларини сезганигда қанчадан-қанча қониқиш оласан! Биласизми,— Александр Александрович зина панжарасидан ушлар экан, кулимсиради,— ўқитувчи бўлиш — бу буюк бахт. Агар сиз бўлмаганингизда мен ана шундай бахтдан маҳрум бўлай дегандим.

— Мен эсам,— Павлов ҳам панжарадан ушлаб, зинадан кўтарилар экан, жилмайиб деди,— мана шундай ўқитувчиларимиз борлигидан бахтиёрман.

Икковлари самолёт эшиги ёнида бир лаҳза туриб қолишди, ёп-ёрур аэродромга, узоқдан чироқлари кўринаётган катта шаҳарга назар ташлашди.

Эшик ёпилди, зинани олиб кетишди. Бир неча дақиқадан сўнг «РИ-78» самолёти осмонга кўтарилиб, Иркутск томонга йўл олди.

1957, март — 1958, январь.

МУНДАРИЖА

САФЕРАЛАРАРО УЧУВЧИ КЕМА	3
КАТЯ	10
ВАКИЛЛАР	15
БУВИ ВА НЕВАРА	17
ЛИСТКОВЛАРНИКИДА	19
КОМСОМОЛ МАЖЛИСИДА	27
ТОКЧАДА	31
ЯНА ФАНТАЗИЯ	35
ТАКРОРЛАЙ ОЛАСАНМИ	39
САМАРАСИЗ СУҲБАТ	44
САФАР ОЛДИДАН	48
ЖАНГЧИ СЕНЬКА	51
УЎҚИТУВЧИЛАР ХОНАСИДАГИ СУҲБАТ	58
ИККИ УЧРАШУВ	62
ЯНГИ ҚИШЛОҚДА	66
БИРИНЧИ БУСА	71
ТУШУНТИРИШ	79
УЧРАШУВ	81
АРИЗА	86
БОЙҚОТ	90

ДУСТЛАР	98
ИНСПЕКТОР	102
ЧИН КОМСОМОЛЛИҚ СУЗИ	108
«ХАТОГА ЙЎЛ ҚУЙГАНМИЗ»	113
У КЕЛМАСЛИГИНИ БИЛАРДИ	116
МУНЧАЛАР УНУТИЛМАССАН, БИРИНЧИ МУҲАББАТ	119
ЕНГИНДА	122
ҚАСАЛХОНАДА	128
ҚАЛЬ ВА КОМСОМОЛ БУРЧИ	131
АЗВАРОНИ УРТОҚ ДЕБ	138
«МЕНИ ТИНЧ ҚУЙ»	142
ОЙДИН КЕЧАДА	144
КАТТА ТОВОН	149
ЧУҚУР УЙГА ЧУМИБ	152
ҲАЁТ ҲАЛИ ОЛДИНДА	158
ХОТИМА	162

84 Уз
К 88

Кузнецова Агния.

Ун етти ёшлилар. Қисса (А. Шомни
заев тарж. Т. «Еш гвардия», 1980.—176 б.)

Кузнецова А. А. Честное комсомоль
ское. Повесть.

84Уз

На узбекском языке

АГНИЯ АЛЕКСАНДРОВНА КУЗНЕЦОВА

ЧЕСТНОЕ КОМСОМОЛЬСКОЕ

Повесть

Издательство «Еш гвардия»,

Ташкент — 1980

Перевод с издания «Детская литература» —

Москва — 1975

ИБ № 731

Редактор Э. Миробидов
Рассом Г. Просвилов
Расмлар редактори Э. Валиев
Техн. редактор Г. Аҳмаджонова
Корректор Ш. Шоумарова

Босмахонага берилди 12. 05. 80 й. Босишга руҳсат этилди 3. 11. 80 й. Формати
84×108^{1/32}. 1-босма қоғозга «Литературная» гарнитурда юқори босма усулида бо-
тилди. Босма листи 5,5. Шартли босма листи 7,7. Нашр. листи 9,039. Тиражи 40000.
Буюртма № 227. Шартнома № 72—79. Баҳоси 95 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент, 700129.
Завой кўчаси. 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари давлат комитети
Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 2-босмахонаси.
Янгийўл, Самарқанд кўчаси, 44.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий
комитети «Ёш гвардия»
нашриёти қуйидаги китобларни
нашр этди:

Ж. Абдуллаҳонов.
ОРИЯТ
Роман

У. Умарбеков.
ДАМИР УСМОНОВНИНГ ИККИ
БАҲОРИ
Қисса

Тўлқин
БИРИНЧИ МУҲАББАТ БЕКАТИ
Ҳикоялар

М. Хайруллаев
ТИЛЛА МАРЖОН
Ҳикоялар

Муҳаммад Али
ИЛҲОМ ПАРИСИ
Поэма ва шеърлар

Э. Самандаров
ҚАБУЛ СОАТЛАРИ
Поэма

О. Холдор
ҚУМУШ КОСА
Поэма ва шеърлар